

UDK 316

ISSN 1451-9739

Година IV, број 4

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Филозофски факултет у Нишу
2008.

Годишњак за социологију
Година IV (2008), број 4

Филозофски факултет у Нишу
Департман за социологију
Ћирила и Методија 2

godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Руководилац издавачке делатност
и Доц. др Владимир Јовановић

За издавача
Проф. др Момчило Стојковић, декан

Редакција
Доц. др Горана Ћорић, уредник
Проф. др Љубиша Митровић
Проф. др Никола Божиловић
Проф. др Драгана Захаријевски
Проф. др Бранислав Стевановић
Проф. др Данијела Гавриловић
Мр Гордана Стојић, секретар

Лектор
Проф. др Недељко Богдановић

Дизајн корица
Дарко Јовановић

ISSN 1451-9739

Електронско издање
http://www.filfak.ni.ac.yu/d_izd.htm

© (copyright) Филозофски факултет у Нишу

Штампа
Графичко предузеће СВЕН
Ниш, Стојана Новаковића 10

Тираж
200

Ниш, 2008.

Годишњак је објављен уз финансијску подршку Министарства за науку

и технолошки развој Републике Србије.

УДК 321.7 : 347.23

Бранислав Стевановић

Филозофски факултет

Ниш

СВОЈИНА, ПОЛИТИЧКА СЛОБОДА И ДЕМОКРАТИЈА *

Резиме

У раду се расправља теза о приватној својини као *неужном*, иако не и *довољном* услову политичке слободе и демократије. Од самог почетка, институт приватне својине, поред своје економске има и изразито политичку, па и културну димензију. Својина и обичаји везани за њено наслеђивање су у основи оних цивилизацијских процеса који су довели до стварања грађанског друштва. Током историјског развоја, свест о својини је постала највећа страст цивилизованог човека, док су држава и закони уведени првенствено у циљу њене заштите и коришћења. Зато питање приватне својине није тек једно од питања које се тичу човека, већ, уколико се ради о човеку модерног доба – једно од најважнијих питања. Приватна својина представља материјалну стварност слободног субјекта и место остварења његове слободе. Уколико неки друштвени поредак одриче индивидуама право на приватну својину, он не може бити добар, јер он тиме поништава и њихову слободу. То не значи да је човек личност само уколико је поседник, већ да је поседовање као такво – битан елеменат (само)потврде човека. Право поседовања и слобода производње, куповине и продаје су делови слободе *per se*, док је политичка "жеља за признањем" (Хегел, Фукујаме), ишла руку под руку са приватизацијом добара и развојем слободног тржишта, у чему се и данас огледа њихова битна међузависност.

Кључне речи: приватно власништво, политичка слобода, државна својина, крај историје, рационална жеља, борба за признањем, посесивни индивидуализам, личност.

Након имплозије држава тзв. "реал-социјализма" у последњој деценији XX века, питање међусобних односа својинских права, деловања тржишта и, ако се тако може рећи, историјски дохватљивог нивоа демократије, изнова је избило у први план. Теоријски марксизам, на који су се сва бивша социјалистичка друштва ослањала, је (што је опште познато) сматрао да је читава политика, заправо, "кондензовани израз економије", а да – "осакаћену, бедну, лажну демократију, демократију само за богате, за мањину" – како је говорио В. Лењин (Lenin) (Лењин 1883:74), треба заменити "диктатуром пролетаријата" као уводом у комунизам – друштво без приватне својине, класа и економске експлоатације. Институција приватног власништва, је била једна од главнијих мета ка којој је марксизам уперео оружје своје критике. Како је истицао К. Маркс (Marx),

* Рад са пројекта *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције* (149014Д), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство науке Републике Србије.

”Приватно власништво нас је учинило тако глупим и једностраним да је неки предмет *наш* тек онда кад га имамо, дакле, кад за нас постоји као капитал или кад га непосредно посједујемо, једемо, пијемо, носимо на своме тијелу, настањујемо итд., укратко кад га *употребљавамо*.” ... ”Стога је на мјесто *свих* физичких и духовних осјетила ступило једноставно отуђење *свих* тих осјетила, осјетило *посједовања*.” (Марх 1973а:279-280).

Теоријски излаз из овог, али и свих других “отуђења“, нанесених приватном својином, нађен је у постулираној ”асоцијацији слободних произвођача” у којој би, наводно, било могуће ”помирење” индивидуе и друштва, индивидуални и родни живот човека. Практична примена у основи тачног али и филозофски исфорсираног, односно претерано апстрактног схватања човека као ”самоствараоца”, подразумевала је ништа мање до радикалну трансформацију саме *људске природе*. Нови човек, ускрснуо из ”отуђења” и класне експлоатације, требало је да преузме сопствену судбину у своје руке. Основни услов за то била је, пре свега, потпуна транспарентност економских односа и њихов ”умски”, тј. рационалан карактер, с ону страну постварених економских категорија и ђудљивих закона тржишта. Комунистички идеал ”стварне заједнице” имплицирао је непосредни *идентитет* владоца и подвлашћених, управљача и радника, власника и корисника, etc, којим се укида сваки облик експлоатације и нехуманости. Удруженој моћи ”револуционарних пролетера”, ваљало је да успостави свесну контролу над целином друштвене само-репродукције.

У пракси је, како је познато, ово марксистичко ”свесно поступање” са стихијним претпоставкама привреде, довело до деструкције модерног грађанског друштва и стварања једне, мање-више *вештачке заједнице* центриране око ауторитарне државе и њене ”командне економије”. Промене у економији, подразумевале су радикално одбацивање робно-новчаних односа и њихово планско подвођење под власт ”уједињених индивидуа” као самостварајућег субјекта свих друштвених односа. Алтернатива робној привреди, почивала је на наивном уверењу да је могуће спроводити планску организацију производње на нивоу читавог друштва. Овладавањем ”целином друштвене репродукције”, требало је да се избегне нерационалност слободног тржишта и увећа продуктивност, као нужан материјални супстрат новог, комунистичког друштва.

Колективистичка пракса насилног укидања и прекрајања базичних принципа цивилног друштва, временом се, међутим, све више удаљавала од нереалних покушаја изградње некаквог друштвено-економског система који би се радикално разликовао од грађанског друштва и његове тржишне економије. Под притиском самог развоја догађаја, реал-социјалистички режими су напустили светску историјску позорницу а да је нису ставили под своју ”свесну контролу” и плански преобликовали. Као резултат тога, данас се, готово аксиоматски, прихватају претпоставке, како оног класичног тако и новог либерализма, да су приватна својина, слободно тржиште и аутономија

привредних субјеката – *conditio sine qua non* човекове слободе, па отуд и демократије. Како истиче М. Фридман (Friedman):

”С једне стране, слобода у економском уређењу сама по себи је компонента слободе у ширем смислу, те је тиме циљ по себи. С друге стране, економска слобода је и незаменљиво средство за постизање политичке слободе.” (Friedman 1997:28)

Без сумње, изузимајући, наравно, марксизам и њему сличне радикал-утопистичке концепције, како каже и Ф. Нојман (Neumann) – ”постоји скоро потпуна сугласност политичке теорије о великом значењу приватног власништва” (Naumann 1974:110). Сличног је мишљења и Р. Дал (Dahl) по коме демократија у пракси јесте, и увек је била, тесно повезана са приватним власништвом над средствима за производњу:

”Пада у очи чињеница да су чак и данас у *свакој* земљи где постоји полиархија средства за производњу већим делом приватно власништво. Насупрот томе, *ниједном* земљом у којој су средства за производњу углавном власништво државе или (...) »друштвено власништво« не управља полиархија.” (Дал 1994:137)

У овој констатацији се, међутим, у последње време и претерује, јер су приватна својина и слободно тржиште, у највишим интелектуалним думетима либералне мисли, одувек били само *нужни* али не и *довољни* услови слободе. Они то, строго узевши, нису ни за саму ”грађанску привреду”, која треба да је материјална база демократије.¹ Још је мање читав демократски процес ”загарантован” постојањем приватне својине, јер је ова постојала (па и данас постоји) и у многим ауторитарним и диктаторским режимима. Фашистичка Италија, Немачка, Шпанија, царска Русија и Јапан пре II светског рата, тешко да би се могли описати као политички слободна друштва – иако је у свима њима приватно предузетништво било основни облик организације привреде.² Тога је, разуме се, свестан и овде већ поменути Фридман, кад са своје стране, истиче – ”историја само подсећа да је капитализам *неопходни услов* за политичку слободу. Јасно је да то *није довољан услов*” (Friedman 1997:30, курзив Б. С.).

Однос између политичке и економске слободе и између њих и саме демократије, је, дакле, веома сложен и далеко је од сваке једностраности. Посматрано као средство за освајање и обезбеђивање политичке слободе, постојање приватне својине и слободног тржишта је веома важно, због

¹ Како истиче Р. Роуз (Rose) – ”развој тржишних механизма је нужан, али не и довољан услов за грађанску привреду, која такође захтева од појединаца и фирми да поштују права својине, уговора, опорезивања. Ако се то не догоди, резултат ће бити неграђанска привреда, у којој тржиште функционише без обзира на право, а држава не може да сакупља порезе на које грађане обавезује закон” (Роуз 1991:142-143).

² Како примећује Дал – ”Екстремни случајеви – као у Италији, Немачкој и Јапану – показују да једна врста приватног власништва може да коегзистира чак и са друштвеним поретком са централном доминацијом” (Дал 1997:69).

утицаја које има на концентрацију или дистрибуцију моћи, тј. доводи до релативног одвајања политике од економије и омогућује њихову конкуренцију и избалансиран утицај. Редукционистичко свођење демократије на ниво власничких права или пак, њихово узајамно ”мешање”, (да се заправо више и не зна шта је шта), јесте, међутим, такође недопустиво. Ваљало би, стога, да на самом почетку разматрања односа између политичке и економске слободе, довољно јасно разграничити ове две категорије.

Како истиче Ф. Нојман, већина спискова основних људских права, прави јасну дистинкцију између права власништва и других права, у смислу да је заштита ових других много строжа:

”Врло једноставним размишљањем разјаснит ћемо инструменталистичку улогу власништва: сви уставни допуштају развлашћење уз примјерену накнаду. Но, ниједан цивилизовани устав не би никада могао допустити одузимање живота или слободе у јавне сврхе, без обзира на обилату накнаду. Вриједност политичке слободе је апсолутна; вриједност је власништва обзиром на њу пуко релативна.” (Naumann 1974:111)

Овде, међутим, морамо да приметимо да то што тврди Нојман, пре свега важи на нивоу принципа, док су у пракси – како историјских тако и актуелних демократских режима – сфере економске и политичке слободе заправо вишеструко условљене, испреплетене и *узајамно конститутивне*. Зато их увек треба и посматрати у извесној функционалној, тј. дијалектичкој вези: институција приватне својине и њен нераздвојни пратилац – слободно тржиште, имају виталну улогу у успостављању и заштити основних грађанских права и слобода. Човек не може бити потпуно слободан, ако у комплекс његових слобода не спада и располагање неком својином као ”сопственом”. Јер, посматрану ”по себи” неспорну везу која постоји између чињенице располагања сопственом имовином и оног – ”бити слободан човек”, тешко да је могуће пренагласити. Поседовати своју имовину, како је с правом истицао Џ. Лок (Locke), значи пре свега, ”поседовати самог себе” (Locke 1978:24), располагати својим могућностима, способностима и сопственим радом. Ако то није случај, људи се уместо власника, тј. субјекта или ”титулара власништва”, лако могу трансформисати у посед нечег другог, најчешће неког апстрактног колективитета или нечије личне диктатуре.

Уколико људи немају слободу над сопственим телом и радом, они не могу бити аутономни у постизању сопствених циљева и вредности – тада лако постају пленом захтева других људи или неке колективне инстанце, чији интереси могу бити супротни њиховим интересима. Располагање овим најосновнијим имовинским правом, наравно, подразумева и многа друга права која данас представљају ”стандардне либералне слободе” – слободу уговарања, бављења одређеном професијом, удруживања, кретања etc, које, уколико су умањене, угрожавају само то право. Зато је веза која постоји

између својинског права и осталих права и слобода – како каже Џ. Греј (Gray) – ”конститутивне а не само инструменталне природе” (Греј 1999:86).

По себи се разуме да поседовање својинског права, ни у ком случају не исцрпљује све оно што подразумевамо под индивидуалном слободом, али је улога приватне својине у њој *конститутивна* а не само *инструментална*, како је сматрао малопре поменути Нојман.³ Може се слободно рећи да је приватна својина та која основне људске слободе и права, формулисана у уставима на ”негативан начин” (слобода се јуристички, пре свега, схвата као ”одсуство принуде”), на неки начин материјализује у позитивном облику – кроз могућност појединаца да, не само као политички субјекти већ и као материјална бића, остваре сопствене животне интересе.

Но, ако је приватна својина услов слободе *per se*, како онда стоји ствар с онима који је врло мало или уопште не поседују? Чини се да је и марксистички приговор о недовољности ”политичке еманципације” у условима *изразите* економске неједнакости људи, од трајног значаја. Наиме, какву то ”слободу” могу задобити или поседовати људи са мало или без икакве имовине, и то у робно-новчаној привреди усмереној ка профиту и ”максимализацији индивидуалне користи”? ”Универзално признање” у либералној демократији мало вреди ако капитализам перманентно ствара такву економску неједнакост која *ipso facto* имплицира неједнако признање. На ово не утиче ни повећање општег благостања, зато што ће увек бити оних који су релативно сиромашни. Другим речима, изгледа да либерална демократија формално (политички) једнаке људе признаје ипак – (стварно или материјално) неједнако.

Одговори класичних и нових либерала на овај приговор, исувише су бројни да бисмо их овде разматрали у пуном обиму. Оно што је важно јесте да се они, ипак, ни на који битан начин не удаљавају од саме ”сржи” либералне филозофије, тј. од веровања у достојанство појединаца, у његову слободу да максимизира своје потенцијале – под условом да ту слободу не ускраћује другим појединцима. Либерал ће, како истиче М. Фридман, увек

³ Још већу грешку је начинио Р. Дал, када је у једном свом ранијем спису, написао да приватно власништво ”није ни неопходан ни довољан услов за плуралистички друштвени поредак, па стога ни за политичко такмичење и полиархију” (Дал 1997:71). Он, наиме, полази од исправне тезе да конкуренција између приватно власничких фирми није једини метод децентрализације економије. Одмах затим он, вероватно због недовољног познавања ствари, закључује да и социјализам може да произведе ”такмичарску политику”, узимајући између осталих, за пример и југословенско искуство у децентрализацији контроле над предузећима! Остало је, међутим, крајње нејасно како то земља са ”друштвеним власништвом” средстава за производњу, може произвести ”плуралистички друштвени поредак”, тј. политичко такмичење и полиархију, макар и у условима ”децентрализоване економије”. Ко би се коме и на којој основи, *политички* супротстављао у једном таквом систему, кад у њему није било дозвољено формирање политичких странака и заговарање различитих идеологија (као ”рационализација интереса”)? У својим каснијим радовима, Дал је овај свој став, разуме се, знатно кориговао, што се и види на основу његовог исказа који смо поменули управо на почетку овог текста.

правити оштру разлику између једнакости *права* и једнакости *прилика*, с једне и *материјалне једнакости* или једнакости *исхода*, с друге стране:

”Он може да поздрави чињеницу да слободно друштво у ствари има тенденцију да иде ка већој материјалној једнакости него што је било које друштво то до сада покушало. Али либерал ће сматрати да је ово пожељан *неспроизвод* слободног друштва, а не његово главно оправдање” (Friedman 1997:305, курзив Б. С.).

Једном речју, либералима је јасно да је у тржишним условима човек без икакве сопствене имовине, мање самосталан од човека са имовином, али је он ипак слободнији и самосталнији него што би икада био у једном ”затвореном друштву” у коме су средства за производњу у колективној својини. Ми, тврди и Ф. Хајек (Најек) – ”морамо схватити да можемо бити слободни, па ипак бедни” – и наставља – ”луталица без и једне паре у џепу, који живи несигурно и уз сталну импровизацију, доиста је слободнији од регрутованог војника са свом његовом сигурношћу и релативном удобношћу” (Најек 1998:25)

Заиста, тешко би се могло приговорити томе да чак и сиротиња у тржишним условима, има већи степен самосталности од добро ухрањених војника/поданика неког тоталитарног режима, о чему говори Хајек. Али тиме разговор о слободи у демократији тешко да је завршен, јер демократија подразумева и идеју *једнакости*, а она се не може помирити са оштрим социјалним разликама које нужно производи логика тржишта и њему инхерентна тежња за индивидуалним богаћењем. Како истичу Х. Линц (Linz) и А. Степан:

”Прво, никада није било, нити може бити, учвршћене демократије у време мира, ако је реч о диригованој привреди. Друго, никада није било, а готово је сигурно да никад неће ни бити, модерне консолидоване демократије у једној чисто тржишној привреди.” (Линц, Степан 1998:26)

Тзв. ”социјална држава” или ”држава благостања”, која се протеклих деценија формирала на Западу, првенствено реагује на ову неспорну чињеницу, па извесном редистрибуцијом богатства, интервенише у привредним процесима, чинећи сталне уступке радницима и нижим средњим слојевима. Смањујући економске неједнакости, социјална држава утиче на равномернију расподелу ”животних шанси”, што ће рећи, прерасподелу не само економских већ и свих осталих друштвених добара (политичких, културних etc.).

Наш, нешто шири коментар на претходне тврдње економских либерала и неопходност ”социјалне државе”, у овом тексту мора изостати, односно, оставићемо га за неку другу прилику. У наставку рада бавићемо се само његовом основном премисом – својинским правима и слободном тржишту као неопходним предусловима савремене демократије. Ову тезу, дакако, могуће је *ad hoc* ”доказати” и простим указивањем на историјску судбину

земаља тзв, "реал-социјализма": друштва у којима је на делу требало да буде "перманентна револуција", рађала су као сталну једино оскудицу средстава и мноштво незадовољених потреба. То, наравно, ни изблиза не значи да је у њима "све било лоше", како би то желели да прикажу острашћени критичари сваког облика "колективизма", па и оног у економији. Таквом исказу у битном смислу противрече дужи или краћи "повраћаји" (реформисане) левице на власт, након краткотрајне либералне еуфорије у неким пост-реал-социјалистичким друштвима (у Мађарској, Пољској, Румунији, па и Србији). Ипак, оно што је несумњиво, јесте да се државна или друштвена својина над средствима за производњу, показала неупоредиво економски инфериорнијом у односу на приватну и мешовиту својину својствене капиталистичкој привреди, у којој се јасно зна ко је власник нечега, тј. ко је тзв. "титулар својине".

У социјалистичкој традицији, што је општепознато, друштвена/државна својина била је промовисана као антипод приватне својине, под високопарним идеолошким изговором да ниједан облик присвајања материјалних добара не сме да послужи као основа за "експлоатацију човека" од стране другог човека. Резултат тога је био један систем петрификоване државне или друштвене имовине, која је постала економска и правна основа за свеколику узурпацију друштвене и политичке моћи. Јуристичка одређења друштвене својине била су веома неодређена (уосталом, као и сам појам "друштвене" својине), што је створило широке могућности за неодговорно и самовољно располагање друштвеним богатством. Једном речју, уместо да буде средство економског и сваког другог "ослобођења" радника и осталих слојева, тзв. "друштвена својина" се претворила у своју супротност, постајући чест плен индивидуалних пљачки и, у исто време, моћно средство монопартијске диктатуре.

Неефикасност економије базиране на колективној својини је при том само један али не и једини разлог "имплозије" социјалистичких режима. Много важнији разлог њиховог распада крије се у области саме материјалне производње "као такве", која је, не заборавимо, управо код Маркса била схваћена као сфера потврђивања човека као "родног бића", бића *sui generis*. Читава теорија "отуђења", елаборирана код Маркса, полази од тврдње да човек услове сопственог "разотуђења" мора, пре свега, пронаћи у производном раду, како би он постао циљ по себи, а не одређен "спољашњом сврсисходношћу". По страни, или можда баш управо полазећи од питања да ли се до "разотуђења" у овој области, уопште може доћи на начин на који је предложио Маркс, радници у реал-социјалистичким друштвима *de facto* нису могли бити "ослобођени" под супремацијом државне својине и комунистичке партије као свемоћног арбитра. Они то нису могли бити ни у условима неодређене "друштвене својине" над средствима за производњу, (што се покушало у бившој СФР Југославији), а о капиталистичком економском систему, који је Маркс извргао критици, да и не говоримо. Зашто? Пре и изнад свега, зато што је развој тзв. "производних снага" од којих је Маркс толико очекивао, и

надаље био искључиво у функцији логике и потребе капитализма; у исто време, те производне снаге капитализма су се до те мере развиле, да се, како је својевремено истицао А. Горц (Gorz) – ”не могу подвргнути непосредном присвајању од стране колективног радника, онога који њима ради, нити колективном присвајању од стране пролетаријата” (Горц 1982: 20).

Маркс је веровао да ће развој производних снага заменити масу физичких, простих радника класом ”политехничара”, који ће се бавити и мануелним и интелектуалним послом и истовремено вршити контролу над целином сложених техника производње. ”Удружени произвођачи”, тј. сам пролетаријат као ”последња” и ”универзална” друштвена класа, се тако (теоријски) оваплотио у фигури политехничког радника који себи подвргава ”целину средстава за производњу”. У пракси се, међутим, по логици ствари, десило нешто сасвим различито; ”колективни радник” остао је неостварени сан пролетера: изворно, језик *индустрије* је језик *војске*, па сви радници, структурирани и надаље техничком поделом рада и императивима машина које опслужују, и сами функционишу по моделу – армије. И као што је за војску карактеристично то да њена целина остаје страна сваком појединачном војнику, тако и радници не могу присвојити ”целину друштвене производње” и подвргнути је својој свесној контроли. Укратко, сам *процес рада* индустријских предузећа је оно што захтева квази-војничку хијерархизовану организацију, док њихове гигантске димензије, међузависност привредних фактора као и друштвена и територијална подела рада, узрокују немогућност целовитог надгледања и планирања.

У суштини, како истиче већ поменути Горц, марксистичка теорија никада није прецизирала ко *стварно* остварује ”колективно присвајање”, у чему је његов *садржај*, као и *где* остварује власт у име радничке класе. Остала су необразложена и политичка посредовања која друштвеној кооперацији обезбеђују добровољни карактер, као и ближи однос између индивидуалних и колективног радника, тј. пролетера и пролетаријата (Горц 1982: 36). Маркс је све ове проблеме, разматрао само на филозофском плану, што значи да је остао на начелним прокламацијама о пролетаријату као оном историјском субјекту који ће моћи да поново освоји ”биће човека у његовом тоталитету”, а које се, како примећујемо, никако не могу операционализовати.⁴

⁴ Како је својевремено истакао Р. Арон за прву земљу која се одважила да ове прокламације реализује у пракси (СССР) – ”Тврдња да је пролетаријат тај који врши власт очито је бесмислена. Власт никада не врше милиони радника у фабрикама, већ њу очигледно врши управо једна мањина, људи који су чланови комунистичке партије, а међу којима влада елита активиста. Могуће је да партијски управљачи владају у интересу пролетерске и сељачке масе, али у овом режиму пролетаријат ипак није на власти, осим, ... , у неком митолошком смислу, слично као што је 1700. сам Бог владао Француском у личности Луја XIV. Стављање на место властодржаца врховне, трансцендентне или иманентне моћи, у име које се власт врши, припада митологији” (Арон 1997:301).

Заправо, насупрот ономе што је сматрао Маркс, апсолутно је немогуће да било која индивидуа у потпуности коинцидира са сопственим "друштвеним бићем". Индивидуална егзистенција никад се не може, до краја и без остатка, "подруштвити", једнако као што ни "друштвено биће" не може у себи интегрисати све димензије индивидуалног постојања. Неке димензије индивидуалног трајно остају изван форми подруштвљавања, или барем на њих друштво пресудно не утиче. То су пре свега, димензије најдубљих личних осећања љубави, задовољства, али и патње, зебње, све до естетских захтева појединаца, ма колико људска чула била "друштвена", о чему је писао Маркс у својим "раним радовима". Уколико је марксизам као главни циљ своје теоријске промисли имао појединца који се готово у потпуности сједињује са својим друштвеним бићем, утолико је он, *in praxi*, нужно водио ка чистој негацији индивидуалних субјеката, тј. оног "ја-хоћу" индивидуа, што по Хегелу и не само по њему, чини *differentia specifica* читавог модерног доба.

Оно што целокупном Марксовом опусу битно смањује вредност, јесте једноставна чињеница да никада неће бити пронађен, у исто време, и *политички прихватљив* и *економски ефикасан*, начин "разрешења" противуречности између (модерне) индивидуе и друштва, између "субјективног духа" и "колективне воље" оличене у ауторитету грађанског друштва или пак, његовог политичког система. Постулирајући готово савршени идентитет између грађанина и друштва којем овај припада, он је у потпуности сметнуо с ума да у историји нити су били, нити ће икада бити, остварени услови под којима је таква идентификација могућа. Таква идентификација, разуме се, није нађена ни у либералној доктрини, но, она је није ни тражила. Оно што либералној (индивидуалистичкој) политичкој мисли даје заиста непролазну вредност, јесте строг увид да без обзира на форму владавине, *сфера политике* и владања остаје у битном смислу трајно – отуђена, одвојена од *појединаца*, који постоје "пре друштва" и који се, стога, о тој сфери морају договорити, склопити неку врсту "уговора". Либерализам никада није говорио о било каквој "решеној загонетки историје", иако је кроз перо једног од својих најпознатијих актуелних заговорника, Ф. Фукујаме (Fukuyama), објавио ни мање ни више до њен – крај.⁵

⁵ Фукујаме, дакако, не тврди да је историја дословно завршена, тј. да више неће бити великих и бурних светских догађања, нити сматра да ће његов постулирани "постисторијски свет" (у који спадају земље либералне демократије), бити рационалан у смислу да ће бити бесконфликтан, односно савршен. Он само истиче да је оно што је дошло до краја историја у специфичном хегеловском смислу, у смислу *напредовања идеје слободе*, што потврђује и имплозија реалног социјализма, која, по њему, представља реални доказ да, начелно посматрано, није могуће неко значајније проширење димензија слободе од слободе која већ постоји у друштвима која се заснивају на либералним принципима. "Ипак, оно што сам сугерисао као нешто што је дошло до свог краја није било одвијање догађаја, чак ни великих и озбиљних догађаја, него Историја: то јест историја схваћена као јединствен, кохерентан, еволутиван процес, пошто се узме у обзир искуство свих људи у свим временима" (Фукујаме 1997:20). Фукујаме, дакле, не спори да ће се либерална друштва и надаље суочавати са сопственим и врло озбиљним проблемима,

Интересантно је, да помеути Фукујама, очито под утицајем Хегела на чију се *филозофију историје* наслања, полази од становишта веома блиског изворном марксизму – да се економски живот не може у целини свести на тежњу за што већом акумулацијом богатства, већ да представља и израз ”жеље за признањем”. Неке важне странице његове студије (*Крај историје и последњи човек*) би, вероватно, могли да потпишу и припадници њему супротнoг идеолошког табора, али то овде није предмет нашег интересовања. Како било, на трагу Хегела, Фукујама читав процес досадашње историје види кроз сучељавање две велике снаге у човеку. Прва је моћ *рационалне жеље* којом људи задовољавају своје материјалне потребе у процесу акумулације богатства: она се поклапа са максимализацијом рационалне користи да би се задовољио све већи број жеља и потреба. Другу снагу, Фукујама види у оном што је Хегел у својој филозофији историје називао ”*борбом за признањем*”, а означава жељу свих људи да се остваре као слободна морална бића и буду призната од других. Овај тимотички (грч. *thymos* = *воља*) део душе, изузетно је важан део људске природе; он би се данас могао превести као ”самопоштовање”, док његови садржају – осећање гнева, поноса и стида, представљају главну мотивациону снагу оних који се упуштају у политички живот.⁶ Фукујама је мишљења, које се, у основи, мора прихватити, да је соц-

али сматра да ће се ти проблеми решавати увек под истим базичним претпоставкама које гарантује либерална демократија, која се, управо зато, показује и као коначан политичке заједнице. “У време наших дедова, многи разумни људи могли су да предвиде блискост социјалистичку будућност у којој ће приватно власништво и капитализам бити укинута а политика на неки начин превазиђена. Данас, напротив, имамо тешкоће да замислимо свет који је радикално бољи од нашег сопственог или будућност која, суштински, није демократска и капиталистичка. Наравно, унутар тог оквира многе ствари могу да се побољшају: можемо да скућимо бескућнике, пружимо прилику мањинама и женама, побољшамо конкуренцију и запосленост. Можемо, такође, да замислимо и будуће светове који су знатно гори од овог који нам је сада познат и у којима се враћају национална, расна или верска нетолеранција или у којима смо смрвљени ратом или пропашћу околине. Али ми не можемо да замислимо свет који је суштински различит од садашњег и, истовремено бољи” (Фукујама 1997:71). Гледано из Фукујаминог угла, ми, дакле, нисмо само савременици завршетка тзв. “хладног рата”, тј. једног посебног периода историје, већ *историје per se*, зато што ће се, услед универзализације начела либералне демократије, убудуће “политичка стварност” читавог света базирати на једном те истом структурално-системском темељу – темељу либералне конституције друштва. У сфери принципа либералне конституције друштва, *de facto* не може бити ничег новог, с обзиром на то да су сви досадашњи покушаји њене радикалне измене (фашизам и стаљинизам, пре свега) доживели фијаско. Према томе, сасвим различито од есхатолошког поимања краја историје као остварења некаквог “царства божјег на земљи”, Фукујама *постулира* економски и политички тријумф основних принципа либерализма, чиме, поновимо то још једном, не тврди да ће све државе света постати успешна либерална друштва, нити да више неће бити не-либералних друштава, већ само да ова последња неће бити доминантна, јер су се њихови либерални такмаци показали бољим и ефикаснијим.

⁶ По Фукујама, досадашња светска историја, у основи, садржи у себи две епохе: *пре-модерну* и *модерну*. Премодерну еру карактерише постојање различитих типова односа *господар-слуга*, у којима су супериорни господари, с обзиром на то да су били спремни да заложе и свој живот

реалистички пројект, односно ”комунизам”, како га он назива, пружао ”озбиљно мањкав облик признања”, па га је либерална демократија, истиснула са историјске позорнице (Фукујама 1997:25).

Ставови овог политичког писца, још један су доказ старе социолошке истине, да један те исти мотивациони импулс може да доведе до веома различитих друштвених последица. Ништа мање од људског ”самопоштовања”, водило је и Маркса и његове следбенике ка комунизму тј. његовом ”категоричком императиву” – ”*да се сруше сви односи у којима је човек понижено, угњетено, напуштено, презрено биће*” (Marx 1973:99). Жеља да се помогне угњетенима, и бесрамно експлоатисаним радницима била је права основа Марксовог ”моралног футуризма” (К. Попер). За разлику од Хегела и Фукујаме, Маркс, међутим, није био задовољан ”универзалним и реципрочним признањем”, које је називао ”политичком еманципацијом”, већ је тежио ”општечовечанској еманципацији” која, опет, посматрано из историјске перспективе, не може а да се не окарактерише као – утопистичка. Услови за ову ”еманципацију”, по Марксу, налазе се у томе да ”стварни људи” врате у себе ”апстрактног грађанина” и као индивидуе постану ”родна бића” у свом емпијском животу; да своје сопствене снаге организују као ”друштвене”, а да њих не деле у облику ”политичке снаге”! Јасно је да је за један овакав ”коренит” захват у друштвени живот, било потребно нешто много више од ”реципрочног признања”, на коме инсистира Фукујама, а пре њега Хегел. Немогуће је отети се утиску, да је Марксова намера заиста била да створи некаквог ”тотално подруштвљеног појединца”, с једне, и ”индивидуализирану заједницу”, с друге стране, а што се, у крајњем, своди на исто. То је уједно и разлог што га је Попер, уз све критике упућене на рачун његовог колективизма, холизма, футуризма, etc, на једном месту прогласио чак и – индивидуалистом (Попер 1993, II:154).⁷

ради сопственог признања, ”признати“ од стране оних који за то нису били спремни, тј. од робова. Унутрашње противречности тог односа, међутим, доводе до повремених побуна робова, и, на крају, до успостављања модерне државе која поништава подвајање на господаре и робове и устоличује признање на универзалној и једнакој основи. Израз тога је и такозвани ”друштвени уговор“ као уговор којим сваки човек признаје све друге као себи једнаке. У универзалној и хомогеној држави *човек*, по први пут у историји, бива третиран ”као такав“, независно од својих конкретних националних, конфесионалних, класних и других социјалних карактеристика. Човеку или грађанину се, дакле, признаје дигнитет аутономне личности, независно од тога да ли је он ове или оне националности, вероисповести, социјалног порекла etc, већ напросто само зато што је човек. Разуме се, овде би се могло поставити принципијелно питање да ли је ово *de jure* ”универзално и реципрочно признање“, и *de facto* присутно у модерној држави, што је проблем на који је одвајкада указивала њена критика ”с лева“, али ми овај проблем, како смо већ поменули, не можемо да расправљамо у овом тексту.

⁷ Марксов ниподаштавајући став према политичкој моћи, одвео га је до веровања да ће држава у бескласном друштву ”одумрети”, што у ствари значи да он није разумео улогу коју држава може (и мора, уколико је демократска) одиграти у служби слобода и хуманости. Попер у овом Марксовом веровању види аналогију са ранолибералним веровањем по коме све што нам је потребно јесте – ”једнакост могућности”, а што за поменутог критичара, опет, није довољно за

Код Фукујаме, уосталом, као и код свих других либералних мислилаца, однос између економије и (либералне) демократије, посматра се на другачији начин. У основи свих процеса који се дотичу човека, по овом аутору, налази се "жеља за признањем" као "мотор историје". Фукујама чак иде толико далеко да тврди да оно што се обично назива "економском мотивацијом", заправо и није ствар рационалне жеље, већ управо манифестација жеље за признањем (Фукујама 1997:354). На пример, радник који штрајкује, по Фукујама, не ради то због похлепе или комфора, већ зато што жели да се призна "истинска вредност његовог рада". Оно што либералну демократију разликује од ранијих периода, резимира овај аутор, је управо у томе што се борба за признањем, која је раније била вођена на војној, религиозној или националистичкој основи, у њој упражњава као борба на економском плану.

У либералној теорији, ова трансмутација борбе за признањем на економску област, по први пут је експлицитно на делу код Џ. Лока. Лок ов "посесивни индивидуализам" је Хобсовом (Hobbes) праву на "самоочување сопственог живота" смело додао и друго фундаментално људско право – право на *својину* (Locke 1978, II:23). Право на својину произилази из права на самоодржање, тј. право на живот укључује права на средства за живот: храну, одећу, кућу, земљу и остало. Друштвени уговор постоји не само због успоставе трајног мира, већ и због заштите права марљивих људи да производе обиље за све уз помоћ приватне својине. Лок је, на пример, био свестан тога да рад на приватном земљишту даје веће приносе од оног на заједничком земљишту, па је тврдио да – "*својина од рада* треба да има првенство у односу на заједничко коришћење земље" (Locke 1978, II:30). Сама власт, пак, нема другог циља до да очува своје грађане и њихову својину, која је уједно и гарант њихове слободе.

заштиту слабијих у друштву. Колико су "потпуно подруштвљени појединац" *vis-à-vis* "индивидуализиране заједнице", реално могући, питање је, наравно, још само за оне који у њих још нису престали да верују. За аутора овог текста они у вредносном смислу, могу бити само недостижни идеали, с обзиром на све последице до којих је доводила њихова практична "операционализација". И недостижни идеали су, међутим – идеали, па се према њима тако треба и односити. Попер је рани марксизам прогласио можда и "најважнијом корективном идејом нашег времена" (Попер 1993:242) – сматрајући да је Марксов "морални радикализам" још жив (Попер 1993:254). На сличан (амбивалентан) начин о Марксовој мисли, изјаснио се, на једном месту и наш аутор, С. Стојановић: "Велике Марксове идеје као што су: *praxis*, разотуђење, укидање постварења, остваривање друштва у коме ће слобода сваког појединца бити услов слободе за све ... – тумачим само као низ крајњих хуманистичких *регулативно-критичких* принципа, идеала, мерила и параметара, који не могу да буду *оперативно-конститутивни* принципи "доброг друштва" (Стојановић 1991:86). Речју, уколико прихватимо неке Марксове ставове као "регулативне принципе", они морају бити знатно одређеније, контекстуалније, прагматичније и реалистичније дефинисани. У противном, прети опасност да, заједно с њима, и наши ставови склизну у најобичнији – утопизам.

И у визијама других раних либералних мислилаца, грађанско друштво као "друштво једнакости", замишљено је као заједница бројних приватних власника, у којој је институт приватне својине дигнут на ниво националне установе. Ништа друго до приватно власништво представља гаранту слободу појединаца, њихове аутономије, сигурности, личне иницијативе и друштвене промоције. Правни аспект својине, иначе, уобличен је још у *римском праву*, у коме се на право својине гледало као на апсолутну власт људи над одговарајућим стварима. Ово схватање потрајало је током читавог робовласничког и феудалног периода, све до Наполеоновог *Code civil*, где је донекле ревидирано. "Грађански законик", приватну својину своди у оквире "субјективног права" употребе, присвајања и располагања добрима, уз искључивање других из контроле економских добара (Максимовић 1993: 1146). У каснијем периоду, дошло је до деперсонализације субјекта власништва и расцепа власничког права, као и до стварања нових облика својине (државна, друштвена, мешовита etc.), у чије разматрање се, овом приликом, не можемо упуштати.

Очито је, међутим, да институт приватне својине од самог почетка, поред своје економске има и своју изразито политичку, па и културну димензију. За либералне писце, приватно власништво је у исто време и најрационалнији и најхуманији тип својине, јер води богаћењу свих грађана једне заједнице. Заправо су индивидуална својина и обичаји везани за њено наслеђивање, у основи свих оних цивилизацијских процеса који су довели до стварања грађанског друштва. Током историјског развоја, свест о својини је постала највећа страст цивилизованог човека, док су држава и закони уведени првенствено у циљу заштите и уживања својине. Зато питање *приватне својине* није тек једно од питања које се тичу човека, већ, уколико се ради о човеку модерног доба – једно од *најважнијих*! У неухваћању ове ноторне историјске чињенице, лежи један од најбитнијих разлога пропасти реал-социјалистичких друштава, односно читавог комунистичког пројекта. Неки од марксистички оријентисаних мислилаца, су, додуше, макар донекле били свесни тога колики утицај има својина на обликовање идентитета савременог човека. Тако је, на пример, Е. Фром (Fromm), на једном месту записао:

"За модерног човека идеја приватне својине постала је нешто свето, што се више или мање изједначава са слободом или личним идентитетом. Ко одузме човеку својину, уништава га тиме као индивидуума." (Фром 1980:162)

Још је Аристотел, кога неки аутори називају првим економистом, увиђао значај приватног власништва не само за економију, већ и за личности припадника држава, чија је политичка уређења разматрао. "Две су ствари које људе подстичу на бригу и љубав: својина и вољено биће" (Аристотел 1984:27) – истиче он у својој *Политици*. Нешто пре тога, он примећује да се људи највише старају о ономе што је њихово, а о ономе што је заједничко – мање, односно само онолико колико се тиче сваког појединачно: "Људи

занемарују бригу око заједничке имовине поред осталог и зато што претпостављају да ће се други бринути” (Аристотел 1984:25).

Упркос томе, за тржиште на коме се тежило заради, што је он звао *chremastika*, имао је само презир. Изван његових разматрања остала је широка област трговине, која је још у његово време далеко превазилазила потребе мале аутархичне заједнице, која је Аристотелу стално лебдела пред очима као идеални ”самодовољни” поредак. Како истиче Ф. Хајек (Hayek), да су Атињани следили Аристотелов савет, њихов град би се убрзо претворио у – село, јер га је његово гледиште о људском поретку довело до етике намењене једино непокретној држави (Хајек 1998:57). Ипак, његово учење је доминирало друштвеном мишљу следеће две хиљаде година, након чега поступно почиње да слаби. Паралелно с тим, полагаано али сигурно, сазрева свест о улози приватне својине и слободног тржишта у заштити индивидуалне самосталности грађана. ”Посесивни индивидуализам” Лока, није био тек једна од политичких теорија, већ пре свега резултат помног увида у друштвено-економске услове којима су најразвијеније земље у његово време дуговале свој напредак. И за И. Канта, приватна својина обезбеђује личну независност и слободу људи: у грађане државе он убраја само оне који поседују неку имовину (у коју спадају и свака вештина, занат, лепа уметност или наука) – од које се издржавају (Kant 1974:106).

Код Хегела, власништво је чак ”прво утемељење слободе” и ”супстанцијални циљ по себи”. Како истиче овај филозоф – ”оно умно власништва не лежи у задовољењу потреба него у томе да се укине пука субјективност персонaлности. Тек у власништву особа постоји као ум” (Hegel 1989:91). По Хегелу, својини је место у самом устројству појединаца, у његовој слободној вољи. Појединац је слободан кад је признат као такав, а то је могуће једино присвајањем ствари, испољавањем своје моћи над предметима своје воље.⁸ Личност се мора препознати у стварима које поседује, будући да као ”апсолутна негативност” негира независно постојање предмета, претварајући их у средство сопственог остварења. Заправо, личност постаје личност само по својој својини – закон личности уједно је закон својине:

”Будући да ја својој вољи дајем постојање кроз власништво, онда власништво мора имати и одређење да буде Ово, оно, Моје. Ово је најважније учење о нужности *приватног власништва*.” (Hegel 1989:98)

Установа приватне својине, дакле, проистиче из слободне воље личности, па јој једина граница може бити приватна својина других личности. Успостављање односа међусобно изолованих индивидуа као поседника, осигурава се, пак, *уговором* којим се пуко имање неког предмета, претвара у приватну својину признату и од других људи. Пошто је предмет уговора

⁸ ”Све ствари могу постати власништво човјека јер је он слободне воље и као такав је по себи и за себе али оно што стоји насупротив нема ово својство” (Hegel 1989:95).

појединачна ”спољашња ствар”, држава није предмет уговора: ипак, у уговору, они који се споразумевају, у исто време задржавају своје посебне воље и сједињују их у једној ”заједничкој вољи”, чиме се власништво признаје и од других. Речју, Хегелова *Филозофија права* истрајно инсистира на томе да је приватна својина – материјална стварност слободног субјекта и место остварења његове слободе. Уколико неки друштвени поредак одриче индивидуама право на приватну својину, он не може бити добар, јер он тиме заправо поништава и њихову слободу.

Сваки човек би морао имати неко власништво – темељни је закључак Хегелове политичке филозофије, који су многи његови следбеници и квазиследбеници, желели да подрију или релативизирају. Њихове политичке и економске концепције, дакако, нису положили ”испит реалности”, тј. доживеле су практични неуспех: својина као таква, је битан чинилац човекове слободе и, уједно, момент њеног испољавања. Човеково ”објективирање” у реалности је, у исто време, и ”посвојење” те реалности, и то не у мислима него у његовој практичној делатности. Овде се не тврди да је човек ”свој”, тј. личност само уколико је поседник, већ да је поседовање као такво – битан елемент (само)потврде човека.

Са овим закључком би се, вероватно сложила и већина *егалитариста/материјалиста*, али би они ишли и даље – до тога да треба узимати од једних да би се давало другима како би се они у потпуности материјално изједначили – на којој тачки престаје свака повезаност са Кантовом и Хегеловом мишљу, а још мање са либералним концепцијама које су нам овде послужиле као лајт-мотив. Ни Кант ни Хегел, свом ”савршеном грађанском поретку”, односно, држави као ”оспољењу супстанцијалног ума” нису поставили за циљ некакво ”укидање” материјалне неједнакости људи. Кант је из идеје једнакости која краси грађанско друштво искључио било какво поравнавање власништва: ”Ова општа једнакост људи као поданика у једној држави сасвим добро пристаје уз *највећу неједнакост* мноштва у степену његовог *власништва*” – истиче он (Kant 1974:104, курзив Б. С.). Хегел је пак захтев за земљишном или имовинском једнакошћу, сматрао празним и површним разумевањем: праведност у његовом тумачењу, не захтева да сваки појединац има једнако власништво, већ да има *неко* власништво. То колико има неки појединачни човек, по Хегелу спада у домен случајности, тј. ”посебности” у којој царују – неједнакости: ”Посве је тачно да људи често добивају жељу за добрима других; али управо је то неправдо, јер право је оно што остаје равнодушно према посебности” (Hegel 1989:102).

Потпуна имовинска једнакост као жељени циљ, у оштрој је супротности са идејом индивидуалне слободе, јер ова подразумева и слободу стицања и уживања предмета, неометану од стране друштва. При том је, поновимо то још једном, ова тзв. ”негативна” (”протективна”) слобода коју је изнедрила филозофија либерализма са циљем да заштити аутономију и приватност

индивидуа, од самог почетка имала и економски и политички карактер. Како истиче Ф. Фире (Furet) – “слобода производње, куповине и продаје је део слободе као такве; она се потврдила као таква насупрот ограничењима и повластицама из феудалне епохе“ (Фире 1996:25). Или, жеља за признањем као ”мотор историје“ (Фукујама), ишла је руку под руку са приватизацијом добара, акумулацијом капитала и развојем слободног тржишта, у чему се и дан-данас огледа њихова битна међузависност.

Основна интенција овог текста била је да укаже да се савремена демократија, не може ни замислити без јасно регулисаних права својине, која су још у раној либералној мисли, протумачена као основ човекове слободе као такве. Економска делатност присвајања (ствари), уједно је и начин човекове самореализације, ”борба за признањем” појединца као личности, као аутономног бића. Марксистички ”*experimentum mundi*”, тј. покушај изградње бескласне заједнице без приватне својине, није успео због неуважавања темељног историјског увида модерног доба, да се човекова делатност, као увек конкретна и емпијска, не може подвести ни под какву свесну контролу ”уједињених индивидуа” (Маркс), класе, државе или партије, а да не резултира неким новим отуђеним колективитетима/тоталитетима, у којима се негира човекова слобода и индивидуалност.

Ако је судити по њему, такође, ”решење” противуречности између ”друштвеног карактера производње” и ”приватног начина присвајања”, у којој су марксисти видели темељну противуречност модерне епохе – није нађено – барем не оно које би, у исто време, било и економски ефикасно и политички прихватљиво. Тиме је још једном потврђено да је традиционални конфликт између либерализма и колективизма, заправо само форма једне дубље противуречности грађанског друштва, подељеног између начела *једнакости* и начела (индивидуалне) *слободе*, унутар кога, *de facto*, ниједна идеологија не може однети трајну победу.

Литература

- Аристотел (1984) *Политика*. Београд: БИГЗ.
- Арон, Р. (1997) *Демократија и тоталитаризам*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Берлин, И. (1992) *Четири огледа о слободи*. Београд: Нолит.
- Бобио, Н. (1990) *Будућност демократије, Одбрана правила игре*. Београд: ”Филип Вишњић”.
- Дал, Р. (1994) *Дилеме плуралистичке демократије*. Београд: БИГЗ.
- Дал, Р. (1997) *Полиархија*. Београд: ”Филип Вишњић”.
- Фире, Ф. (1996) *Прошлост једне илузије, Комунизам у XX веку*. Београд: Паидеиа.
- Friedman, M. (1997) *Капитализам и слобода*. Нови Сад: Global book.
- Фром, Е. (1980) *Револуција наде*, Београд: Графос.

- Фукујама, Ф. (1997) *Крај историје и последњи човек*, Подгорица: ЦИД.
- Горц, А. (1982): *Збогом пролетаријату*, Београд: Радничка штампа.
- Греј, Ц. (1999) *Либерализам*. Подгорица: ЦИД.
- Хајек, ф. Ф. (1998) *Кобна идеја*. Подгорица: ЦИД.
- Науек, А. Ф. (1998) *Поредак слободе*. Нови Сад: Global book.
- Науек, А. Ф. (1997) *Пут у ропство*. Нови Сад: Global book.
- Hegel, G. W. F (1989) *Основне црте филозофије права*. Сарајево: “Веселин Маслеша”, Свјетлост.
- Хелд, Д. (1997) *Демократија и глобални поредак*. Београд: “Филип Вишњић”.
- Kant I. (1974) *Ум и слобода, Списи из филозофије историје, права и државе*. Београд: Идеје.
- Лењин И. В. (1983) *Држава и револуција*. Београд: Просвета.
- Линц, Х., Степан, А. (1998): *Демократска транзиција и консолидација, Јужна Европа, Јужна Америка и посткомунистичка Европа*. Београд: “Филип Вишњић”.
- Locke, J. (1978) *Две расправе о влади*, књига II, Београд: НИП Младост, Идеје.
- Максимовић, И. (1993) „Својина“, у: *Енциклопедија политичке културе*. Београд: Савремена администрација.
- Марх, К. (1973) „Прилог критици Хегелове филозофије права“, у: *Рани радови*, Напријед - Загреб, Београд: Слобода – Београд.
- Марх, К. (1973а) Приватно власништво и комунизам, у: *Рани радови*, Напријед - Загреб, Београд: Слобода – Београд..
- Naumann, F. (1974) *Демократска и ауторитарна држава*. Загреб: Напријед.
- Попер, Р. К. (1993) *Отворено друштво и његови непријатељи, Чар Платона*. Том I, Београд: БИГЗ.
- Попер, Р. К. (1993) *Отворено друштво и његови непријатељи, Плима пророчанства: Хегел, Маркс и последице*. Том II, Београд: БИГЗ..
- Ролс, Ц. (1998) *Политички либерализам*. Београд: “Филип Вишњић”.
- Роуз, Ц. (1991) *Ка грађанској привреди*, Трећи програм, бр. 90-91/1991.
- Стојановић, С. (1991) говор на округлом столу *Драма социјализма*, у: *Теме*, Ниш, бр. 1-2/1991.
- Видојевић, З. (1997) *Транзиција, рестаурација и неототалитаризам*. Београд: ЦЗСИ, ИДН.
- Силвестер, З. (1975) *Држава благостања*. Београд: Радничка штампа.

Branislav Stevanović

Property, Political Freedom and Democracy

Summary

The text dealt with theses on private property as a necessary although not sufficient condition of political freedom and democracy. From the beginning, private property institution beside its economical has also very strong political as well as cultural dimension. Property and customs related to its inheritance are in the base of those civilization processes that produced a civil society. During historical development, a sense about property becomes the biggest passion of a civilized man, while state and laws were initiated for the purposes of its protection and usage in the first place. Because of that, the issue of private property is not just one of the questions that relates to the man than, if consider the modern man - one of the most important questions. Private property represents material reality of a free person and the site of fulfillment of his freedom. Inasmuch as some social order deny to individuals the right on private property, it can not be fair, since it annihilates their

freedom too. It does not mean that the man represents the person only when he is the owner, than that possessing, by itself, is a important element of one's (self)affirmation. The right on ownership and freedom of production, purchase and sale are the parts of freedom as such, while political "desire for the recognition" (Hegel, Fukuyama) goes together with privatization of goods and development of the free market, in which relation shows up their strong interdependence, both yesterday and today.

Key Words: Private Property, Political Freedom, State's Ownership, The End of History, Rational Desire, Struggle for the Recognition, Possessive Individualism, Person

УДК 316.26
Данило Ж. Марковић
Српска академија образовања
Београд

160 ГОДИНА КОМУНИСТИЧКОГ МАНИФЕСТА: ОД ИНДУСТРИЈСКОГ ДО ГЛОБАЛНОГ КАПИТАЛИЗМА

Резиме

Ове године навршава се 160 година Комунистичког манифеста. На захтев тајне организације Савез комуниста Манифест су написали 1847. године Карл Маркс и Фридрих Енгелс и објавили га у Паризу 1848. године. Манифест је, поред Библије, један од највише превођених и објављиваних текстова у свету. На одређен начин, прихватиле су га све револуционарне радничке организације као програм своје делатности. У којој мери ставови изложени у Манифесту могу бити актуелни и данас, указује развој, за протеклих 160 година, од индустријског до глобалног капитализма.

Кључне речи: капитализам, манифест, комунизам, буржоазија, пролетаријат.

Последња два века прошлог миленијума обележила су два баука: баук комунизма и баук глобализације. Средином 19. века објављен је *Манифест Комунистичке партије* који је отпочињао речима: „Баук кружи Европом – баук комунизма. Све силе старе Европе сјединиле су се у свету хајку против тог баука (Маркс, Енгелс 1982:5). Манифест преведен, и превођен на више језика у другој половини 19. века бива прихваћен од стране радних и експлоатисаних маса, и њихових организација, као програмски документ, у борби за промену њиховог неповољног економско-социјалног положаја. Скоро сто година касније, средином 20. века почео је да кружи други баук Европом (и светом) – баук глобализације и глобализма. И док су против баука 19. века, баука комунизма, устале све власничке структуре и њихови заштитници, баук двадесетог века – глобализацију и глобализам промовишу власничке структуре неолибералног капитализма и њихови заштитници.

Глобализација представља процес стварања јединственог економског, политичког пространства на планети Земљи. Она доводи до уједињавања националних економија у један општесветски систем који се заснива на брзом премештању капитала; информационој отворености света, технолошкој револуцији; привржености индустријски развијених земаља либерализацији и покретљивости роба и капитала; комуникационом зближавању и новим видовима транспорта и комуникационих технологија (Уткин 2003:81). Али, глобализација није, „како то често изгледа, догађај природног порекла, већ процес који је створио човек“ (Мацнер 2003:8). То је планетарни процес омогућен развојем високе технологије који је у комуницирању омогућио

„сажимање“ простора и времена,¹ остварен тржишним силама имајући за последицу оформљење општечовечанског финансијско-информативног пространства на основу компјутерско-информацијских технологија (Уткин 2003:185).

У историји је било више покушаја стварања јединственог политичког пространства на планети Земљи, тј. стварања у неком смислу „светског царства“. Међутим, глобализација се разликује од осталих покушаја стварања „светског друштва“. У свим ранијим покушајима освајања нових територија, ширење подручја економске моћи и повећање услова за „оплодњу“ новца, вршено је употребом војне силе. Уједињавање човечанства процесом глобализације, стварање на неки начин „светског друштва“ не врши се (у основи) употребом војне силе, већ употребом новца који тражи пространије тржиште, јер новац „кад је притешњен ивицама сопственог терена, кад не може да се умножава изван тих граница, гуши се и умире“ (Борико 2002:23). Глобализација представља смишљен начин да новац добије замах мирним путем.²

Идеја глобализације, и глобалног друштва, потиче са Запада и у њеној основи не лежи тежња различитих народа да се уједине, већ жеља одређених снага на Западу да заузму владајући положај на Планети, „да организују цело човечанство у функцији својих конкретних интереса, а не у интересу неког апстрактног човечанства“ (Зиновјев 2002:306). Кретање ка глобалном друштву је животна нужност западних земаља, то је тежња и средство да се сачува постигнуто. Њима су потребни природни ресурси, тржиште роба, сфера за улагање капитала, јефтина радна снага, извори енергије, и то у већем степену. А те могућности нису безграничне, зато је потребна цела Плана (Зиновјев 2002:311-312). У ствари зато светска (глобална) економија представља освајање Планете од стране транснационалних компанија Запада у интересу ових компанија а не у интересу осталих народа Планете.³ Глобализацијом крупан капитал изградио је новцу најраспрострањеније могуће игралиште, а за узврат „тражи слободу деловања за коју важи само једно правило: право јачег. Глобализацији је потребно оштро, одлучно и немилосрдно такмичење, потребне су јој велике зараде и велика улагања, потребна јој је оштра селекција, јер води грубу игру у којој нема места за слабије. Јасно и гласно: потребно је игралиште, на којем је једино правило да јачи побеђује“ (Борико 2002:23).

У анализи ставова Манифеста и карактеристика глобализације као планетарног процеса и глобалног друштва чију економску структуру чини глобални капитализам, треба поћи од ставова садржаних у његовом првом делу. У том делу насловљеном „Буржуји и пролетери“ дат је приказ настанка

¹ Опширније о овоме аутор је писао у раду: *Информацијска технологија и цивилизацијске промене*, Београд, „Образовна технологија“, 4/2004, стр. 1-16.

² „Глобализација чак и само као претпоставка, могла је да настане искључиво у свету без рата. Не желим да кажем да је новац одједном постао добар и одлучио да се одрекне коришћења рата, хоћу да кажем да му у овом тренутку изгледа технички лакше да употреби мир“ (Борико 2002:23).

³ О овоме аутор је писао у раду: *Прилог социолошком промишљању глобалне економије*, Ниш, „Економске теме“ 1-2/2006.

капитализма (и буржоазије и њен успон и улога у развоју производних снага) противуречности у том друштву, уз указивање да је историја друштва историја класних борби и истицање неминовности рушења капиталистичког система и стварања новог друштвеног система – социјализма. У том процесу истакнута је улога пролетаријата као снаге и носиоца друштвеног преображаја (*Политичка енциклопедија* 1975:529-530). У овом смислу у Манифесту се каже: тржишта су једнако расла, тражња је бивала све већа; крупна индустрија створила је светско тржиште, оно је наизменично развило трговину, бродарство, копнени саобраћај а овај развитак још више раширио индустрију. Развијајућа буржоазија није оставила између човека и човека никакву другу везу осим голог интереса и бездушног „плаћања у готову“. Она је лично достојанство претворила у прометну вредност и са свих дотад уважених професија, на које се гледало са страхопоштовањем скинула светитељски ореол. Експлоатацијом светског тржишта дала је космополитски карактер производњи и потрошњи свих земаља.

Освајањем нових тржишта и темељитијом експлоатацијом старих, у новим условима технолошке основе рада, и у њој новом поделом рада, рад пролетера губи сваки самостални карактер и тиме и сваку драж за радника. Развитком индустрије не долази само до умножавања пролетаријата, он се збија у веће масе, његова снага расте и он је осећа. Радници почињу да стварају коалиције против буржоазије, заснивају трајна удружења, местимично, борба против буржоазије претвара се у побуне. Пролетаријат постаје истинска револуционарна класа и може да освоји друштвене производне снаге само ако укине свој сопствени начин присвајања, а тиме и читав начин присвајања. Развитак крупне индустрије извлачи испод ногу буржоазије саму основу на којој она производи и присваја. „Њена пропаст и победа пролетаријата подједнако су неизбежни“ (Маркс, Енглес 1982:3-21).

Глобализацијом на одређен начин настаје „светско друштво“, као јединствено економско, политичко и културно пространство. То је друштво у коме се економска делатност одвија преко транснационалних корпорација, развија глобално тржиште којим се доминира над националним економијама. У њему доминира финансијски капитал уз смањену улогу националних држава да остварују надзор над националним економијама. То је друштво у коме је захваљујући споју између информацијске технологије и комуникација („компресија“ простора и времена) омогућено успостављање глобалне информацијске производне мреже на великом географском (интерконтиненталном) простору, које представљају технолошку основу интернационалних, скоро планетарних корпорација. То је друштво у коме настаје *глобални капитализам* у коме је повећана (и може се рећи и доминантна) улога међународних економских корпорација, промењена улога државе, распрострањена масовна култура и остварена информацијска реалност (Бабков и други, 2003:69-139).

У том друштву све је шира и дубља међузависност све већег броја друштава са више противуречности, као што су неравномерност у распореду светског дохотка (опш. видети Милановић 2006), супротност пораста богатства и сиромаштва, неухрањеност и глад, хронично сиромаштво и раширеност асоцијалних појава као што су: преступништво, „сива економија“, наркоманија, тероризам и друге сличне и сродне појаве (Бабков и други, 2003:20-30). На неки начин довршена је глобализација средстава масовних информација. Формиран је међународни систем производње, преношења и коришћења информација. Захваљујући томе човечанство разбацано по Планети осећа се као да живи у јединственој светској заједници (Зиновјев 2002:306). Међутим, та „заједница“ није настала вољом народа и њихових држава. Она је профилисана Вашингтонским консензусом Владе САД, Међународног монетарног фонда и Светске банке, којим су глобализација и „светско друштво“ које њоме настаје прожети неолибералним концептом капитализма, чију суштину изражавају три принципа: дерегулација, либерализам и приватизација (Мацнер 2003:107). Неолиберални програм у суштини представља покушај институционалног учвршћивања тренутних историјских добитника светско-политичког мобилног капитала. То је до краја промишљена перспектива тог капитала, која се поставља апсолутно и аутономно, развијајући стратешки простор моћи и могућности класичне економије као субполитичког, светско-политичког система којим управља моћ. „Према томе оно што је добро за капитал јесте добро за све. Обећање гласи: сви ћете постати богатији, па ће коначно профитирати и сиромашни“ (Бек 2004:25). У оваквом приступу обећава се и хвали глобализацијом успостављање светског тржишта као оквира и претпоставке општег благостања на планети. „На олтарима свемогућег Бога тржишта стално се обнавља обећање да ће сви људи који се подвргавају захтевима светског тржишта, бити благословени земаљским богатством“ (Бек 2004:117).

Међутим, ово је утопистичка визија последица глобализације и виђења „светског“, „глобалног“ друштва. Глобализација не само да није довела до повећања добробити, већ је у многим земљама, нарочито у мање развијеним, повредила многе људе који нису покривени мрежом социјалне заштите, а трка за профитом угрожавала је, и угрожава услове опстанка живота на индивидуалном и родном плану. Уз то глобализација и друштво које њоме настаје праћени су кризом на глобалном плану. Управо зато се и закључује да глобализација означава и савремени рат капитализма који шири уништење и заборав, и неолиберализам на место хуманости ставља индексе тржишта деоница, на место достојанства глобализацију беде, на место наде празнине, а на место живота интернационални тероризам“ (Бек 2004:360).

У ствари, неолиберализам проповедајући тржиште као покретача прогресивног економског и друштвеног развоја, на неки начин се намеће као квазисветска странка на политичкој арени, тврдећи да не заступа интересе глобалног капитализма у „светском друштву“ већ глобалне вредности. Зато

глобализација због сложености својих последица и обележјима „светског друштва“ које њоме настаје, за једне је објективан процес, отелотворење историјске нужности а за друге искључиво пројект доминације Запада, американизација Запада (Печујлић 2000:7), „играње глобалне игре по америчким правилима“ (Мацнер 2003:145), праћен разним сукобима у свим сферама друштвеног живота до сукоба посебних цивилизација.

Глобализација не доводи само до негативних последица и тенденција. Она је и „моћан инструмент распростирања великих иновација: информатичке револуције и супериорнијих социјалних форми (модерног тржишта, космополитске културе и демократије) на властито тло (Печујлић 2000:1). У „светском друштву“ које настаје глобализацијом (захваљујући развоју информационе технологије, рачунарске технике, оптичких каблова, сателитске комуникације и мобилне телефоније) настаје додир различитих култура и ствара могућност оформљења општечовечанске културе, са општим убеђењима, вредностима и принципима, што мења стереотипе понашања стотине милиона људи (Тураев 2002:35). „Моћне материјалне силе иду руку под руку са ткањем духовне нити, стварањем глобалне светске културе. Медијска, електронска револуција и њени производи: вести, филмови, уметничке серије и музички хитови прелазе географске границе, хомогенизују животне услове укусе и погледе (Печујлић 2000:82).

Али, настајућа општечовечанска култура подразумева не само општа убеђења, вредности и принципе, већ и раст трпељивости и очување посебних култура (Тураев 2002:35), очување културног и националног идентитета појединих народа. Само на тој основи може се наћи примерено решење глобалних проблема, одржив развој у „светском друштву“ и даљи прогресиван развој људске цивилизације.⁴ У контексту оваквих разматрања глобализације и настанка „светског“, „глобалног“ друштва, са неолибералним глобалним капитализмом, а са становишта теоријских ставова изложених у Комунистичком манифесту (пре свега у његовом првом делу) о настанку и развоју капитализма, два питања (која можемо назвати и значајним) траже теоријски (и не само теоријски већ и практичан) одговор. Прво, да ли глобализацијом и оформљењем „глобалног“, „светског“ друштва настају услови за остваривање хуманизма, и друго, ко се у тим условима јавља субјектом историјског процеса. Одговор на прво питање је у основи негативан. „Једна од главних противречности и данас, па и у времену које ће уследити, огледа се у колизији између начела профита, које је као што је познато, у основи капитализма било којег нивоа развијености (па и неолибералног глобалног капитализма) и начела хуманизма – начела о којем су сањали најистакнутији умови протеклих столећа на различитим странама“ (Ђорђевић 2006:69). Одговор на ова питања није ни мало једноставан. Потребно

⁴ О овоме аутор је писао у раду: *Глобализација и проблеми очувања националног културног интегритета*, Ниш, „Теме“, 1-2/2000, стр. 37-45.

је емпиријско истраживање и теоријско промишљање нове друштвене стварности у којој се уједињавање (разједињеног) човечанства исказује кроз настајање „светског“, „глобалног“ друштва. То друштво је знатно сложеније, не само од друштва деветнаестог века (у коме је настао Комунистички манифест) већ и од времена ширења глобализације. Јер, ако су интернационалне (мултинационалне) корпорације основни, носећи, субјекти привредног живота глобалног капитализма и да свој капитал „оплемењују“, чине профитабилним његовим пласирањем путем директних инвестиција, ван граница својих домицилних држава, на новим тржиштима, на тржиштима других држава које не могу да утичу на рад ових корпорација, користећи јевтине природне ресурсе и јевтину радну снагу, онда распрострањавање глобалног капитализма, поред осталог, најбоље исказује пораст броја оваквих, и ових, корпорација. А стране директне инвестиције изван домицилних граница ових корпорација 1980. године износи 500 милијарди долара, после двадесет пет година (2005) износи 10 билиона (хиљаду милијарди) долара. Разуме се данас је та цифра знатно виша. Мотив ових улагања је могућност остваривања већег профита у земљи пласмана због могућег и јефтинијег приступа природним ресурсима, јефтиније радне снаге и изостанка државне регулације у привредни живот. Овим настају разне противуречности на разним нивоима односа привредних и државних субјеката укључујући и противречности на глобалном, светском, плану.

Пуна слобода економске активности мултинационалних корпорација и одсуство државне регулације економских и радноправних односа, онемогућава не само укидање, већ и само ублажавање неповољних социјалних последица колизије профитне мотивације и хуманизма, У оваквим условима поново се, на неки начин, поставља и питање шта је хуманизам, и да ли је и како могућ у овим условима, без укидања колизије профитне логике у економском животу. *У одговору на ово питање ставови из Комунистичког манифеста могу послужити као методолошка основа у трагању за новим теоријским промишљањем и означавањем тока историјског развоја.* У новом теоријском промишљању треба уважити промене у технолошкој основи рада и даље тенденције тих промена и њихов утицај на промену социјалне структуре и карактеристике појединих социјалних слојева, речено класичним речником, капиталистичке (буржоаске) и радничке (пролетерске) класе. У ствари, глобализација има за последицу не само оформљење глобалног капитализма, са интернационалним (мултинационалним, планетарним) корпорацијама као привредним субјектима, већ и настанак својеврсне глобалне буржоазије и глобалне радничке класе. Дошло је до пораста економске и политичке моћи власничких структура у светским, скоро планетарним, размерама, рапидног смањења њихове бројности у односу на укупно становништво, посебно радно, али и пораста њихове економске и политичке моћи у глобалним размерама. Уз то настаје и својеврсна и противуречна глобализација радне снаге.

У почетку глобализације западне земље, промотори глобализације и актери прерасподеле планетарног богатства, годинама су успешно контролисале своје тржиште рада од јевтине радне снаге.⁵ Међутим, глобализација је створила глобално тржиште рада, на које је најпре ступило око 90 милиона радника из Хонгконга, Малезије, Јапана, Тајланда и Сингапура. Потом су се томе придружили Кинези, а после пада Берлинског зида и радници из земаља које су дотад словиле као социјалистичке, и на крају и радници из Индије. На глобалном тржишту рада нашло се 1,2 милијарде радника. У тој маси радника, 350 милиона квалификованих и скупих радника Запада, који су били дотад ствараоци богатства постају мањина. Јевтина радна снага са Истока је велики изазов за капитал и он тамо сели своје производне погоне. Тамо су најамнине ниске, велика маса радника на тако насталом глобалном тржишту прима мање од три долара дневно, што негативно утиче на просперитет радника на Западу. Запад је због свог система социјалне државе све мање конкурентан. Купујући јефтине производе са Истока, радници на Западу нису свесни да тиме подривају своју будућност. Није дошло до уједињења пролетера свих земаља, како пише у Манифесту. Наиме, дошло је до уједињавања тржишта рада, до његове глобализације, али не и до глобализације економских интереса глобализоване радничке класе. *У контексту оваквог развоја, са становишта светско-историјског и цивилизацијског развоја људског друштва, почиње да се промишља ко су добитници а ко губитници у глобализацији.*

По неким схватањима фаворити у глобализацији нису и коначни победници, у коначном исходу губитник ће бити Запад, како указује Габор Штајгарт у књизи „Светски рат за просперитет“. У ствари, у разматрању светско-историјског развоја савременог света, мора се поћи од сазнања да је он све више јединствена целина, у којој су једни његови делови упућени на друге, више него било кад раније, једни зависе од других, једни господаре другима (Ђорђевић 2005:326). Иако филозофи данас теже да изнађу оно што је опште универзално, да одговоре на питање шта је добро за све, шта је истинито и какви би системи вредности важили данас и у перспективи – онда филозофско мишљење мора полазити од глобалних карактеристика и релација у свету, јер судбину човека одређују сви ти чиниоци (Ђорђевић 2006:20). Ако би се у разматрањима остало само у неким локалним и регионалним релацијама, слика савременог света била би осиромашена, а перспектива људске активности и историја развоја људског друштва сужена.

У разматрању основне колизије у савременом глобализирајућем друштву између начела профита и начела хуманизма (која изражава речено речником *Манифеста*, сукоб између рада и капитала) треба поћи од сазнања да се не само не остварују услови за елиминисање ове колизије (или речено

⁵ Кад су гастарбајтери дошли у те земље, понашали су се и као домаћи радници, који су се изборили за мањи број радних сати, високе плате, дуже одморе, велике отпремнине и пристojне пензије. Створена је „држава благостања“ која ће бити жртва глобализације.

речима *Манифеста*, укидање експлоатације) већ се највише пренебрегава начело хуманизма „без обзира на то што се налази у свим документима и што се на свим странама истиче, вештом реториком, да се сви залажу за његово оспоравање“⁶ Оваква ситуација постоји иако је прошли (двадесети) век створио моћна средства за развој и прогрес, па и за хуманије друштвене односе. Међутим, та средства се користе „само у једном новом универзалистичком поретку присиле, који се данас зове глобализам или мондијализам – и ко данас ствара и усмерава поредак?

Онај исти човек егоистичан, суров, грамзиви моћник, који је досадашње идеје добро претварао у идеологије и наметао их силом другим исто тако несавршеним, али мање моћним људима. Разуме се у свом властитом интересу, који је бесправно проглашаван општим. Ушли смо, дакле, у ХХИ век с новом идеологијом насиља... која постепено поприма универзални карактер општег неспокојства појединаца, народа, државе и екумене.“⁷

Литература

- Бабков, Д. Ф, Иванов, Ф. Е, Свечников, Л. А, Челиуски, П. С. (2003) *Современый глобальный капитализм*. Москва: Алма-пресс.
- Бек, У. (2004) *Моћ против моћи у доба глобализације*. Загреб: Школска књига.
- Борико, А. (2002) *NEXT мала књига о глобализацији и свету будућности*. Београд: Народна књига – Алфа.
- Ђорђевић, Р. (2006) *Човек, вредности и историја*. Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета, 2006.
- Ђорђевић, Р. (2005) *Од интуиције до хипотезе*. Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета у Београду.
- Зиновјев, А. (2002) *Запад – феномен западњаштва*. Београд: Наш дом – Ade d'homme.
- Марковић, Ж. Д. (2000) „Глобализација и проблеми очувања националног културног интегритета“. Ниш: *Теме*, 1-2/2000.
- Марковић, Ж. Д. (2004) „Информацијска технологија и цивилизацијске промене“, Београд: *Образовна технологија*, 4/2004.
- Марковић, Ж. Д. (2006) „Прилог социолошком промишљању глобалне економије“, Ниш: *Економске теме* 1-2/2006, .
- Маркс, К, Енгелс, Ф (1982) *Манифест Комунистичке партије*. Београд: Слово Љубве.
- Мацнер, Е., Монополарни светски поредак, Београд, „Досије 92“, 2003, стр. 8.
- Милановић, Б. (2006) *Одвојени светови – мерење међународне глобалне неједнакости*. Београд: УНДП.
- НИН 3/01/08/21.
- Печујлић, М. (2000) *Глобализација. два лика света*. Београд: Гутенбергова галаксија.
- Политичка енциклопедија* (1975). Београд: Савремена администрација“.
- Тураев, А. В. (2002) *Глобальные вызовы человечеству*. Москва: Логос.

⁶ Из става Данила Н. Басте, филозофа, у Анкети НИН-а „Вредност српског друштва за будућност, шта Србија мора чинити у ХХИ веку“ (НИН, 3/01/08, стр. 18).

⁷ Изјава академика Чедомира Попова дата у Анкети НИН-а, исто, стр. 21.

Уткин, И. А. (2003) *Глобализация, у Глобалистика-энциклопедия*. Москва: ЦНПП „Диалог“, ОАО „Радуга“.

Danilo Ž. Marković

160th anniversary of the Communist manifesto: From Industrial to Global Capitalism

Summary

This year marks the 160th anniversary of the Communist Manifesto. At the request of the secret organization of the Communist Union, the Manifesto was written in 1847 by Carl Marx and Friedrich Engels and published in Paris in 1848. The Manifesto is, besides the Bible, one of the most translated and published books in the world. In a way, it has been accepted by all revolutionary workers' organizations as the program for their activities. To what degree the attitudes expressed in the Manifesto can still be actual even today is shown by the development, in the last 160 years, from industrial to global capitalism.

Key Words: Capitalism, Manifesto, Communism, Bourgeoisie, Proletariat

УДК 396 : 2-67

Драгана Стјепановић Захаријевић

Данијела Гавриловић

Филозофски факултет

Ниш

ИДЕОЛОШКЕ „БИТКЕ“ ОКО РОДА: ФУНДАМЕНТАЛИЗАМ И ФЕМИНИЗАМ*

Резиме

Међу политичким идеологијама 21. века фундаментализам и феминизам заузимају кључне позиције. Родна димензија је она која се увек спомиње у случају расправа о њима. Женско/родно питање је веома осетљиво јер се користи за различите идеолошке „битке“. Прича о женама и неједнакости, сама по себи веома значајна, уплетена је у шири концепт – фундаментализам, империјализам, феминизам, као и етничке и религијске одбране.

Фундаментализам за своје извориште, између осталог, има и однос међу половима/родовима који се у савременом друштву мења и одступа од религијских вредности. Ово питање се схвата као кључно у расправама: традиција или модерност, толеранција или фундаментализам.

Феминизам се, као политичка идеологија, јавља као својеврсна реакција на пораст фундаментализма који је у својој суштини сексистична идеологија усмерена на враћање традиционалних институција и традиционалног положаја жена у друштву. Феминизам, пак, нуди расправе које се окрећу ка творевинама грађанског друштва и проширивању захтева за остваривање права жена, али и захтева за реструктуирање традиционалног односа између приватног и јавног са потпуно јасним ставом да пут родне недискриминације води преко препознавања облика и начина дискриминације.

Фундаментализам и феминизам карактерише и замагљивање границе између науке и политичке идеологије, тако да родно питање врло често остаје уплетено у идеологије патријархализма.

Кључне речи: фундаментализам, феминизам, род, родни односи, идеологија.

I

Након теоријских предвиђања да ће религија постати епифеномен у доба модерног друштва, религија узвраћа ударац и јавља се у новим облицима прилагођавајући се новим друштвеним условима. Као један од трендова развоја религије у будућности означава се и фундаментализам, реакција религијских традиција на секуларизацију као последицу модерности. Ова „битка за Бога“, „милитантна побожност“ представља својеврсну борбу

* Рад са пројекта *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције* (149014 Д), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу уз финансијску подршку Министарства науке Републике Србије. Рад је презентован на VIII научном скупу Бањалучки новембарски сусрети *Наука и савремени друштвени процеси*, Универзитет у Бањој Луци – Филозофски факултет, Бања Лука, 9. и 10. новембар 2007. године.

фундаменталиста да „Бог“ задржи своје ингеренције у креирању друштвеног живота. Сам термин носи негативну вредносну конотацију, а Гиденс (Entoni Gidens) анализирајући фундаментализам као продукт и последицу модерности истиче да мисли да је исправно фундаментализам увек сматрати проблематичним. „Увек је на граници насиља и непријатељски је расположен према космополитским вредностима“ (Гиденс 2005: 75).

Фундаментализам је појава карактеристична за савремено доба. Иако су овакве тенденције биле присутне у религији од њеног настанка (као облик сукобљавања са развојем и религије и друштва), ипак се савремени фундаментализам везује за почетак XX века и реакцију религијских традиција на модернизацијске процесе. Фундаментализам није присутан само у религији, са фундаменталистичким тенденцијама се можемо срести и у другим сферама друштва и духа.¹

Фундаментализам је један од видова егзистенције религиозности у савременом друштву. „У предмодернитету и модернитету устројена је ваљда најтрајнија подјела људи на двије супротстављене групе: први вјерују у непроменљивост традиције као носитељице истине и среће, док се други труде промијенити свијет и изаћи из те традиције, јер држе да се истина и срећа налазе једино у будућности.“ (Мардешкић 2007: 21). Иако се настанак фундаментализма везује за протестантизам,² ипак на фундаменталистичке тенденције наилазимо у свим религијским традицијама. Ова тенденција није ограничена на монотеистичке и универзалне религије, проналазимо га и у хиндуизму, јеврејству и скоро свакој религијској традицији (Наар, Busuttil : 2003). Присуство фундаменталистичких тенденција у религији ће зависити од типа религије и нивоа тежње да се „овлада“ светом. Оно што је заједничко религијским фундаментализмима јесте реакција на друштвену промену (Наар, Busuttil :2003). Религијске традиције оних религија које желе да активно учествују у креирању световног живота доживљавају процесе модернизације као ударац и напад на темељне вредности. Како модерни процеси мењају изглед друштвених институција и односа – фундаменталисти реагују на „кварење“, „пад“ и „грех“ модерног друштва обрушавајући се на нове облике живота. Религијски фундаментализам реагује на скретање са „правог пута“, јасно утврђених модела како је све настало и како треба да изгледа, да би човек остварио своју сврху на земљи и спојио се са вишом реалношћу, ма како та сврха или виша реалност изгледала. Фундаментализам је реакција на посрнуће индивидуа, али и друштва. Поред индивидуалне у религијама је заступљена и социјална етика. То је оно што је заједничко свим фундамента-

¹ О фундаментализму у политици, науци, идеологији пише Клаус Кинцлер у својој познатој студији „Фундаментализам“.

² Позив протестаната у САД на повратак Библији, изворима вере почетком XX века, реакција на Дарвинову теорију, касније под овим називом наилазимо на многе резноврсне покрете у оквиру различитих традиција које су веома специфичне и не могу се поистовећивати.

листичким покретима, реакција на плурализацију форми социјалног живота у савременом друштву. Фундаментализам је реакција на промене у свим сферама друштвеног живота – породици, односу међу половима, односу државе и религије, против је заговарања демократије и цивилног друштва. Појавни облици фундаментализма су врло разноврсни и свеобухватни, везани за све сфере друштва. Он се може манифестовати кроз угрожавање репродуктивних права, борбу против научних сазнања, тековина либералне културе. На удару фундаменталиста је Дарвинова теорија, али и сексуално васпитање. Жртве могу бити председници влада, али и лекари и медицинске сестре који врше абортус.³ Како га онда дијагностицирати и одвојити од неких других појава. Како су све народне и универзалне религије везане за традицију, питање је у ком тренутку можемо говорити о фундаментализму. Ова тенденција се јавља у свим традицијама у зачуђујуће сличним областима и поводом регулисања истих сфера друштвеног живота. Не можемо се заваравати да је ислам ексклузивно „претплаћен“ на фундаментализам. Свуда где једно радикално језгро пронађе довољан број следбеника којима је довољно стало долази до фундаменталистичке реакције. Када је, 1989. године, један од гледалаца "Разговора уживо" Ларија Кинга упитао тадашњег главног државног опуномоћеника за борбу против наркоманије Вилијема Џ. Бенета – "Зашто градити затворе? Треба бити оштар као Саудијска Арабија. Одрубимо главе проклетим дилерима дроге. Исувише смо мекани", Бенет је одговорио: "С моралне тачке гледишта, такво решење за мене не представља проблем". Један други конзервативни католик, Патрик Бјукенен, оптужио је Салмана Руждија да је објавио "бласфемичну увреду вере коју исповедају стотине милиона људи"⁴ (Мајкл Линд, *Which civilization*, 2001). У исто време када су, 1998. године, талибани у Авганистану избацивали жене са посла, јужњачка Баптистичка конвенција донела је резолуцију којом се од жена захтева да се "благодарно подвргну верном вођству својих мужева". Још једна карактеристика фундаментализма и фундаменталиста је регресија коју ова идеологија доноси са собом у односу на раније постигнут ступањ развоја и свести и друштва.

³ До деведесетих година, десничарски протестанти, католици и Јевреји остављали су по страни међусобне разлике да би водили рат против секуларизма и хуманизма. Проширење политичког савезништва "људи од вере" прихватањем реакционарних Муслимана који деле њихово противљење феминизму, правима хомосексуалаца, абортусу, контрацепцији и слободи од цензуре, јесте логичан наредни корак. Услед притиска хришћанских фундаменталиста, представници САД на међународним скуповима о планирању породице нашли су се, кад је реч о питањима контрацепције и абортуса, на истој страни са муслиманским теократијама и Ватиканом, а насупрот Европљанима и представницима источноазијских земаља (видети шире Karen Armstrong, *Bitka za boga – fundamentalizam u judaizmu, kršćanstvu i islamu*, BTC Šahinpašić, Zagreb, 2007).

⁴ Која цивилизација? Идеја о либералном "Западу" који се супротставља фундаментализму је заблуда, Нова српска политичка мисао, nspm.org.yu. Чланак "Which Civilisation?" Мајкла Линда првобитно је објављен у британском часопису „Проспект“ у новембру 2001.

Мајкл Линд (nsrpm.org.yu) наводи још један илустративан пример: “За време председничке кампање 2000. године, Џорџ В. Буш је изнео зачуђујућу тврдњу да “кад је реч о еволуцији, кључно питање и даље је како је Бог створио свет”. Седамдесет и осам година раније, један од његових претходника у Белој кући – Вудро Вилсон, рекао је: “Наравно, као и сваки други интелигентан и образован човек, верујем у еволуцију живог света. Изненађен сам што се у данашње време таква питања уопште постављају”. У беседи пред америчким Друштвом за историју 1912. године, Теодор Рузвелт је о Дарвину говорио као о великану. Ови примери илуструју глобални „заокрет“ ка фундаментализму у савременом свету.

Родна димензија је она која се увек спомиње у случају расправа о фундаментализму. Фундаментализам за своје извориште, између осталог, има и однос међу половима који се у савременом друштву мења и одступа од религијских вредности. Можемо рећи да се ради о „родно освешћеном фундаментализму“. Ислам је религија која се најчешће спомиње у вези са положајем жена који је њоме прописан и који се сматра неповољним, али и друге религијске традиције имају скоро идентичан однос према жени – она је „ниже“ биће у потпуности потчињено мушкарцу (Шушњић 1998, 1990). Чињеница је да је положај жене у свим великим религијама света веома неповољан. Чињеница је, такође, да су жене у културама које се формирају под утицајем тих религија обесправљене у одређеној мери. При том морамо, такође, имати у виду да је развој друштава у којима жене живе врло неуједначен и да се зато жене налазе на различитим стадијумима остварења својих права. Ако имамо религију у виду можемо рећи да жене полазе са истих почетних позиција – обесправљености. Од Еве историја женског греха и кривице прати њено друштвено постојање.⁵ Фундаменталисти наново у историји развоја цивилизације жену препознају као извориште греха и посрнућа увек када она покушава да се ослободи своје родне дискриминисаности.

Најговорљивији противници фундаментализма су управо феминисткиње, јер оне препознају у фундаментализму највећу опасност по жену и њена стечена права. И заиста где год фундаментализам постане утицајна идеологија жена бива обесправљена, али и злостављана. Међутим, жене нису увек противнице фундаментализма и потчињеног положаја свог рода. Социјализоване на фундаменталистичкој матрици и оне саме преносе модел патријархалног живота. При том и жене и мушкарци тешко носе стечену слободу и много је лакше поделити одговорност са Богом или колективом. Постоје подаци да многе жене у Европи и Америци иако нису муслиманског порекла прелазе на ислам. Објашњење може бити чврст образац и норме које ова религија нуди

⁵ Морамо имати у виду да је управо у Курану Ева једнакоправно третирана, наиме сматра се да је крива исто онолико колико и Адам, иако се ислам сматра најригиднијом религијом у погледу положаја и прва жена у друштву.

што у анонимном савременом друштву представља смисао и спас (на пример, Carol L. Anway, *Daughters of Another Path – American Women Chossing Islam*).

Положај жене у религији добија на тежини и превазилази границе самог проблема (који је и сам по себи значајан), јер се ово питање схвата као кључно у расправама традиција или модерност, толеранција или фундаментализам. Анализа положаја жене, на пример у исламу је често идеолошки усмерена било да аутори долазе са Запада или из саме муслиманске заједнице. Из саме муслиманске литературе (на пример Amina Wadud, *Qur'an and Women – Rereading the Sacred text from a Women's Perspective*, Oxford University Press, 1999) „сазнајемо“ да је положај жене у исламу најповољнији и да најбоље одговара њеној природи. С друге стране покривање жена у исламу постаје симбол и метафора исламских друштава и њихове антимодерности. Прича о женама и неједнакости је уплетена у шири концепт, фундаментализам, империјализам, етничка и религијска одбрана. Женско питање је веома осетљиво јер се користи за различите идеолошке „битке“.

Како Гиденс истиче, уз све замерке које се фундаменталистичким тенденцијама могу изрећи, ипак, мора се признати да фундаментализам поставља питање „глобалистичком модернизму“: Да ли се може живети у свету у коме нема светих ствари? „Најосновније питање је следеће: „Можемо ли живети у свету у којем ништа није свето? Закључујући, морам да кажем да не мислим да то можемо. Космополити, у које и себе убрајам, морају јасно истаћи да толеранција и дијалог могу бити вођени универзалним вредностима.“ (Гиденс 2005:75). Питање које се намеће социолозима, али још и важније, људима који живе у условима глобализованог и дубоко подељеног света, јесте – да ли је могућ ред у глобалном селу, без односа са највишом реалношћу. Док се не пронађу нови одговори, јављаће се и фундаменталистичке варијанте уређивања глобалног села.

II

Феминизам као политичка идеологија и преображујући друштвени покрет почетком седамдесетих година својом „идеолошком критиком патријархалности“ заузима једну од кључних позиција у „ангажману на прекидању мушке доминације“ (Castells 2002:181) и дефинисању женскости у директној супротности патријархалности. Разлоге томе би требало тражити у чињеници да се родна димензија, као фундаментална феминистичка парадигма, нужно разоткрива у условима савременог културног, економског и социјалног развоја. Отуда увођење проблема односа пол/род јесте покушај разматрања фактичке родне неједнакости у друштвеној стварности, али и део критике на тему „невидљивости жене у свим друштвеним наукама“ (Papić/Sklevicky 2003:10).

Осетљивост и изложеност идеолошким „биткама“ појачава се са међународним и националним тежњама ка достизању стварне равнопра-

вности мушкараца и жена, што јесте услов уравнотеженог развоја друштва. Овде се указује на „полиморфност“ феминизма што је јасно већ при покушају утврђивања његових димензија. Поменимо само да је истовремено реч о политичком и интелектуалном покрету за равноправност, доктрини о једнаким правима, али и идеологији о друштвеној трансформацији у чијој основи је нова критичка свест која преиспитује. Суштина феминизма, без обзира на идеолошку подељеност, јесте, како вели Кастелс (Manuel Castells) „(ре)дефинисање женског идентитета“ (2002:182). И док једна опција феминизма (либерална) промовише једнака права жена и мушкараца у свим подручјима свакодневног живота, дотле друга (радикална) представља реакцију против сексизма и мушке доминације како би „избила женска култура, чиме се поткопава патријархалност на најмоћнијем мјесту: у главама жена“ (187). Заједнички циљ је промена. Промена је потпуно реална ако се зна да је „патријархат друштвена чињеница на исти начин на који су и мушкост и женскост друштвени и културни конструкти“ (Благојевић 2002:12).

Феминизам, или исправније речено феминизми, насупрот сексистичким идеологијама,⁶ представља својеврсну реакцију на све покушаје који заговарају родно устројство друштва са традиционалним институцијама и традиционалним оквирима маргинализовања жена. Неравноправна свакодневница је подстицај за политичко деловање, а онда и за „нову свест о значају односа полова у друштву“ (Папић 1989:13). Дакле, феминистичка идеологија, фундамент феминистичког политичког покрета и друштвене теорије, јавља се као реакција на фундаментализам који заговара повратак патријархалног поредка; али и као преображујући друштвени покрет који доводи у питање друштвену оправданост доминације мушкараца. М. Кастелс аналитички повезује неколико елемената које сматра одлучујућим у „распламсавању“ феминистичке идеологије у нашем времену. Он у првом реду наводи преображај економије и тржишта радне снаге у уској повезаности с отварањем образовних прилика за жене, потом, технолошки развој у биологији, фармакологији и медицини који обезбеђује контролу над репродукцијом, а онда и чињеницу да је феминистички покрет задао ударац патријархалности у чему му је значајно помогло брзо ширење ових идеја у глобалном свету. (Castells 2002:142-143).

Идеолошка супротстављеност феминизма не окончава се критичком реакцијом према фундаментализму с обзиром на то да сопствена разнолика пракса намеће потребу сталног преиспитивања и контекстуализовања. Отуда

⁶ „Сексистички су они друштвени односи у којима мушко оспорава вредност женског. Патријархат је поредак који се заснива на сексизму и доминацији мушкараца над женама и отворено или неупадљиво користи све институционалне и идеолошке механизме којима располаже (право, политику, економију, морал, науку, медицину, моду, културу, образовање, мас-медије итд.) да би репродуковао и одржао патријархалне односе у друштву“ (Мршевић, З. (1999) *Речник основних феминистичких појмова*. Београд: ИП „Жарко Албуљ“, стр. 139).

следи усклађивање и иновирање у расправама и акцијама. Тако, на пример, први и други вал феминизма означавају борбу жена за право гласа, родну равноправност, промену законодавства, едукацију, проблем мушког насиља и друго; док, трећи вал, крајем осамдесетих година, покушава да негира родне разлике и сагледа нове друштвене проблеме. Јасно је да није могуће говорити о универзалном феминистичком дискурсу због полиморфне идеолошке супротстављености, али то није инхибирало процес родног преображаја и освајање женског простора – свака опција је дала свој допринос. Овде би требало застати и указати на неколике разлике у феминистичким дискурсима: по мишљењу радикалних феминисткиња родна неравноправност је последица патријархата, па отуда потреба за акцијом како би се успешно супротставило мушкој култури; социјалистичке феминисткиње класну експлоатацију виде као главни извор родне неравноправности, па самим тим родно ослобођење доводе у везу са равноправнијом расподелом моћи и богатства; либерална опција достизање родне равноправности сагледава преко образовања жена, њихове политичке партиципације и родно сензитивног законодавства; културна опција афирмише алтернативне женске институције које би требало да усред патријархалног друштва допринесу развоју женске културе и преображају друштва у целини; есенцијалистички феминизам полази од биолошких специфичности мушкараца и жена и своју делатност артикулише кроз захтев изградње идентитета на основи биолошке и културне специфичности жена; лезбејски дискурс нуди оштру критику патријархату и институционализацији хетеросексуалности и на тај начин прикључује нову димензију феминистичком покрету. Предочене разлике у феминистичким оријентацијама се не искључују, већ, напротив, допуњавају у темељном задатку изградње женског идентитета, надилажењу родних разлика и појачаном политичком утицају.

Потребно је скренути пажњу да у оквиру самог феминизма постоје дебате које нису окончане. На пример, један парадокс се везује за категорију идентитета као битног темеља феминистичке политике. Реч је о судару „између `деконструктивистичког` и `есенцијалистичког` момента“ (Spasić 2004:164). Најједноставније речено, феминизам се критички односи према конструктима идентитета који жену виде као ближу природи и приватној сфери, а истовремено се залаже за увођење „женске перспективе“, односно свих оних атрибута који су истакнути као „поробљавајући“. И. Спасић поенту наслућује у томе да се „наведеним подручјима и особинама поврати достојанство као људским обележјима и потенцијалима [...] да се уједно темељно разграде неосвешћене претпоставке приписивања атрибута половима“ (164) и закључује да је ту феминизам недовољно експлицитан, али и то да као „плурални политичко-теоријски правац“ може највише да допринесе својом „демаскирајућом, критичком димензијом“.

Феминизам наглашава потребу аналитичког разликовања биолошког пола (sex) и културно конструисаног рода (gender). Једна од првих дефиниција

потекла је од Гејл Рубин (Gayle Rubin) која пол/род види као „склоп аранжмана којима једно друштво претвара биолошку полност у производе људске делатности и у којем се ове преображене полне потребе задовољавају“ (Ivanović 2003:397). Родни односи се виде као културне конструкције, па се категорије мушкости и женскости не посматрају као природне датости. Управо епистемолошка основа женског активизма, по мишљењу М. Благојевић, јесте јасно одвајање пола као биолошке категорије и рода као друштвеног и културног конструкта – што „подсећа жене на чињеницу да њихова биолошка различитост не мора бити услов за прихватање ниже вредних положаја и улога у друштву, јер оно што је ‘налепљено’ на биолошку различитост јесте оно што је променљиво, што може да се мења“ (Благојевић 2002:12). Дакле, феминизам разоткрива сексистичку праксу и указује да су родне конструкције и родни односи механизми у реструктурирању моћи. Афирмацијом аксиома „лично је политичко“/„род је политички однос“, који су окренути ка проширивању захтева за остваривање родне равноправности, феминизам подстиче активизам жена као друштвених и политичких субјеката на путу сопственог освешћивања и активирања.

Доприносе феминизма је могуће сагледавати на два нивоа. Један је, по речима Ж. Папић, организациони (оснивање секција, конференција, женских студија), а други је тематски и појмовни (питање односа полова, увођење женске перспективе) (Папић 1989:13), па је отуда исправно говорити о „феминистичком пројекту“ који је обезбедио континуитет у сопственом развоју и допринео променама у корист жена. Реч је о „промени саме женске реалности“ која укључује формулисана и прихваћена права, успостављену широку мрежу женских организација, производњу знања – „доведећи у питање андроцентрично знање“ и стално „преиспитивање из женске перспективе“, што онда има за исход својеврсну „демистификацију патријархата“ али и „нарастајућу свест о разликама међу самим женама“. Чини се потпуно прихватљивим мишљење М. Благојевић да промењена реалност захтева промењену свест, што даље значи да су различитим женама потребни различити феминизми и стратегије (премодерне, модерне и постмодерне), па се уз поштовање тих разлика обезбеђује „регенерација феминизма“ (Благојевић 2002:12).

Феминизам је у свим овим димензијама допринео да „приватно задобије статус социолошке чињенице“ (Папић 1989:76). Приватност постаје „социјално видљива“ и тако приступачнија за научно проблематизовање и преиспитивање у циљу мењања вредности и ставова о женама, што има утицаја на мењање друштвеног понашања, али и приступа унутар научних дисциплина. И тако долазимо поново до закључка да феминизам јесте „еманципаторски пројекат“ који укључује промене на микро, мезо и макро нивоу, а у свом крајњем исходу руши идеологије патријархалних модела моћи постајући животни избор у условима једнаких могућности. Стога би и надаље требало успостављати различитим механизмима управо такву свест,

охрабривати активизам и индивидуализам, а при томе не заборављати мушкарце. А. Милић оправдано скреће пажњу на то да у феминистичком приступу родним разликама „постоји опасност од њихове фиксације као универзалне непроменљиве опозиције мушког и женског, идентично биолошкој опозицији полова“ (Милић 2001:149), што спутава увид у могућност промена. Феминизам ће постићи дубљи утицај ако „одустане од искључиве усмерености на жене“ и праксе да се женама „додељују одређени идентитет, одређене праксе и одређена историјска улога“ (Spasić 2004:165).

Сагласност је потпуна у томе да су жене фактор развоја друштва, тако да све будуће стратегије морају сагледати „гендер димензију“ и преусмерити развојне токове водећи рачуна о томе да не дође само до смене патријархата. Наиме, теоретичарка Силвија Волби (Walby Silvia) у књизи „Разматрање патријархата“ истиче да патријархат у савременом друштву мења облик – од приватног постаје јавни. Некада је угњетавање жена било везано само за кућу, а данас, и поред тога што жене имају приступ јавном животу (политици, тржишту рада), нису равноправне са мушкарцима у стицању богатства, моћи и статуса. (Walby 1990).

Ако је веровати Кастелсу патријархалности је дошао крај. Властито самоукидање патријархата јесте и властито самоукидање феминизма, јер оног момента када феминистички пројекат буде стварност која се проживљава губи се потреба за његовим постојањем „извана“. Дотле, феминизам реконструише, описује, контекстуализује родну праксу, преиспитује и мења вредности и ставове, али и теорије и праксе појединих научних дисциплина од којих очекује да кажу шта јесте – а шта пише, шта јесте – а шта би требало да буде? Феминистичка залагања доприносе превазилажењу идеологизирања јачањем способности и одговорности жена у остваривању права и преузимању одговорности за сопствену егзистенцију. Речено је: феминистичка перспектива не може опстати уколико се заобилазе мушкарци, па је стога потребно „дестигматизирати феминистички покрет“ (bell hooks 2004: 8) као антимушки тако што би била понуђена алтернативна слика мушкости темељена на самопоштовању, а не на доминацији. На тај начин феминизам будућности израста као „покрет за окончање сексизма, сексистичког изабљивања и угњетавања“ при чему се афирмацијом идеје „једнакости исхода“ остварује „партнерство полова“ а родност посматра као процес у којем се артикулишу нове вредности и нова родна свест.

Литература

- Благојевић, М. (2002) „Феминизам на крају века: лекције о различитости“ у: С. Савић (ур) *Феминистичка теологија*. Нови Сад: Футура публикације.
- bell hooks - Glorie Jean Watkins (2004) *Feminizam je za sve. Strastvena politika*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Гиденс, Е. (2005) *Одбегли свет*, Београд: Стубови културе.
- Ivanović, Z. (2003) „Antropologija žene i pitanje rodних odnosa u izmenjenom diskursu antropologije“ – pogovor u: Папић, Ж./Sklevicky, L. *Antropologija žene*. Beograd: XX vek.
- Castells, M. (2002) *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.
- Линд, М. (godina izdanja nedostaje) „Која цивилизација? Идеја о либералном "Западу" који се супротставља фундаментализму је заблуда“. *Нова српска политичка мисао*, nspm.org.yu
- Мардешић, Ж. (2007) “Религија у постмодернитету: настанак или повратак светог?” у Д. Б. Ђорђевић (ед.), *Муке са светим, Изазови социологије религије*. Ниш: Нишки културни центар.
- Милић, А. (2001) *Социологија породице*. Београд: Чигоја.
- Папић, Ж. L.Sklevicky /ур/ (2003) *Antropologija žene*. Beograd: XX vek.
- Папић, Ж (1989) *Социологија и феминизам. Савремени покрет и мисао о ослобођењу жена и његов утицај на социологију*. Београд: ИИЦ ССОС.
- Spasić, I. (2004) *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Шушњић, Ђ. (1998) *Религија II*, Београд: Чигоја; (1990) *Енциклопедија живих религија* Београд: Нолит.
- Haar, G. I Busuttil, J.(2003) *Religious Fundamentalism and Social Change*, London and New York: Routledge.
- Walby, S. (1990) *Theorizing Patriarchy*, Blackwell, London.

Dragana Stjepanović Zaharijevski
Danijela Gavrilović

Ideological “Struggles” over Gender – Fundamentalism and Feminism

Summary

Among the political ideologies of the 21st century, fundamentalism and feminism seem to occupy the key positions. In various discussions about them, the gender issue is inevitably mentioned. The female/gender issue is a delicate one as it is used in various ideological “struggles”. The debate on women and inequality is very significant and at the same time it is entwined into a larger concept, which includes fundamentalism, imperialism, feminism and ethnic and religious standpoints.

Fundamentalism, among other things, finds its source in the relation between sexes/genders which undergoes constant changes in the modern society and derogates from the established religious values. This question is perceived as crucial in various discussions: tradition or modernity, tolerance or fundamentalism.

Feminism as a political ideology appeared as a sort of reaction to the growth of fundamentalism, which is in its essence a sexist ideology aimed at reviving the traditional institutions and the traditional position of women in society. Feminism, on the other hand offers discussions concerned with the establishments of the civic society and expansion of demands for the women rights, as well as with the demands for restructuring the traditional relationship between the private and the public, with a clear attitude that the path to gender non-discrimination leads through the recognition of all the different kinds and ways of discrimination. Fundamentalism and feminism are also characterized by blurred borderlines between science and political ideology, so that the question of gender often remains entangled with patriarchalist ideologies.

Key Words: Fundamentalism, Feminism, Gender, Gender Relations, Ideology

УДК 338.2(4-11) : 364

Горана Ђорић

Филозофски факултет

Ниш

СОЦИО-ЕКОНОМСКА ТРАНСФОРМАЦИЈА У ИСТОЧНОЈ И ЦЕНТРАЛНОЈ ЕВРОПИ: ПРОМЕНА ТИПА СОЦИЈАЛНЕ ДРЖАВЕ*

Резиме

Рад је сажети преглед институционалних промена којима је социјалистичка централно-планска економија замењена тржишно регулисаном економијом у пост-социјалистичким земљама Источне и Централне Европе. Ова трансформација је представљена као промена основног механизма алокације економских ресурса и следствено томе као промена правила дистрибуције економског богатства. У раду су, на једном месту, приказане промене у економској политици и њима комплементарне промене у социјалној политици, заједничке у читавом региону. Аутор показује како симултане и комплементарне институционалне промене у економској и социјалној сфери рedefинишу услове под којима су економски ресурси доступни различитим групама грађана и на тај начин доводе до промене типа социјалне државе. Наговештава се да оваква промена има стратификацијске ефекте чије детаљно проучавање превазилази оквире овог рада.

Кључне речи: социо-економска трансформација, Источна и Централна Европа, тип социјалне државе, дистрибуција економског богатства, стратификација.

У овом раду описујемо процесе социо-економске трансформације у Источној и Централној Европи (у тзв. пост-социјалистичким државама) која је у већини ових земаља започела и окончала се у току деведесетих година прошлог века.¹ Уз сво уважавање мишљења да, због разлика између ових земаља, њихово груписање под заједничким именом можда није упутно за неке аналитичке сврхе (Standing 1996), ми полазимо од претпоставке да су процеси социо-економске трансформације у, сада већ пост-социјалистичким, земљама Источне и Централне Европе (у даљем тексту ИЦЕ) имали заједничке циљеве и сличне карактеристике. У основним цртама промене у ИЦЕ представљају *трансформацију централно-планске у тржишну економију*. Специфичност наше перспективе је да ову трансформацију видимо пре свега као процес промене механизма алокације економских ресурса, а затим и као

* Текст је прерађени део поглавља у докторској дисертацији *The effects of socio-economic transformation on gender inequality in economic wellbeing: the Hungarian experience from 1992 to 1999*, коју је аутор одбранио на Универзитету у Оксфорду (Велика Британија) 2007.

¹ У мери у којој је ова трансформација резултат планираних активности, може се о њој говорити као о социо-економској реформи.

промену правила дистрибуције економског богатства између различитих група људи. У том смислу се о социо-економској трансформацији у ИЦЕ може говорити као о *промени типа социјалне државе*. Према Esping-Andersen (1985, 1999) „тип социјалне државе“ се односи на *политичку организацију економије којом се установљавају правила дистрибуције економских ресурса између различитих група људи*, или, формулисано на други начин, на *организацију одговорности породице, тржишта и државе у погледу обезбеђивања социо-економске добробити појединаца (people's well-being)*.

Посматрано из перспективе промене типа социјалне државе, јасно је да трансформација социјалистичке централно-планске економије у капиталистичку тржишну економију има (ре)дистрибутивне циљеве и да се може очекивати да има стратификацијске ефекте.² Конкретније, може се очекивати да кумулативни ефекат промена социјалне и економске структуре редифинише услове под којима су економски ресурси доступни различитим друштвеним групама тако да ће неједнакост прихода између ових група порасти.

Детаљно испитивање дистрибутивних ефеката промене социјалистичког типа социјалне државе засноване на централно-планској алокацији економских ресурса и великој улози државе у сфери заштите животног стандарда грађана, у тржишну економију у којој су циљеви заштите животног стандарда измештени у инситуционално независну сферу социјалне политике, ван су домашаја овог текста.³ Ипак, представљање социо-економске трансформације у ИЦЕ као промене типа социјалне државе (читај промене принципа алокације економских ресурса и правила дистрибуције економског богатства) мотивисано је управо потребом да се поставе темељи проучавању ових ефеката (односно да се дефинише независна вариабла на макро (институционалном) нивоу чији би се утицај касније мерио на микро (индивидуалном) нивоу).

Из перспективе која процес социо-економске трансформације у пост-социјалистичким земљама види као промену типа социјалне државе, опис трансформације мора, поред уобичајених описа институционалних промена у сфери економије (тзв. економска транзиција) укључивати и приказ симултаних и комплементарних промена у сфери социјалне политике. Како се држава поступно извлачи из процеса алокације економских ресурса, отвара се простор за независан систем социјалне политике – заштите животног стандарда грађана – боље прилагођен окружењу тржишне економије. Реформе појединих јавних политика, било да се ради о укидању неке старе административне мере, о увођењу нове, или о реформи већ постојећих државних мера, допуњују једне друге и само заједно доприносе промени типа социјалне државе. Ефекат напуштања политике пуног запошљавања, и појаве незапослености која из тога произлази, на расподелу прихода, на пример, не може се оценити без истовременог узимања у обзир нових социјалних програма заштите незапослених

² Види Standing (1996) и Jarvis & Pudney (1995).

³ Види Djoric 2007 за детаљну анализу ових ефеката на примеру Мађарске.

– кроз надокнаде за незапосленост, на пример. Пад реалног дохотка до кога долази због либерализације цена и укидања државних субвенција мора бити посматран заједно са увођењем нових мера заштите од сиромаштва. Дистрибутивни ефекат нараслих разлика у зарадама, до којих је дошло након либерализације зарада, може, бар у извесном степену, бити неутрализован укидањем универзалних дечијих додатака и њиховим селективном исплаћивањем само породицама са нижим примањима. Отуда се по нашем мишљењу процеси социјално-економске трансформације морају описати као серија институционалних промена не само у области економске политике већ и у сфери социјалне политике, које заједно и кумулативно доводе до промене типа социјалне државе.

Од социјалистичке државе ка „социјалној тржишној економији“

Социјалистичка држава, чија се легитимација заснивала на привржености идеалу социјалне једнакости, гарантовала је својим грађанима одређени ниво животног стандарда на основу централно планиране производње и административне расподеле економских ресурса. Једнакост животног стандарда грађана била је осигурана кроз пуну запосленост, политику малих разлика у зарадама, опсежним програмима контроле и субвенционисања цена, и кроз систем социјалног осигурања којим је, у условима пуне запослености, била покривена готово читава популација. Засебна сфера социјалне политике, са независном институционалном организацијом и независним актерима, носиоцима специфичних циљева социјалне политике, није постојала у ИЦЕ у време социјализма. Циљеви социјалне политике – заштита животног стандарда грађана, били су интегрални део процеса производње у условима пуне запослености. Посебни циљеви социјалне политике нису били лако уочљиви, јер су се, макар према званичној идеологији, поклапали са циљевима социјалистичке економске политике: производња у циљу задовољавања друштвених потреба. У „тоталном систему социо-економске политике“ у ИЦЕ, пре реформе, запослење је био основни извор прихода и социјалних припадљивости које су имале форму *додатног прихода*. Како је запослење у многим од ових земаља било установљено као право грађана, тако је и сигурност зараде и социјалних надокнада била сматрана правом. Велики део трошкова живота запослених био је покривен средствима из државног буџета (између осталог и зато што је држава била највећи послодавац), тако да је индивидуални допринос друштвеном богатству био готово невидљив. Неједнакости у зарадама које би на неки начин могле бити доведене у везу са различитим способностима и квалификацијама биле су занемарљиве, и у крајњој линији

неважне, јер је значајан део трошкова живота био покривен за све, на основу права грађана или права која произлазе из радног статуса.⁴

Системи социјалне сигурности су у земљама ИЦЕ обухватили широк спектар социјалних ризика, и покривали су готово читаву популацију запослених грађана (службенике и раднике, државне службенике, пољопривреднике и samozапосене становништво) под једнаким условима (Holzmann 1993). Стопе компензације за изгубљену зараду главних социјалних програма (пензија, боловања, здравствене заштита и програми подршке породицама са децом) достизале су 100% (Holzmann 1993: Table p.5/6). Програми су били доступни грађанима на основу веома блаких критеријума и имали су уграђене механизме социјалне прерасподеле. У центру заштите животног стандарда било је државно предузеће. Предузећа су обезбеђивала обданишта, одмаралишта, станове, здравствену заштиту, обуку и друге услуге (унутар развијеног система додатних прихода и услуга везаних за запослење). Уз то многе новчане социјалне надокнаде биле су везане за радни статус. Социјални програми су превасходно финансирани из доприноса предузећа, али тако формиран фонд нису били одвојени од средстава државних буџета и премије из фондова нису биле повезане са претходним доприносима. Социјална потрошња је чинила релативно велики део бруто националног производа (Holzman 1993). Заштита животног стандарда је био искључиви прерогатив државе, приватни осигуравајући фондови нису постојали као ни програми заштите животног стандарда у непрофитном сектору. Програми социјалног осигурања су у социјалистичком периоду били допуњени спорадичним програмима социјалне помоћи, углавном намењених групама људи које је из различитих разлога било немогуће запослити. Овакви програми, међутим, нису били дизајнирани за стандардне проблеме породица са ниским дохотком и дугорочно незапослених, какви се појављују у друштвима са тржишном економијом (Tomes 1994:2-4).

Административна алокација социјалних ресурса у социјализму је била функционална за постизање идеолошког циља социјалне једнакости, али се све учесталије и гласније указивало на њену економску неефикасност. У економским (а и политичким) круговима је преовладало уверење да се ефикасна употреба друштвених ресурса може најбоље постићи њиховом алокацијом на тржишту, а да су веће разлике у приходима грађана најбољи мотивацијски механизам на индивидуалном нивоу. Супротно феномену који је Esping-Anderson означио као 'decommodification of labour' (декомодификација

⁴ У принципу, неко са изузетно малом зарадом не би морао да брине о трошковима становања, здравствених услуга, обданишта, школовања своје деце, пензији, годишњим одморима, јавном транспорту (овде намерно не говоримо о квалитету услуга или о могућности избора). Ако би породица имала блиске релације са оближњим селом (сељачко порекло на пример) као што се често догађало у неким земљама, и тако приступ јефтиној храни, постаје јасно да висина зарада заиста није била важан фактор животног стандарда нити извор социјалних неједнакости под претпоставком да су чланови породице били запослени.

радне снаге),⁵ планирани резултат процеса трансформације из централно планске у тржишну алокацију економских ресурса и економског богатства у ИЦЕ се може означити као ‘commodification of labour’ (комодификација радне снаге). То значи да се кроз трансформацију дистрибутивних институција и промену принципа дистрибуције највећи део прихода појединаца и домаћинства остварује на основу тржишне конкурентности (кроз зараде и социјално осигурање). Само мали део прихода домаћинства се остварује на основу неког принципа дистрибутивне правде.

У области заштите животног стандарда, трансформација принципа расподеле претпоставља укидање универзално доступних социјалних надокнада и сервиса и све веће ослањање на системе социјалног осигурања и програме социјалне помоћи домаћинствима чији приходи падају испод нивоа егзистенцијалног минимума. У оба случаја, услови под којима се може остварити право на социјалну надокнаду постају све строжи, чиме се драстично смањује покривеност популације социјалним програмима.

Социо-економска трансформација/реформа може се представити кроз две велике групе комплементарних процеса и реформских активности:

- 1) Повлачење државе из сфере алокације економских ресурса кроз:
 - либерализацију зарада (путем приватизације државних предузећа и укидањем државне контроле над зарадама у државним предузећима);
 - реформу (либерализацију) цена и укидањем субвенционисаних цена ;
 - економско реструктурисање на нивоу сектора производње и на нивоу предузећа.
- 2) Реакција државе на појаву велике незапослености и нарастајућег сиромаштва и прилагођавање постојећег система социјалне сигурности условима тржишне економије кроз:
 - увођење мера социјалне политике усмерених на борбу против незапослености и заштиту од сиромаштва;
 - реформу постојећег система социјалне сигурности и породичне политике.

1: Повлачење државе из економске сфере

Повлачење државе из економије и замена државних механизма расподеле економских ресурса механизмима тржишта започето је као планирана активност, серијом државних мера, у великој мери дефинисаних и обликованих од стране међународних финансијских агенција (Standing 1996). Модел пожељне/успешне економске транзиције дефинисан је тако да садржи три главна елемента: а) реформу и либерализацију цена (укључујући зараде),

⁵ Декомодификација радне снаге (‘decommodification of labour’) је једна од димензија на којој Esping-Anderson упоређује типове социјалне државе. Социјалне државе се на овој димензији разликују по томе у којој мери њени грађани могу да остваре пристојан ниво животног стандарда независно од запослења (Esping-Andersen 1990:23).

б) макроекономску стабилизацију и с) власничку трансформацију (која је између осталог требало да олакша свеукупно економско реструктурисање) (Hare 1996).

Цене и зараде су пре институционалних промена биле готово потпуно контролисане од стране државе. Коришћене су као механизми прерасподеле (с обзиром на циљ социјалне једнакости), уместо као главни механизми ефикасне алокације рада и капитала – као што је то случај у тржишним економијама. Процес либерализације цена је започео у раним фазама транзиције у свим ИЦЕ земљама. Већ до краја 1991 само је 15% цена, у просеку, било под режимом државне контроле, за разлику од 90% цена у периоду пре социо-економске трансформације. Процес либерализације цена је настављен различитим темпом у различитим земљама. Уско повезано са либерализацијом цена било је и укидање државних субвенција за робе широке потрошње. У социјалистичком периоду држава је субвенционисала цене основних производа и тако их чинила доступним свим друштвеним слојевима.⁶ Субвенционисане цене су, међутим, спречавале ефикасну алокацију роба и радне снаге на основу њихове “реалне” (тржишне) вредности. Из овог разлога се елиминација субвенционисаних цена као и либерализација цена сматрала неопходним корак у економској реформи.

За разлику од либерализације цена, реформске владе су се у вези са либерализацијом зарада суочиле са тешком одлуком да ли да укину државну контролу над висином зарада. С једне стране, задржавање контроле над зарадама представља континуитет са политиком државног интервенционизма, успорило би структурне промене (тако што би отежало жељено повећање разлика у зарадама и допринело већем ослањању на неновчане приходе), и искомпликовало консолидацију колективног договарања као жељеног начина одређивања зарада.

“С друге стране, проширено је мишљење да је контрола зарада неопходан инструмент обуздавања инфлације и раста реалних зарада. Уз то, имајући у виду ограничена власничка овлашћења у државним предузећима, владе су се бојале да би превремена либерализација зарада допринела декапитализацији ових предузећа и, следствено, смањењу њихове вредности и њихових шанси за успешну приватизацију“ (Elster, Offe and Preuss 1998:174).

Отуда су многе владе, поштујући препоруке међународних финансијских институција и економских саветника, „одбациле брзо и нагло ослобађање зарада од државне контроле и определиле се за политику зарада засновану на опорезивању (tax-based income policies)” (Elster, Offe and Preuss

⁶ Године 1988. субвенције цена роба широке потрошње износиле су између 5% и 10% БНП у региону. Изражено као део прихода домаћинства, државни издаци за образовање и здравствену заштиту представљали су између 12% и 16% укупних прихода домаћинства у Мађарској, Пољској, Чехословачкој и Југославији (Milanovic 1995, Table 17-6).

1998:174). При томе је одређивање висине зарада кроз механизам понуде и потражње, и пораст разлика у зарадама који из тога произлази, остао стратешки циљ током читаве социо-економске трансформације.

Једна од последица административне алокације роба, капитала и радне снаге у социјализму била је, веома изобличена структура предузећа и сектора производње, у поређењу са развијеним западним економијама. Неодговарајућа структура сектора производње наметала је да се несразмерно велики пољопривредни и индустријски сектор у бившим социјалистичким економијама смањи у корист неразвијеног сектора услуга. Економско реструктурисање социјалистичких предузећа постало је, такође, неопходно, јер се у њима затекло економски неоправдано много запослених (због политике пуног запошљавања по сваку цену), јер су била неконкурентна, и због неефикасног пословања. У мери у којој су се економије отварале за деловање тржишних механизма, и у којој је успостављено стриктно наменско трошење буџетских средстава, предузећа више нису могла да плаћају социјалну „презапосленост“ (social over-employment) (Scarpetta & Reuterswärd 1994). Већина предузећа се неизбежно нашла у ситуацији да или значајно реструктурише своје финансијско пословање, технологију и радну снагу, или да се суочи са банкротством. Ови су процеси међутим одлагани свуда у региону ИЦЕ.⁷ Уместо покушаја да се реорганизују државна предузећа, преовладала је тенденција да се неизбежни процеси реструктурирације повежу са процесом приватизације.

Приватно власништво се сматра неопходним предусловом за успешно функционисање тржишне конкуренције. У контексту трансформације из централно планске у тржишну економију, од приватизације се очекивало да ће

„[предузећа у приватном власништву] у њима „природном“ настојању да повећају профит, са посебним интересовањем предузети последњу фазу реформског процеса – реструктурирацију производње у предузећу, што ће довести до масовних отпуштања, банкротстава, и ревитализације производње кроз приватну иницијативу, нова предузећа и економску разгранатост (economic diversification)". (Standing 1996:231).

Брзина приватизације у постсоцијалистичким земљама се разликовала од земље до земље. У неким је приватизација успорена одмах након почетних покушаја (Словачка, Бугарска), у неким су се определили за поступну приватизацију (Мађарска), док је у неким брза масовна приватизација готово завршена у првим годинама транзиције (Република Чешка) (Elster, Offe and Preuss 1998). Логика приватизације (и начин њеног спровођења) такође се разликовала у постсоцијалистичким земљама. У Мађарској, на пример,

⁷ Највећи проблем, у том погледу, биле су јаке везе између банака и индустријских гиганата у државном власништву. Некомплетна демонополизација државних предузећа довела је до злоупотребе њихове још увек доминантне позиције на тржишту и повећала цену социо-економске трансформације.

определили су се за тзв. капиталну инјекцију (продали су државна предузећа). За разлику од тога, у Чешкој су се руководили принципима „социјалне правде“ и поделили грађанима имовину предузећа у државном власништву, путем масовне, тзв. ваучер приватизације. До средине 1990-их удео приватног сектора у бруто националном производу је износио 45% у Бугарској, 60% у Мађарској и Словачкој, и 75% у Чешкој (Elster, Offe and Preuss 1998:199).

Последице овако радикалне институционалне трансформације могу се поделити у две велике групе. *Намеравана и трајна последица* прелаза на тржишну економију у земљама ИЦЕ је да су се разлике у зарадама и укупном приходу повећале и тако постале мотивациони фактор на индивидуалном нивоу. Истовремено је повећан ризик незапослености и сиромаштва као системских обележја тржишне алокације економских ресурса. Насупрот томе, масовна отпуштања и премештања радне снаге из једног сектора у други која су била резултат затварања државних предузећа и реструктурисања привредних сектора у раним фазама економске транзиције, вероватно су само *транзициони, и према томе пролазни феномени*. Смањивање несразмерно великог пољопривредног и индустријског сектора у корист неразвијеног сектора услуга, као и неопходност реструктурисања предузећа, захтевали су премештање капитала и радне снаге у великим размерама (скопчано са масовним отпуштањима), и тако привремено повећали ризик незапослености. У скоро свим ИЦЕ земљама стопе незапослености су достигле двоцифрене бројеве у раним фазама транзиције.⁸ Према Воеру (1994) ‘транзициона незапосленост’ се карактерише дугорочном незапосленошћу и ниском стопом запошљавања које чине да се маса незапослених непрестано повећава приливом нових незапослених (a stagnant pool). Његови подаци показују да, са изузетком Републике Чешке, 40%-60% незапослених припада категорији дугорочно незапослених (годину дана и дуже). Новонастали, и још увек у развоју, приватни сектор није био у стању да апсорбује незапослене који су остали без посла у државном сектору јер је пад запослености у државном сектору увелико надмашивао пораст запослености у приватном сектору (Standing 1996). Уз то, чини се да је приватни сектор регрутовао своју радну снагу у много већој мери међу запосленима у државном сектору, а у знатно мањој мери из редова незапослених.

Даљем порасту незапослености и осиромашивању широких слојева становништва допринео је у већој (Пољска и Мађарска) или мањој мери (Словачка и Република Чешка) макро-економски контекст у коме су механизми трансформације покренути у различитим земљама и посебно редослед којим је економска реформа изведена. Од посебне важности у том

⁸ То није био случај са Републиком Чешком где су се стопе незапослености кретале на нивоу од 5% 1992. и 3.5% 1995. (Socialni Politika 1/1995). Али је зато тамо проблем социјалне «презапослености» остао нерешен, тако да је процењено да је неких 20% радне снаге било ангажовано на непродуктиван начин.

погледу је неколико макро-економских параметара: величина пада прои-зводње, брзина развоја приватног сектора и величина његових капацитет да апсорбује незапослене, величина пада реалних прихода на који су додатно утицале високе стопе инфлације, и, коначно, озбиљност (оштрина) фискалне кризе са којом су се суочиле све земље у региону ИЦЕ. Према Guy Standing

“...земље у региону су нагло увучене у глобалну економију, у тренутку када су њихове индустрије биле хронично неконкурентне, опремљене застарелом технологијом, са ниском и опадајућом продуктивношћу радне снаге, и ослоњене у великој мери на несметану трговинску размену међу собом која је неуобичајено нагло прекинута” (Standing 1996: 230).

Колапс COMECON трговинског система и нова извозна оријентација ка Западу, ликвидација многих предузећа која су пословала са губитком, опсежна институционална реорганизација, довели су до огромног пада производње, у свим земљама у региону, пре свега у државном сектору (Szivos & Toth 1998). Просечни БНП по глави становника у ИЦЕ земљама, пре реформе, био је на нивоу половине или мање од половине БНП тада сиромашнијих OECD земаља као што су Грчка и Португалија. Почетни кораци реформе ка тржишној економији резултовали су просечним падом реалног БНП од 6% 1990, и даљих 14% 1991. (БНП у Бугарској пао је за 25%). Са своје стране, редослед реформских потеза био је такав да је либерализација цена предходила приватизацији и реструктурисању предузећа у државном власништву. У недостатку тржишног притиска на монополистичка предузећа да обарају цене, либерализација цена је свуда довела до инфлаторних тенденција, већих од очекиваних. Како су цене расле много брже него зараде, високе стопе инфлације директно су резултовале осиромашењем широких слојева становништва.⁹

Државе су реаговале на оваква макро-економска кретања поштравањем мера монетарне и фискалне стабилизације. То је било у складу са препорукама међународних саветника “...да је неопходно стриктном монетарном политиком оборити домаћу потражњу.” Ове мере су, са своје стране, “довеле до ограничења средстава за јавну потрошњу, чиме се даље утицало на пораст незапослености и пад прихода у многим [друштвеним] групама” (Standing 1996:231).

⁹ Према Милановићу (у Elster, Offe and Preuss 1998:246) јаз између сиромаштва и прихода просечног сиромашног био је још увек узак у првим годинама транзиције. Већина сиромашних је још увек имала приступа трајним добрима и становима. Њихов образовни и квалификациони ниво био је висок. Милановићево предвиђање је било да би сиромашни могли да се извуку из свог сиромаштва релативно лако, под претпоставком да до опоравка економије дође довољно брзо. Међутим, ако до опоравка дође касно, или ако добробит економског оживљавања осете само групе са високим примањима, број сиромашних би се повећао а њихов положај драматично погоршао.

Све већи број незапослених, радно неактивних и сиромашних људи оптеретио је државне буџете, истовремено са драматичним смањењем пореске основе из које би се финансирала социјална потрошња,¹⁰ и са нараслим обавезама појединих земаља да сервисирају велике иностране дугове (нпр. Мађарска и Бугарска). Ово је свуда произвело озбиљне финансијске проблеме и појачало фискалну кризу која је карактерисала све земље у региону. То је повећавало притисак у правцу даљег смањивања државне потрошње.

2: Реформа социјалне политике

Постепено повлачење државе из сфере алокације економских ресурса и тиме дистрибуције економског богатства оставило је простор за формирање институционално независног система социјалне политике, на начин на који је он устројен у друштвима западноевропског типа. Овој систем, према уџбеничкој дефиницији обухвата "планску интервенцију којом држава прерасподељује ресурсе међу грађанима [након што је примарна расподела обављена на тржишту] да би постигла циљеве социјалне правде (a welfare objective)" (Baldock, Manning and Vickerstaff 2003:xxi). Нови систем социјалне политике настајао је делом као резултат намераваног прилагођавања условима тржишне економије, а делом као „последича комбинације *ad hoc* одговора на специфичне кризе и постизања циљева који противрече једни другима" (Standing 1996:225). Већина политичких актера и експерата у области социјалне политике сагласила се у мишљењу да је темељна реформа постојећих система заштите животног стандарда грађана непходан део социо-економске трансформације. Суштина реформе садржана је у томе да се социјалистички систем социјалне сигурности који је имао форму *додатног прихода* замени системом заштите животног стандарда који би био дизајниран "...као институционални *додатак* тржишту радне снаге, и који би компензовао за социјалне ризике"¹¹ *ex post*, у случају кад се од одређене особа не може очекивати да задовољи (све) своје потребе својим сопственим снагама" (Elster, Offe and Preuss 1998: 205, види и Tones 1994:5).

Сажето ћемо представити две групе мера социјалне политике. Прву групу чине (у већини ИЦЕ земаља претходно непостојеће) мере које представљају одговоре на појаву незапослености и нарастајућег сиромаштва, пре свега разноврсне мере заштите незапослених и заштите од сиромаштва. Друга група мера се односи на промене у већ постојећим системима социјалне сигурности.

¹⁰ Смањивање државног сектора и његовог удела у друштвеном производу смањило је стабилне изворе пореских прихода, с обзиром на то да је редовно прикупљање пореза из новонасталога приватног сектора још увек било отежано.

¹¹ Ризици због којих особа и читаве породице могу пасти у сиромаштво и бити егзистенцијално угрожене укључују: болест, старост, незапосленост, трудноћу, породилско одсуство, неадекватну квалификацију...

Мере заштите незапослених и заштите од сиромаштва донете су у првим годинама социо-економске трансформације, са намером да замене „старе“ мере заштите животног стандарда – политику пуне запослености и субвенционисане цене роба широке потрошње, с обзиром на то да је са извлачењем државе из политике запошљавања и политике зарада незапосленост рапидно порасла и широки слојеви становништва су масовно осиромашили. Мере заштите незапослених и заштите од сиромаштва готово да нису постојале пре 1989. у посматраном региону. С обзиром на политику пуне запослености, није се очекивало да ико у радно активном добу буде незапослен. Сигурност посла, социјални трансфери и субвенционисане цене требало је да гарантују „пристојан“ ниво животног стандарда. У раним фазама транзиције „...економски систем који је гарантовао посао замењен је системом који гарантује надокнаду за незапосленост ...у случају губитка посла“ (Micklewright & Nagy 1995:1).

Представимо веома сажето асортиман мера борбе против незапослености и сиромаштва спроведених у ИЦЕ (Elster, Offe and Preuss 1998:210; Deacon 1992:170).

2.1: Мере усмерене на смањење незапослености и заштиту незапослених

1) У раном стадијуму транзиције предузете су мере да се *минимизује потреба за смањењем радне снаге* у државном сектору. Ове мере су укључивале смањење броја смена, скраћење радног времена, рад на одређено време, неплаћена боловања, замрзавање запошљавања, све са намером да се што више запослених задржи у било ком облику запослења.¹²

2) Мере усмерене на смањење понуде радне снаге битно су утицале на смањење удела радне снаге у радно активном становништву (the labour force participation) (за 6-10%, према Elster, Offe and Preuss 1998). Ове мере укључују шеме превременог пензионисања, продужене периоде одсуства због неге детета, емиграцију радне снаге, и висок степен толеранције за нерегистрован рад (рад на црно) у приватном сектору и у такозваној „сивој“ економији.¹³

3) *Надокнаде за незапосленост* у ИЦЕ земљама су дизајниране, супротно препорукама међународних финансијских институција, тако да се исплаћују на основу осигурања и да су повезане са нивоом зарада осигураника. Експерти ММФ и Светске банке предлагали су да се ове недокнаде исплаћују у једнаком износу за све (flat-rate benefit), и то на нивоу егзистенцијалног

¹² Најрепрезентативнији пример ове стратегије је Република Чешка. Чеси су наставили са контролом зарада до касних фаза социо-економске трансформације, одложили су и чак спречавали банкротства државних предузећа, и на тај начин задржали незапосленост на најнижем нивоу у ИЦЕ. Већина других земаља је применила другачију стратегију.

¹³ Пад удела радне снаге у радно активном становништву био је већи међу женама него међу мушкарцима. Главна стратегија бекства од незапослености међу женама са малим шансама за поновно запослење је било продужено одсуство због неге детета, дизајнирано између осталог и као додатни подстрек, већ обесхрабраним женама да престану да траже посао. (Elster, Offe and Preuss 1998:212).

минимума. Овако низак ниво надокнада, једнаких за све, правдан је добрим таргетирањем, малим трошковима, једноставношћу администрација и великим мотивацијским потенцијалом (боље било какав посао него оваква надокнада за незапосленост). Супротно томе мере заштите незапослених имплементирани у ИЦЕ (у Мађарској 1989, у Пољској и Бугарској 1990, у Чешкословачкој, Румунији и бившем СССР 1991, (Holzmann 1993:11)) исплаћивале су надокнаде на високом нивоу компензације за изгубљену зараду (high replacement rates), покривале су широку популацију незапослених (wide coverage), али нису предвиђале готово никакву надокнаду за дугорочно незапослене. Међутим, убрзо након успостављања мера надокнаде за незапосленост, владе су почеле да уводе све строже и строже критеријуме на основу којих се право на надокнаду могло остварити (eligibility criteria), стопе доприноса су повећане, ниво компензације је смањен, уведени су горњи и доњи лимити на надокнаде, а период у коме су се надокнада исплаћивале је прогресивно скраћиван.¹⁴ Као резултат ових интервенција у оригинални дизајн надокнада за незапосленост, оне су у свим земљама почеле да се имплементирају као de facto flat-rate системи и број незапослених стварно покривен надокнадама је драматично опао у периоду 1990-1993. (Elster, Offe and Preuss 1998: 216). Иако то није била намера реформатора, корекције оригиналног дизајна су довеле до значајне прерасподеле надокнада у корист ниже плаћених (пре губитка посла).

4) Коначно, такозване *мере активног запошљавања* дизајниране су са намером да утичу, с једне стране, на понуду радне снаге (програми обуке и преквалификације) а, с друге стране, на потражњу за радном снагом (преко стварања услова за отварање нових радних места и путем јавних радова).¹⁵

2.2: Мере заштите од сиромаштва

1) У раним фазама транзиције неке земље (нпр. Република Чешка) увеле су *мере компензације прихода (compensatory income policies)* намењене заштити групе грађана са ниским примањима, након либерализације зарада. Осим тога, Деасон помиње и мере уведене да се корисници социјалних надокнада и послодавци компензују за обезвређивање дохотка због убрзане инфлације (Deacon 1992:170).

2) У неким земљама „старе“ мере заштите од сиромаштва: *субвенционисане цене и финансијске олакшице и услуге везане за запослење (fringe benefits)*, у ствари нису ни напуштане. У овим земљама неки од кључних

¹⁴ Иницијално великодушни програми надокнаде за незапосленост прогресивно су постајали све стриктнији између осталог због тога што су са порастом незапослености социјални трошкови порасли, а приходи се смањили (јер незапослени више нису доприносили социјалним фондовима). Владе су се, поред тога, суочавале са проблемом избегавања пореза и доприноса. Коначно, са падом минималних зарада, питање мотивације за тражење посла међу незапосленима са релативно високим надокнадама за незапосленост добило је на значају.

¹⁵ У Републици Чешкој, на пример, велика средства уложена су у промоцију samozapošljavanja и стварање услова за отварање нових радних места у приватном сектору и кроз јавне радове. У Мађарској, најважније мере активног запошљавања биле су програми обуке и преквалификације.

производа као што су гориво, јавни транспорт, станарине и лекови нису били обухваћени либерализацијом цена у првим годинам транзиције. Уз то, под притиском синдиката, нису укинуте финансијске олакшице и услуге везане за запослење, као и социјални фондови предузећа (пример опстанка старих мера заштите од сиромаштва може се наћи у Словачкој).

3) *Загарантоване минималне зараде* уведене су са намером да заштите запослене од неприхватљиво ниских зарада и да обезбеде да нивои социјалних надокнада (повезани са минималним зарадама) прате раст зарада. До краја транзиције, међутим, ниво минималних зарада је прогресивно смањиван (добро је документован пример Мађарске) доприносећи све већој неједнакости зарада и повећавајући број људи у новој категорији сиромашних – тзв. „запослених сиромашних“ (*‘working poor’*).

4) Реформом социјалне заштите владе су увеле *програме социјалне помоћи* за egzистенцијално најугроженије грађане. Програми социјалне помоћи су део укупне стратегије да се циљеви заштите животног стандарда уместо кроз универзалне социјалне програме и програме зановане на осигурању, остварују селективно, мерама социјалне помоћи само за особе са приходима испод линије социјалног минимума. Према Guy Standing ова стратегија се постепено остваривала на три начина:

“непикривеношћу [одређене врсте социјалних ризика] због тога што никаква универзална социјална мера или надокнада заснована на осигурању није уведена [за ту врсту ризика]; *експлицитним одузимањем права* на заштиту животног стандарда променама законске регулативе којима се уводе строжи услови под којима грађанин може остварити право на социјалну надокнаду; *имплицитним одузимањем права* на заштиту животног стандарда тако што све више грађана долази у позицију на основу које се, према датим критеријумима, не може остварити право на социјалну надокнаду” (Standing 1996:246).

2.3: Реформа система социјалне сигурности

У каснијим фазама транзиције, земље ИЦЕ су настојале да реформишу већ постојеће системе социјалне сигурности, како би их прилагодили захтевима тржишно „регулисане“ економије (Holzmann 1993).¹⁶ За успешно функционисање два стуба тржишне економије – алокација ресурса путем механизма цена и доношење економских одлука на основу права приватног власништва, постало је неопходно да се промени величина новчаних надокнада предвиђених програмима социјалне сигурности, структура новчаних надокнада, као и организација и финансирање програма. На краће стазе, постојећи „великодушни“ социјални програми сматрани су финансијски неодрживим у

¹⁶ Најважнији програми социјалне сигурности укључују здравствено и пензијско осигурање и програме подршке породицама са децом. Детаљан опис ових програма превазилази границе овог рада. Екстензиван и детаљан опис програма подршке породицама са децом у ИЦЕ може се наћи у Fultz 2003.

многим ИЦЕ земљама. На дуже стазе, преовладало је мишљење да су постојећи програми превелико оптерећење за продуктивни сектор економије и да остављају мало средстава за уштеде и инвестиције: “Ако се не реформишу, ови програми ће постати прескупи, социјално неефикасни, и онемогућиће ефикасну употребу ресурса” (Holzmann 1993:7).

Генерално гледано, реформа система социјалне сигурности у свим земљама била је усмерена ка 1) јасном раздвајању *социјалних програма заснованих на доприносима (осигурању) и повезаних са висином зарада од редистрибутивних програма који се не заснивају на доприносима и који су усмерени на поједине групе грађана (targeted)* (на пример неуниверзални дечији додаци¹⁷ и програми социјалне заштите), између осталог и у погледу њиховог администрирања и финансирања; 2) *ограничавању редистрибутивног ефекта државних мера* у области социјалне сигурности кроз програме чије су надокнаде повезане са висином зарада; и 3) *увођењу строгих критеријума за остваривање права* у области социјалне сигурности, што је довело до смањења покривености популације програмима, смањења компензацијског нивоа социјалних надокнада и, на тај начин, до смањења укупних трошкова у области социјалне сигурности грађана. Основни циљ овакве реформе био је да се минимизују „искривљења“ у алокацији економских ресурса (‘allocative distortions’) до којих у условима тржишне економије доводе програми социјалне сигурности. Сасвим супротно од „старе“ социјалистичке идеологије, преовладало је становиште да системи социјалног осигурања треба да реплицирају и сачувају разлике у социјалним статусима, а не да смањују социјалне неједнакости настале на тржишту. Преовладало је и уверење, да пошто су настале велике разлике у зарадама и приходима, нема више потребе да неки социјални трансфери, као нпр. пензије замењују исти део претходних примања у слојевима са високим примањима, и да треба оставити простор за приватне фондове осигурања. Слични аргументи изношени су и у прилог захтева за укидањем високих надокнада за дечије додатке универзално исплаћиваних породицама са високим и ниским примањима, под истим условима (Holzmann 1993).¹⁸ Разлози за универзално исплаћивање дечијих додатака свим породицама са децом, према овим аргументима, престају са социјалним раслојавањем и појавом породица са високим приходима.

У најкраћем, трансформација социјалне политике у ИЦЕ представљала је промену од универзалних програма, повезаних са радним статусом у условима политике пуне запослености, ка већем ослањању на програме социјалног осигурања у случају ризика на тржишту радне снаге и ка програмима социјалне помоћи за грађане чији приходи падају испод новог социјалног

¹⁷ Који се исплаћују само породицама испод одређене висине прихода.

¹⁸ Универзални дечији додаци имали су смисла у социјализму кад су примања била релативно уједначена и дечији додаци су обављали сврху хоризонталне прерасподеле између породица са децом и без деце.

минимума. Ова промена укључује све селективније исплаћивање социјалних надокнада кроз увођење све стриктнијих критеријума за остваривање социјалних права. Као резултат оваквих промена највећи део прихода грађана остварује се и расподељује на основу њихове тржишне конкуритивности (у облику зарада и премија социјалног осигурања на основу доприноса). Само мали део прихода појединаца расподељује се на основу неког од принципа социјалне правде, било у погледу вертикалне прерасподеле од богатих на сиромашне, било у погледу хоризонталне прерасподеле (као у случају прерасподеле од породица без деце на породице са децом кроз универзалне дечије додатке).

Закључне напомене

Радикалном институционалном трансформацијом *социјалистичка централно-планска економија* у већини земаља Источне и Централне Европе замењена је *тржишно регулисаном економијом*. Идеологија социјалне једнакости која је и мотивисала национализацију економских ресурса у социјализму, као и централизовану (административну) регулацију економске производње и алокације економских ресурса, повукла се пред „идеалом“ економске ефикасности. Заштита животног стандарда грађана која је у социјализму импрегнирала читаву организацију производње и дистрибуције богатства, премешта се, током трансформације, у институционално независну сферу социјалне политике. Свеобухватан и универзалан систем заштите животног стандарда у социјализму базирао се на пуном запошљавању, административном одређивању зарада и цена, социјалним правима на основу радног статуса која су у условима пуног запошљавања покривала готово читаву популацију и обезбеђивала високе надокнаде, и на директном обезбеђивању роба и социјалних услуга у форми *додатног прихода*. Кроз радикално институционално раздвајање сфере економије од сфере социјалне политике (и аутономно дефинисање њихових циљева) стари систем заштите животног стандарда бива замењен новим, који је дизајниран као *институционални додаток* тржишту радне снаге (основном извору прихода грађана у условима тржишне економије), и који компензује за изгубљени приход у случају социјалних ризика (губитак посла нпр.) *ex post*. „Социјалистички тип социјалне државе“ се трансформише у „социјалну тржишну економију“. Оваква промена доводи, на индивидуалном нивоу, до тога да већи део индивидуалне и породичне економске добробити (wellbeing) зависи од њихове тржишне конкурентности, којом су одређене шансе за запошљавање и величина зараде запослених, приватна производња роба и услуга, али и висина социјалних надокнада на основу осигурања. Само мали део економских припадљености домаћинства бива расподељен на основу неког принципа социјалне правде (вертикалне и хоризонталне једнакости, нпр.).

Литература

- Baldok J. Manning N. and Vickerstaff S. (eds) (2003) *Social Policy*, Oxford University Press.
- Boeri T. (1994) "Labour Market Flows And the persistence of unemployment in Central and Eastern Europe" in: Boeri T. (ed.) *Unemployment in transition countries: transient or permanent?*, Paris: OECD.
- Deacon B. (ed.) (1992) *The new Eastern Europe: social policy past, present and future*. London, SAGE Publications.
- Djoric G. (2007) *The effects of socio-economic transformation on gender inequality in economic wellbeing: the Hungarian experience from 1992 to 1999*, необјављена докторска дисертација, University of Oxford.
- Elster J. Offe K. and Preuss U. (1998) *Institutional design in post-communist societies*, Cambridge University Press.
- Esping-Andersen G. (1985) *Politics against markets*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Esping-Andersen G. (1990) *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge, Polity.
- Esping-Andersen G. (1999) *Social foundations of postindustrial economy*, Oxford, Oxford University Press.
- Fultz E. (ed.) (2003) *The gender dimensions of social security reform in Central and Eastern Europe: case studies of the Czech Republic, Hungary and Poland*, ILO, Budapest.
- Holzmann R. (1993) 'Social policy in transition from plan to market', *Journal of public policy*, Pp. 1-35.
- Jarvis S. and Pudney S. (1995) 'Redistributive policy in a transition economy: the case of Hungary', Discussion Paper No. 1117, CEPR, London.
- Micklewright J. and Nagy G. (1994) 'How does the Hungarian unemployment insurance system really work?', *Economics of transition*, June 1994.
- Milanovic B. (1995) 'The distributional impact of cash and in-kind transfers in Eastern Europe and Russia', in: van de Walle D. and Nead K. (eds), *Public spending and the poor*, John Hopkins Press.
- Scarpetta S. and Reutersward A. (1994) 'Unemployment benefit systems and active labour market policies in Central and Eastern Europe: an overview,' in: Boeri T. (ed.), *Unemployment in transition countries: transient or persistent?* Paris, OECD, pp. 255-307.
- Standing G. (1996) 'Social protection in Central and Eastern Europe: a tale of slipping anchors and torn safety nets' in: Esping-Andersen G. (ed.) *Welfare states in transition*, London, Sage, Pp. 225-255.
- Szivos P. and Toth I.G. (1998) 'Poverty trends and social transfers through the transition: Hungary, 1992 – 1998', paper presented at 'Ten year after 1989 - 1999' conference, Budapest, 23-25 September 1999.
- Tomes I. (1994) 'Income support systems in Central and East European transition' in: Ringen S. And Wallace C. (eds) *Social reform in the Czech Republic*, Prague Digital Arts, Pp. 1-20.
- Hare P.G. and Davis J.R (eds) (1996) *Transition to the market economy*, London, New York, Routledge.

Gorana Đorić

Socio-economic Transformation in the Eastern and Central European Countries: The Change of the Welfare Regime

Summary

This paper is an overview of the institutional changes by which means a socialist centrally planned economy has been replaced by a market regulated economy in the Eastern and Central European post-socialist countries. This transformation is perceived as a process of changing the mechanism of allocation of economic resources and subsequently the rules for the distribution of economic resources between different groups of people. Paper addresses both the changes in economic policy and the complementary changes in social policy, which are common throughout the region. Author demonstrates that the simultaneous and complementary changes in economic and social sphere together redefine the conditions of access to economic resources of different groups of households and that they amount to the welfare regime change. It is suggested that the institutional changes of that extent must result in a changed pattern of stratification, the detailed study of which is beyond the reach of this paper.

Key Words: Socio-economic Transformation, East and Central Europe, Welfare Regime, Distribution of Income, Stratification.

Јелена Петковић

КРЕАЦИЈА И РЕЦЕПЦИЈА УМЕТНОСТИ У ВРЕМЕНУ*

У ери глобализације културе, политичких турбуленција у свету, економске конкуренције, енергетске кризе, трке за профитом и престижом и осталих „великих“ тема, с времена на време човек се враћа духовним садржајима индивидуалног и друштвеног живота. Један од показатеља тих освешћења су књиге посвећене проблематици људског духа и креативности. Расправе о питањима уметности, чини се, данас нису тако честе као у прошлом столећу, па су и релевантне публикације тога типа релативно малобројне. Наша културна клима по том питању нимало није завидна. Утолико је књига Николе Божиловића под насловом *Уметност, креација, комуникација* добродошла за све које уметност бар мало узнемирава и, наравно, за оне који се баве теоријским промишљањем естетског и његовим деловањем на публику (друштво).

Пред нама је штиво веома кохерентне структуре иако су текстови аутора настајали и публиковани у временском распону од тридесет година (1976-2006)! Божиловић је, наиме, прикупио, одабрао и, у договору са рецензентима (др Сретен Петровић и др Ратко Божовић), приредио петнаест наслова који се тичу феномена естетског, уметничке креације и комуникације. Готово сви чланци, студије и огледи, публиковани у овој књизи, већ су појединачно били штампани током реченог периода, и то у часописима који су у тадашњој СФРЈ имали завидан реноме – Идеје, Видици, Градина, Марксистичка мисао, РТВ – теорија и пракса, као и у Зборнику Естетичког друштва Србије и Годишњаку за социологију Филозофског факултета у Нишу. Издвојићемо неколико карактеристичних наслова ове надахнуто писане књиге: „Есенцијални разлози вечног трајања уметности“, „Метафизичке компоненте уметничке оригиналности“, „Филмска публика и еволуција укуса“, „Креативно размимоилажење филма, позоришта и телевизије“, „Чаплин и филмска симболика“, „Естетика и социологија филмске критике“, „Пролегомена за социолошку естетику“, „Уметничка комуникација у контексту симболичке културе“. У апендиксу је наведен интервју који је Никола Божиловић дао за суботички часопис Руковет 2005. године, под насловом „Естетика рок музике“.

У књизи препознајемо ауторов рукопис социолога, антрополога и естетичара. Божиловић, наиме, у објашњењу уметничке креативности и рецепције, односно комуникације уметничких дела, не застаје на општим местима која показују просте међуутицаје уметности и друштва. Он покушава да уђе у оне, дискурзивном уму тешко доступне, истанчане нијансе уметничког надахнућа, ирационалних порива, несвесне експресивности и метафизичких слојева стваралаштва, на једној, као и у мотивисаност публике да својом активношћу учествује у стваралачком поступку, надгради га и утисне му свој печат, на другој страни. У читавој књизи аутор се бави минуциозном, луцидном и, надасве, стручном анализом сложених односа који се

* Никола Божиловић (2008) *Уметност, креација, комуникација*. Ниш: Филозофски факултет.

плету између уметника и публике. Читајући текстове редоследом датим у књизи имате могућност и ретку привилегију да пратите и сагледавате бројне мене у самом бићу уметности, а такође и у начинима доживљавања уметничког дела, од просте рецепције и немог дивљења до активног и усхићеног учешћа публике у (до)креацији новијих уметничких форми, као што су хепенинг и перформанс. Рецензенти ову компоненту ауторовог истраживања поентирају на следећи начин: „Посебно су драгоцене ауторове настојања да уметнички феномен сагледа из угла јединства естетског чина и естетске рецепције и, сходно томе, прогнозира да се будућност уметности у целини као и перспектива појединих врста уметности може посматрати у дијалектичком процесу који обухвата креацију и рецепцију. Запажа се настојање аутора да на нов начин промисли феномен уметничке публике и укуса, којим он указује на знатно шире димензионирање публике. Осим традиционалне улоге публике као пуког конзумента, у текстовима се разматра њена ново профилисана позиција, у првом реду њена активна улога у процесу рецепције, у којем она на својеврстан начин суделује и у самом чину конституисања уметничких вредности“.

Божиловић успешно проналази изходну тачку прожимања и сарадње естетичког и социолошког мишљења и настоји да превлада дугогодишњи јаз између естетичара и социолога. Он пледира за социолошку естетику, постулирану од Шарла Лалона и повлачи њену развојну линију, почевши од Т. В. Адорна преко Х. Р. Јауса до Р. Бастида. У овој дисциплини наш аутор налази могућност превладавања разних естетизација и социологизација. Социолошка естетика, по његовом мишљењу, нема потребе ни за каквом ретроспекцијом нити за чепркањем по прошлости уметности и естетичког мишљења. Она мора бити постављена на темеље који ће јој омогућити сучељавање са савременим и модерним уметничким подухватима. Теорија уметности, сходно томе, мора пратити промене које се збивају у самом бићу уметности. Флексибилним приступом уметности и естетској комуникацији Божиловић задржава потребну свежину и исказује способност да старе проблеме промисли на нов и оригиналан начин.

За разлику од неких дела сабирног типа (антологије, хрестоматије, зборници) у којима се сусрећемо са стилизовима различитих аутора, овде је наша целокупна пажња усредсређена на једног аутора и једно штиво, надасве оригинално, занимљиво и инспиративно. У томе није пресудан искључиво садржај књиге него и стил, који је, иако високо професионалан (научно-стручан) у суштини јасан, непротивуречан и лаган за праћење. Чак и за читаоце који нису ускостручно образовани, антропосоциолошки и естетички профилисани за подручје које се третира у књизи, ово дело ће бити вредно пажње. Литература коју Божиловић консултује разноврсна је и пружа велике могућности за интердисциплинарна истраживања. Осим социолошких и естетичких књига, у литератури су садржани и наслови који се односе на феномене као што су, на пример, зен будизам, јапанска култура и психоанализа (Д. Т. Сузуки, Е. Фром), али исто тако и дела писаца белетристике (М. Капор, М. Павић). Неколико наслова посвећено је испитивању проблематике из домена естетике филма, филмске рецепције и филмске критике, што се могло очекивати од аутора какав је Божиловић, који слови за врсног теоретичара филма. И нешто још значајније: писац овога дела дао је одређен допринос у области компаративне естетике, будући да је под истраживачку лупу стављао однос филма према другим уметностима.

Чланци у овој публикацији представљени су углавном у свом изворном облику јер би се, по речима аутора, могућом актуелизацијом напустио дух времена у којем су настајали и тиме нарушила њихова аутентичност. Реч је, дакле, о текстовима – својеврсним сведоцима духовне ситуације у друштву у коме су настајали, социјалном поретку, духу епохе и сензибилитету који из свега тога произилази. У чланцима насталим у каснијем периоду, пак, видимо аутора који пулсира заједно са новим временом и савременим уметничким формама, показујући велику радозналост, разумевање и радост према њима. Божиловић ни у најновијим текстовима није старомодан, конзервативан нити носталгичан, већ је читавим бићем окренут изазовима који долазе од стране нових уметника и естетских прегнућа. Зато је књига *Уметност, креација, комуникација* др Николе Божиловића, и поред дугог временског периода у којем је настајала, актуелна. Она говори о уметности у времену, о „вечном времену“ уметности, али је и сама намењена читаоцу за сва времена.

УДК 316.64-053.6 (497.16)

Лазо Ристић

Филозофски факултет

Бања Лука, БиХ

ДРУШТВЕНИ АКТИВИЗАМ МЛАДИХ*

Резиме

У раду су приказани резултати истраживањаведеног на узорку младих у Босни и Херцеговини, десет година након овдашњег рата. Истраживаче је интересовало које вриједности млади данас прихватају, са којим вриједностима се идентификују, те које су им идеје водиле. Када је ријеч о односу младих према личном статусу и друштвеном ангажовању, видљив је релативно позитиван однос према самоангажовању, али не и према друштвеном ангажовању. Јер, добар дио младих показује према друштвеном ангажовању озбиљну резерву и сумњу да се кроз такав активитет може нешто битно промијенити у друштву. Дакле, пасивизам је врло присутан у свијести младих и у њиховим вриједносним оријентацијама. Занимљиво је да ова генерална чињеница није у битној зависности од вриједносних приоритета младих нити од социодемографских карактеристика испитаника.

Кључне ријечи: млади, друштвено ангажовање, вриједности, вриједност општег активизма, вриједност друштвеног активизма.

Појава омладине као посебне друштвене групе дешава се са настанком модернизације. У ранијим историјским периодима није се ни могла формирати омладина као посебна друштвена група. То су друштва у којима се још у дјетињству дешава укључивање појединаца у сферу рада, пошто није било дугогодишњег школовања. У модерном времену укљученост у образовни процес може трајати до тридесетих година живота. Тако дуго школовање одваја младе од свијета рада, а то је фактор који младе издваја у друштву као посебну друштвену групу. Они до 18 година уживају сву заштиту и бенефиције које друштво даје дјечи. Друга група су они који су стекли пунољетност и тако се суочавају са свим одговорностима и правима одраслих. Међутим, њихов прелазак у свијет одраслих све је сложенији.¹

* Рад са пројекта *Систем вриједности младих у послјератном друштву у Босни и Херцеговини*, који је реализовао Институт за филозофију и друштвена истраживања Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци, а финансирао Фонд „Отворено друштво“ из Сарајева.

¹ Више о феномену младих погледати у студијама: Brake, M. (1984): *Sociologija mladinske kulture u mladinskih subkultur*. Ljubljana, KRT; Erikson, E. – ed. (1965) *The Challenge of Youth*. New York: Anchor Books; Gillis, J. R. (1974): *Youth and History*. New York, London: Academic Press; Mannheim, K. (1972): „The problem of generation“, in Mannheim, K.: *Essays on the Sociology of Knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul; Manning, P. T., Truzzi, M. – eds. (1972): *Youth and Sociology*. New Jersey: Prentice Hall; Mays, J. B. (1965): *The Young Pretendens*. New York: Schocken Books; Musgrove, F. (1965): *Youth and the Social Order*, Bloomington, London: Indiana University Press; Милић, А. (1987): *Загонетка омладине*. Београд, Загреб: ЦИДИД/

Основни проблем за омладину у нашем друштву је раст незапослености, што битно успорава њихово социоекономско осамостаљивање. Дакле, млади се све више задржавају у зависном положају. Разумије се да то негативно утиче на укључивање младих у јавне сфере, посебно у политику. Тако се млади знатно потискују од мјеста одлучивања, без обзира што су им начелно призната сва грађанска права. Млади се све више у поодмаклом младалачком добу припремају за зрело доба уз прећутну тежњу да се не уплићу у важне друштвене послове. Они на такву ситуацију реагују на разне начине. Један од начина реаговања је повлачење у засебне субкултурне обрасце живљења и релативно непроблематично прилагођавање датом друштвеном контексту. Досадашња истраживања² показала су да код младих опада потреба за друштвеним ангажовањем и да постоје разлози за постављање хипотезе о присуству наученог неактивизма код младих. Постоји и другачије реаговање младих на постојећу ситуацију. То је реаговање отвореним бунтом и манифестовање различитих облика девијантног понашања. Сви наведени облици значе да се велики број младих дистанцира од свијета одраслих, а то има за посљедицу успоравање процеса њиховог друштвеног интегрисања. Убрзавање процеса друштвеног интегрисања младих битно је не само ради њихових будућих него и садашњих потенцијала. Савремена друштва су заинтересована за младу генерацију као ону која ће донијети промјене нужне за друштвено прилагођавање све динамичнијем свијету. У нашој друштвеној ситуацији млада генерација не може наслиједити друштвену заоставштину старе генерације и нужно је упућена на радикалне друштвене промјене. Они су друштвена група која је посебно пријемљива за нове идеје и услове. Супротно младој генерацији, старе генерације ће јако споро мијењати оно што су некада градили са највећим полетом.

ИДИС; Обрадовић, В. (1987): *Друштвени положај омладине*. Београд, Загреб: ЦИДИД/ИДИС; Rosenmayr, L. (1979): „Youth and Society“. *Current Sociology* 27(2/3): 7-128; Ule, M. (1987): *Mladina in ideologija*. Ljubljana: Delavska enotnost.

² Погледати у студијама: Ђурашиновић, П. и сарадници (2007). *Перспективе младих у Републици Српској*. Бања Лука: Правни факултет; Милосављевић, Б., Душанић, С., Дробац, М., Турјачанин, В. и Зечевић, И. (2005). *Проблеми и потребе младих града Бања Лука*. Бања Лука: Друштво психолога Републике Српске; Ђурашиновић, П., Бранковић, Д. и Ристић, Ј. (2008). *Млади и вриједности у локалној заједници*, Бања Лука: Институт за филозофију и друштвена истраживања, Филозофски факултет; Душанић, С. (2007). *Религиозна оријентација и научена беспомоћност адолесцената*. Бања Лука: Центар за културни и социјални опоравак; Савић, Ј., Милосављевић, Б., Бранковић, Д., Димитријевић, С. и Ђурашиновић, П. (2003): *Млади Републике Српске (БиХ) на почетку XXI вијека*. Бања Лука: Филозофски факултет и НВО Здраве да сте; Савић, Ј. (2000): *Активност и мотивација*. Бања Лука: Арт принт; Савић, Ј. и сарадници (2000): „Траума и депресивност адолесцената након рата“, у *Дјеца у рату и послје рата*. Бања Лука: Филозофски факултет; Савић, Ј., Милосављевић, Б. и Димитријевић, С. (2002): *Мишљења и ставови младих РС о себи и будућности*. Бања Лука: Филозофски факултет; Шијаковић, И. (2004). „Животна тескоба и вредносни профил младих у Републици Српској“, *Социолошки годишњак* бр. 1; Чекрлија, Ђ., Турјачанин, В. и Пухало, С. (2004), *Друштвене оријентације младих*. Бања Лука: Национални институт за борбу против наркоманије.

Однос младих према друштвеном ангажовању истраживали смо у оквиру пројекта *Систем вриједности младих у послјератном друштву у Босни и Херцеговини*. Истраживање је извршено на територији Босне и Херцеговине на вишестепеном квотном узорку. Нивои изабраног квотног узорка популације од 15 до 29 година старости у овом истраживању били су: а) Ентитети и дистрикт Брчко; б) општине; в) насеља (градско, остало); пол и узраст (старосне групе). Теренским испитивачима унапријед је задат број испитаника по полу и узрасту. Због недостатка пописа становништва у Босни и Херцеговини за расподјелу узорка по првом нивоу квоте кориштене су званичне процјене укупног становништва и становништва по старосним групама.³ Узета су учешћа одабраних подручија унутар ентитета, полазећи од процијењеног броја становника у старосној групи од 15 до 29 година за изабрана подручја и њиховом учешћу у тако добијеној субпопулацији. Тако добијена структура становништва старог од 15 до 29 година примијењена је на расподјелу 1200 испитаника по ентитетима/дистрикту, а затим по задатим општинама и типу насеља. Коначна расподјела унутар квота по три петогодишње старосне групе извршена је пропорционално, како би се обезбиједило једнако учешће специфичних група младих (средњошколци, студенти и они који су на тржишту рада).

На одабраном узорку истраживан је однос младих према друштвеном ангажовању анализом вриједности општег активизма и вриједности друштвеног активизма. Основна скала вриједности општег активизма обухватала је шест тврдњи, а друштвеног активизма четири тврдње. Дакле, вршена је анализа преференције десет циљева којима испитаници теже. Пожељност циљева изражена је у пет категорија. Двије категорије су позитивне (*сасвим се слажем* и *углавном се слажем*), двије негативне (*уопште се не слажем* и *углавном се не слажем*). Пета категорија исказује колебљив однос (*неодлучан сам*).

Наша полазна хипотеза била је да у постратном друштву Босне и Херцеговине друштвена ангажованост младих зависи од вриједносног система уопште, посебно од оног који вреднује друштвену улогу младих. У овом дијелу истраживања пошли смо од претпоставке да је младима својствено да се боре за свој лични статус. Следећа претпоставка је да ове вриједности утиче на друштвену ангажованост младих. Дакле, испитујемо вриједности које се односе на дио система вриједности личности а које указују шта у конкретној друштвеној ситуацији појединац жели и како тежи да живи.

Резултати истраживања вриједности општег активизма, презентовани у табели 1, показују да је у највећем проценту прихваћена тврдња *Ја сам човјек који не може да мирује, а да нешто не преузме и чини*. Ову тврдњу прихвата 68,5% испитаника, од чега 49,4% интензитетом *углавном се слажем*,

³ Документација Републичког завода за статистику Републике Српске „Процјена становништва РС 1996-215. година“; „Билтен број 8. Брчко Дистрикт БиХ“, Управа прихода-Статистички биро, Брчко, јули, 2005.

а не прихвата 14,9%, а од тога 11,9% интензитетом углавном се не слажем. Није изражено прихватање интензитетом *сасвим се слажем* и *уопште се не слажем*. Дакле, дистрибуција тежи ка средини.

Истог степена прихватљивости је тврдња *Настојим да себи поставим и веће захтјеве и циљеве од онога што други од мене очекују*. Ову тврдњу прихвата 65,5% испитаника, од чега 44,6% интензитетом углавном се слажем, а не прихвата 13,7% испитаника, од чега интензитетом углавном се не слажем 11,8% испитаника. Као и код претходне тврдње није изражено прихватање интензитетом *сасвим се слажем* и *уопште се не слажем*.

Табела 1: Прихваћеност вриједности општег активизма

Ранг вриједности према степену прихваћености	Сасвим се слажем	Углавном се слажем	Неодлучан сам	Углавном се не слажем	Уопште се не слажем	Аритметичка средина
Настојим да себи поставим и веће захтјеве и циљеве од онога што други од мене очекују.	248 20.9	529 44.6	246 20.7	140 11.8	23 1.9	3,71
Ја сам човјек који не може да мирује, а да нешто не преузме да чини.	227 19.1	586 49.4	196 16.5	141 11.9	36 3.0	3,70
Волим борбеност и привлаче ме ситуације у којима морам бити предузимљив и борбен.	189 15.9	461 38.5	289 24.4	201 16.9	46 3.9	3,46
Волим миран и повучен живот, који не тражи од мене да се много узнемиравам и напрежем.	115 9.7	309 26.1	253 31.3	386 32.5	123 10.4	2,92
Срећнији су људи који препуштају да се ствари развијају саме од себе, него они који стално настоје да нешто измијене и усмјере.	75 6.3	274 23.1	251 21.2	364 30.7	222 18.7	2,68
Не трудим се да постигнем много у животу, јер живот може бити лијеп и без већих амбиција.	57 4.8	255 21.5	136 11.5	424 35.8	314 26.5	2,42

Претходне двије тврдње не показују статистички значајну разлику с обзиром на степен прихватљивости. Прва тврдња је прихваћена с незнатно већим процентом, али је њен просјечан степен прихватљивости, изражен аритметичком средином, незнатно нижи.

Трећа по степену прихватљивости је тврдња *Волим борбеност и привлаче ме ситуације у којима морам бити предузимљив и борбен*. Ову тврдњу прихвата 54,8% испитаника, од чега 38,9% интензитетом углавном се слажем, а не прихвата 20,8 % испитаника, а од чега 16,9% интензитетом углавном се не слажем. Такође, и ова тврдња нема изражено прихватање интензитетом *сасвим се слажем* и *уопште се не слажем*.

Најмање је прихватљива тврдња *Не трудим се да постигнем много у животу, јер живот може бити лијеп и без већих амбиција*. Ову тврдњу прихвата 26,3% испитаника, од чега 21,5% интензитетом углавном се слажем, док је одбацује 62,3% испитаника, од чега 35,8% интензитетом углавном се не

слажем. Следећа по степену прихватљивости је тврдња *Срећнији су људи који препуштају да се ствари развијају саме од себе, него они који стално настоје да нешто измијене и усмјере.* Ову тврдњу прихвата 29,4% испитаника, од чега интензитетом углавном *се слажем* 23,1%, а не прихвата 49,4% испитаника, од чега 30,7% интензитетом углавном *се не слажем.* Тврдњу *Волим миран и повучен живот, који не тражи од мене да се много узнемиравам и напрежем,* прихвата 35,8% испитаника, а не прихвата 42,9% испитаника.

Као и код прихваћених тврдњи, наглашен је интензитет углавном *се слажем* и углавном *се не слажем.* Међутим, интензитет *уопште се не слажем* више је изражен него код прихваћених вриједности, што указује на тежњу ка прихваћеним вриједностима.

Глобална анализа презентованих резултата показује да испитаници преферирају тврдње са позитивним вриједносним концептом, али не са значајним интензитетом. Да ли је овај резултат очекиван у постратном друштву? Свакако јесте. Рат у Босни и Херцеговини велики број младих, вјероватно, доживљава као бесмислен. Млади су у послеријатном периоду наслиједили несигурност, страх, неправду, сукобе, економску кризу, моралну конфузију, материјално сиромаштво, а посебно су погођени чињеницом да се у дужем послеријатном периоду споро мијења постојеће стање. Рат је имао још једну посљедицу, која је посебно проблематична. Дошло је до негативног утицаја на етику рада и производње. „Последице рата су и повећана незапосленост, сива економија, синдром 'ратног профитерства' и других навика из периода 'ратне економије', губљење радних навика и радне дисциплине, очекивање да држава мора да пружи све неопходне услове и задовољи потребе људи као облик 'захвалности' за њихово учешће у рату и жртвовања у име те исте државе, патриотизма и колективног идентитета“ (Шијаковић 2004:318). Ако се очекивања појединаца не остварују, а посебно ако се не виде изгледи да ће се она у догледној будућности остварити, тада је могуће очекивати усмјереност ка самоискључењу из своје заједнице. На ову усмјереност најбоље указује опредјељеност за одлазак у иностранство. Иван Шијаковић у једном емпиријском истраживању утврдио је да постојећи услови имају висок степен утицаја на опредељење младих да напусте земљу и оду у иностранство (61,6% испитаника). „У таквим условима млади осјећају суженост животног и радног простора, који онемогућава испољавање њихових потенцијала, жеља, амбиција и задовољавање основних потреба и интереса. Ту 'клаустрофобичну' тескобу млади јасно манифестују својом жељом да оду у иностранство и потраже нови простор за своју афирмацију, те да се удаље од сталних политичких, социјалних и културних тензија и економске несигурности“ (Шијаковић 2004:325).

У претходном дијелу анализирали смо централне тенденције. Даље нас интересује варирање од централних тенденција с обзиром на пол, мјесто становања, статус становања, процјену положаја младих, узраст, образовање

и националност. Тестирање разлика између аритметичких средина вршимо t тестом за независне узорке. Резултат тестирања дат је у табели број 2.

Табела 2: Варирање од централних тенденција општег активизма

Независне варијабле		N	M	SD	t	df	p
Пол	Мушки	570	15.7930	4.14236	5.206	1165	.000
	Женски	616	14.5682	3.94333			
Мјесто становања	Град	573	14.7086	3.92240	3.658	1182	.000
	Село	611	15.5712	4.19321			
Статус становања	Без помијерања	666	14.7312	4.10664	4.225	854	.000
	Са помијерањем	402	15.8184	4.05441			
Процјена положаја младих	Добар	363	15.5152	4.11394	1.971	685	.049
	Лош	821	15.0061	4.05886			

Из табеле број 2 је видљиво да разлике између аритметичких средина нису случајне (статистички су значајне), јер су израчунате t вриједности веће од граничних t вриједности на нивоу 0.05, уз одговарајуће степене слободе. Дакле, разлика у ставовима између мушких и женских испитаника је стварно значајна. Такође је стварано значајна разлика између испитаника који живе у селу и граду. Исто тако, показало се да је значајна разлика између испитаника чији је статус становања с помијерањем и без помијерања. На крају, истраживање је показало стварну значајну разлику између оних који процјењују положај младих као добар и оних који процјењују положај младих као лош.

Даље, вршимо једнофакторску униваријантну анализу варијансе за независне узорке, пошто имао категоричке варијабле са више модалитета. Анализа варијансе показује нам постоји ли између неких група статистички значајна разлика. Анализа се односи на узраст, образовање и националност.

Варијаблу године старости груписали смо у три модалитета и то: 1) рођени од 1986. до 1980; 2) рођени од 1981. до 1985; 3) рођени 1976. до 1980.

Табела 3: Године старости и варирање од централних тенденција

	SS	df	MS	F	p
Између група	19.288	2	9.644	.578	.561
Унутар група	19751.541	1183	16.696		
Укупно	19770.830	1185			

У табели 3 читавамо вриједност мјере F и њену значајност. У нашем случају $F=0.578$, а значајност је 0.561. Дакле, статистички значајно се не разликују три старосне групе.

Варијаблу образовање испитаника такође смо груписали у три модалитета и то: 1) без основне школе и завршена основна школа; 2) средња школа; 3) виша школа или факултет.

Табела 4: образовање испитаника и варирање од централних тенденција

	SS	Df	MS	F	P
Између група	305.109	2	152.555	9.314	.000
Унутар група	19179.491	1171	16.379		
Укупно	19484.600	1173			

У табели 4 видљиво је да се статистички значајно разликују три образовне групе. Конкретне разлике утврдили смо у следећој табели.

Табела 5: Разлике између испитаника по степену образовања

(I) образовање испитаника	(J) образовање испитаника	МД (I-J)	SE	p
Без основне школе и основна школа	Средња школа	-.1984	.27921	.757
	Виша школа или факултет	1.3291	.39769	.002
Средња школа	Без основне школе и основна школа	.1984	.27921	.757
	Виша школа или факултет	1.5275	.35471	.000
Виша школа или факултет	Без основне школе и основна школа	-1.3291	.39769	.002
	Средња школа	-1.5275	.35471	.000

У табели 5 дати су подаци потребни да се види између којих група постоје разлике. Видимо да постоје значајне разлике између групе без школе/основна школа и групе виша школа/факултет, између групе средња школа и групе виша школа/факултет. Статистички није значајна разлика између групе са средњом школом и групе са основном школом, односно без завршене основне школе.

Варијаблу образовање оца испитаника такође смо груписали у три модалитета и то: 1) до/ и завршена трогодишња средња школа 2) четворогодишња средња школа; 3) виша и +.

Табела 6: образовање оца испитаника и варирање од централних тенденција

	SS	Df	MS	F	p
Између група	746.599	2	373.300	23.297	.000
Унутар група	18554.942	1158	16.023		
Укупно	19301.542	1160			

У табели 6 видљиво је да се статистички значајно разликују три образовне групе. Конкретне разлике утврдили смо у следећој табели.

Табела 7: Разлике према степену образовања оца испитаника

(I) образовање оца	(J) образовање оца	МД (I-J)	SE	P
До/ и завршена трогодишња средња школа	Четворогодишња средња школа	1.5824	.28474	.000
	Виша школа и +	1.8252	.29275	.000
Четворогодишња средња школа	До/ и завршена трогодишња средња школе	-1.5824	.28474	.000
	Виша школа и +	.2428	.28674	.674
Виша школа и +	До/ и завршена трогодишња средња школа	-1.8252	.29275	.000
	Четворогодишња средња школа	-.2428	.28674	.674

У табели 7 дати су подаци потребни да се види између којих група постоје разлике. Видимо да постоје значајне разлике између групе до/ и завршена трогодишња средња школа и групе четворогодишња средња школа, између групе до/ и завршена виша школа и + . Разлика између група са завршеном четворогодишњом школом и и завршеном вишом школом, односно школом која је на вишем степену од више школе, није статистички значајна.

Варијаблу образовање мајке испитаника такође смо груписали у три наведена модалитета, то јест у следеће модалитете: 1) до/ и завршена трогодишња средња школа 2) четворогодишња средња школа; 3) виша и +.

Табела 8: образовање мајке испитаника и варирање од централних тенденција

	SS	Df	MS	F	P
Између група	1029.228	2	514.614	32.470	.000
Унутар група	18559.308	171	15.849		
Укупно	19588.536	1173			

У табели 8 видљиво је да се статистички значајно разликују три образовне групе. Конкретне разлике утврдили смо у следећој табели.

Табела 9: Разлике према степену образовања мајке испитаника

(I)Образовање оца	(J)Образовање оца	МД (I-J)	SE	P
До / и завршена трогодишња средња школа	Четворогодишња средња школа	1.5486	.26457	.000
	Виша школа и +	2.3845	.31370	.000
Четворогодишња средња школа	До/ и завршена трогодишња средња школе	-1.5486	.26457	.000
	Виша школа и +	.8359	.30426	.017
Виша школа и +	До/ и завршена трогодишња средња школа	-2.3845	.31370	.000
	Четворогодишња средња школа	-.8359	.30426	.017

У табели 7 дати су подаци потребни да се види између којих група постоје разлике. Видимо да постоје значајне разлике између групе до/ и завршена трогодишња средња школа и групе четворогодишња средња школа, између групе до/ и завршена виша школа и + . Разлика између група са завршеном четворогодишњом школом и и завршеном вишом школом, односно школом која је на вишем степену од више школе, није статистички значајна.

Варијаблу националност испитаника груписали смо у три модалитета и то: 1) Бошњаци; 2) Хрвати; 3) Срби.

Табела 10: Националност испитаника и варирање од централних тенденција

	SS	Df	MS	F	P
Између група	210.547	2	105.274	6.368	.002
Унутар група	19341.959	1170	16.532		
Укупно	19552.506	1172			

У табели 3 читавамо вриједност мјере F и њену значајност. У нашем случају $F=6.368$, а значајност је 0.02. Дакле, статистички значајно се не разликују три националне групе.

Наше даље разматрање односи се на анализу резултата дибијених везано за однос младих према друштвеном ангажовању. Испитаницима су дате четири тврдње с циљем да се утврди да ли се с њима слажу или не слажу. Као и код предходних тврдњи, њихова пожељност била је изражена у пет категорија. Двије категорије су позитивне (*сасвим се слажем* и *углавном се слажем*), двије негативне (*уопште се не слажем* и *углавном се не слажем*). Пета категорија исказује колебљив однос (*неодлучан сам*).

Резултати истраживања презентовани у табели 11 показују да је просјечан резултат 3,23 (могући распон одговора је од 1-5). Међутим, не постоје карактеристичне разлике у преференцијама између појединих вриједности.

Разлике у распону аритметичких средина су од 3,50 до 3,33 за најприхваћеније, и од 3,19 до 2,90 за најмање прихваћене вриједности.

Табела 11: Прихваћеност вриједности друштвеног активизма

Ранг вриједности према степену прихваћености	Сасвим се слажем	Углавном се слажем	Неодлучан сам	Углавном се не слажем	Уопште се не слажем	Аритметичка средина
Волио бих да се ангажујем у рјешавању проблема у средини у којој живим.	236 19.9	421 35.5	306 25.8	142 12.0	81 6.8	3,50
Не бих волио да рјешавам замршене друштвене проблеме, да исправљам «криве Дрине» у друштву.	204 17.2	365 30.8	317 26.7	218 18.4	82 6.9	3,33
Више волим да препустим другима да рјешавају друштвене проблеме, а ја да се бавим нечим другим.	154 13.0	384 23.2	275 23.2	276 23.3	97 8.2	3,19
Радо бих прихватио задужења која ме обавезују да се бавим важним друштвеним питањима.	83 7.0	289 24.4	370 31.2	317 26.7	127 10.7	2,90

У највећем проценту прихваћена је тврдња *Волио бих да се ангажујем у рјешавању проблема у средини у којој живим*. Ову тврдњу прихвата 55,4% испитаника, од чега 35,5% интензитетом *углавном се слажем*, а не прихвата 18,8%, а од тога 12,0% интензитетом *углавном се не слажем*. У цјелини гледано, степен прихватљивости тврдње тежи ка неодлучности.

Следећа по степену прихватљивости је тврдња *Не бих волио да рјешавам замршене друштвене проблеме, да исправљам «криве Дрине» у друштву*. Ову тврдњу прихвата 48% испитаника, од чега 30,8% интензитетом *углавном се слажем*, а не прихвата 25,3% испитаника, од чега интензитетом *углавном се не слажем* 18,4% испитаника. Дакле, тврдњу не прихвата већина испитаника и још више је изражена тенденција ка неодлучности. Следећа по степену прихватљивости је тврдња *Више волим да препустим другима да рјешавају друштвене проблеме, а ја да се бавим нечим другим*. Ову тврдњу прихвата 45,4% испитаника, од чега са интензитетом *углавном се слажем* 32,4% испитаника, а не прихвата 31,5% испитаника, од чега интензитетом *углавном се не слажем* 23,3% испитаника.

Најмање је прихватљива тврдња *Радо бих прихватио задужења која ме обавезују да се бавим важним друштвеним питањима*. Ову тврдњу прихвата 31,4% испитаника, од чега 24,4% интензитетом *углавном се слажем*, док је одбацује 37,4% испитаника, од чега 26,7% интензитетом *углавном се не слажем*.

Дакле, од двије позитивне вриједности друштвеног активизма преко 50% испитаника прихвата само ангажовање у рјешавању проблема у средини

у којој живи испитаник. Ови резултати истраживања указују да постоје разлози за постављање хипотезе о присуству наученог неактивизма код младих. Такву хипотезу налазимо код Бранка Милосављевића. Тврди се да постоје „назнаке да се млади суочавају са проблемом научене беспомоћности, која се у свакодневном животу препознаје као пасивност према дешавањима у друштву, препуштеност околностима, литерарно казано, препуштају се да их вода носи. То стање квази политичари, квази научници називају одсуством воље, мотивације код младих да се активно укључе у друштво. Научена беспомоћност није продукт људске мотивације (воље), него социјализације у околностима у којима људи науче да буду беспомоћни. То квази научници, квази политичари или не знају или намјерно маскирају ради неких својих интереса“ (Милосављевић 2005:33).

У претходном дијелу анализирали смо централне тенденције. Даље нас интересује варирање од централних тенденција с обзиром на пол, мјесто становања, статус становања, процјену положаја младих, узраст, образовање и националност. Тестирање разлика између аритметичких вршимо *t* тестом за независне узорке. Резултат тестирања дат је у табели број 12.

Табела 12: Варирање од централних тенденција друштвеног активизма

Независне варијабле		N	M	SD	T	df	P
Пол	Мушки	570	12.1895	3.15157	.754	1175	.451
	Женски	616	12.0519	3.12200			
Мјесто становања	Град	573	12.0541	3.31961	.634	1145	.526
	Село	611	12.1702	2.95549			
Статус становања	Без помијерања	666	12.0541	3.16704	.397	866	.692
	Са помијерањем	402	12.1318	3.06619			
Процјена положаја младих	Добар	363	12.0303	3.02415	.648	727	.517
	Лош	821	12.1559	3.18611			

Из табеле број 12 је видљиво да разлике између аритметичких средина случајне (статистички нису значајне), јер су израчунате *t* вриједности мање од граничних *t* вриједности на нивоу 0.05, уз одговарајуће степене слободе. Дакле, разлика у ставовима између мушких и женских испитаника је стварно случајна. Такође је случајна разлика између испитаника који живе у селу и граду. Исто тако, показало се да је случајна разлика између испитаника чији је статус становања с помијерањем и без помијерања. На крају, истраживање је показало случајну разлику између оних који процјењују положај младих као добар и оних који процјењују положај младих као лош.

Даље, вршимо једнофакторску униваријантну анализу варијансе за независне узорке, пошто имамо категоричке варијабле са више модалитета. Као и код разматрања општег активизма, анализа варијансе показаше нам

постоји ли између неких група статистички значајна разлика. Анализа се, такође, односи на узраст, образовање и националност.

Варијаблу године старости груписали смо у три модалитета и то: 1) рођени од 1986. до 1980; 2) рођени од 1981. до 1985; 3) рођени 1976. до 1980.

Табела 13: Узраст испитаника и варирање од централних тенденција

	SS	Df	MS	F	p
Између група	12.944	2	6.472	.658	.518
Унутар група	11638.530	1183	9.838		
Укупно	11651.474	1185			

У табели 13 читавамо вриједност мјере F и њену значајност. У нашем случају $F=0.658$, а значајност је 0.518. Дакле, статистички значајно се не разликују три старосне групе.

Даље смо поредили друштвени активизам са образовањем испитаника, образовањем родитеља испитаника и са националности испитаника.

Варијаблу образовање испитаника груписали смо у три модалитета и то: 1) без основне школе и завршена основна школа; 2) средња школа; 3) виша школа или факултет.

Табела 14: образовање испитаника и варирање од централних тенденција

	SS	Df	MS	F	p
Између група	37.910	2	18.955	1.921	.147
Унутар група	11556.156	1171	9.869		
Укупно	11594.066	1173			

У табели 14 читавамо вриједност мјере F и њену значајност. У нашем случају $F=1.921$, а значајност је 0.147. Дакле, статистички значајно се не разликују три образовне групе.

Варијаблу образовање оца испитаника груписали смо у три модалитета и то: 1) до завршене трогодишње средње школе 2) четворогодишња средња школа; 3) виша и +.

Табела 15: образовање оца испитаника и варирање од централних тенденција

	SS	Df	MS	F	p
Између група	84.608	2	42.304	4.318	.014
Унутар група	11344.225	1158	9.796		
Укупно	1428.834	160			

У табели 15 читавамо вриједност мјере F и њену значајност. У нашем случају $F=4.318$, а значајност је 0.014. Дакле, статистички значајно се не разликују три образовне групе.

Варијаблу образовање мајке испитаника такође смо груписали у три модалитета: 1) до завршене трогодишње средње школе 2) четворогодишња средња школа; 3) виша и +.

Табела 16: образовање мајке испитаника и варирање од централних тенденција

	SS	Df	MS	F	p
Између група	21.066	2	10.533	1.067	.344
Унутар група	11558.777	1171	9.871		
Укупно	11579.843	1173			

У табели 16 читавамо вриједност мјере F и њену значајност. У нашем случају $F=1.067$, а значајност је 0.344. Дакле, статистички значајно се не разликују три образовне групе.

Варијаблу националност испитаника груписали смо у три модалитета и то: 1) Бошњаци; 2) Хрвати; 3) Срби.

Табела 17: Националност испитаника и варирање од централних тенденција

	SS	Df	MS	F	P
Између група	53.081	2	26.540	2.705	0.67
Унутар група	11479.437	1170	9.811		
Укупно	11532.518	1172			

У табели 17 читавамо вриједност мјере F и њену значајност. У нашем случају $F=2.705$, а значајност је 0.67. Дакле, статистички значајно се не разликују три образовне групе.

На крају смо анализирали повезаност међу скалама вриједности. Наравно, прије свега интересовало нас је каква је корелација између општег активизма и друштвеног активизма. Утврдили смо да постоји ниска повезаност општег и друштвеног активизма (висина корелације 0.223). Корелација је значајна на нивоу 0.01. Подаци о корелацији дати су у табели 18.

Табела 18: Корелација општег активизма и друштвеног активизма

		Општи активизам	Друштвени активизам
Општи активизам	Pearson Correlation	1	.223
	Sig. (2-tailed)	.	.000
	N	1186	1186
Друштвени активизам	Pearson Correlation	.223	1
	Sig. (2-tailed)	.000	.
	N	1186	1186

Са другим скалама вриједности општи активизам је показао следеће висине корелације:

1. Конформизам – ниска повезаност (0.290)
2. Полови – ниска повезаност (0.268)
3. Ауторитарност – никаква до незнатна повезаност (0.162)
4. Религиозност – никаква до незнатна повезаност (0.029)
5. Национална везаност – никаква до незнатна повезаност (0.019)

Друштвени активизам је са другим скалама показао следеће висине корелације:

1. Конформизам – никаква до незнатна повезаност (0.139)
2. Полови – никаква до незнатна повезаност (0.102)
3. Национална везаност – никаква до незнатна повезаност (0.083)
4. Ауторитарност – никаква до незнатна повезаност (0.046)
5. Религиозност – никаква до незнатна повезаност (-0.015)

На основу анализе свих прикупљених података можемо закључити да је однос младих према личном статусу и друштвеном ангажовању битно условљен вриједностима општег и друштвеног активизма. Истраживање је показало да испитаници преферирају тврдње са позитивним вриједносним концептом у скали општег активизма, али не са значајним интензитетом. Међутим, вриједности општег активизма, иако су слабијег интензитета, ипак су јаче наглашене од вриједности друштвеног активизма. Показатељи упозоравају да су вриједности друштвеног активизма прилично слабо присутне. Још више, истраживање је показало да су са јачим интензитетом присутне негативне вриједности, то јест вриједности пасивизма.

Дакле, податак који свакако треба да нас забрине је слаба потреба за друштвеним ангажовањем. Тако незнатна већина испитаника прихвата тврдњу да би вољели да се ангажују у рјешавању проблема у средини у којој живи. То указује да се млади више затварају у своју локалну заједницу. Наравно то не мора да указује да код младих превладавају локалистичке вриједности. Посебно је проблематично што је задња на лествици тврдња испитаника да

би радо прихватили задужење које их обавезује да се баве важним друштвеним питањима. Осим тога, значајан дио испитаника изјашњава се да не би волио да рјешава друштвене проблеме и да би то радо препустио другима.

У цјелини гледано млади испољавају општи активизам слабог интензитета и друштвени пасивизам. Резултати истраживања указују да постоје разлози за постављање хипотезе о присуству научног неактивизма код младих.

Литература:

- Feather, N. T. (1992) „Values, valence, expectations and actions“, *Journal of Social Issues*, 48.
- Голубовић, З. (1994) „Културе у мењању у Источној Европи и Југославији: раскорак између националних и културних образаца“, у: *Култура у транзицији*, Београд: Плато.
- Илишин, В. (2002) „Млади и политика“ у: *Млади уочи трећег миленијума*. Загреб: Институт за друштвена истраживања.
- Kluckhohn, C. K. (1951) „Values and Value Orientations in the Theory of Actions“ in T. Parsons and E. A. Shils (Eds.), *Toward a General Theory of Action*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Кузмановић, Б. (1995) *Промене вредности и вредносних оријентација младих*. Београд: Институт за психологију.
- Милосављевић, Б., Душанић, С., Дробац Ступар, М., Турјачанин, В., Зечевић, И. (2005) *Проблеми и потребе младих града Бања Лука*. Бања Лука: Друштво психолога Републике Српске.
- Нинковић, Б. Г. (2004) *Вредносне оријентације младих и одраслих*. Јагодина: Учитељски факултет.
- Поповић, М. (1977) *Друштвени слојеви и друштвена свест*. Београд: ИДН.
- Радин, Ф. (2002) „Вриједносне хијерархије и структуре“. У књизи: *Млади уочи трећег миленијума*. Загреб: Институт за друштвена истраживања.
- Rokeach, M. (1973) *The Nature of Human Values*, New York: The Free Press.
- Rosenmayr, L. (1979) „Youth and Society“. *Current Sociology* 27 (2-3)
- Систем вриједности младих у послјератном друштву у Босни и Херцеговини* (2007). Бања Лука: Институт за филозофију и друштвена истраживања, Филозофски факултет.
- Шијаковић, И. (2004). „Животна тескоба и вредносни профил младих у Републици Српској“, *Социолошки годишњак* бр.1.
- Штимац Радин, Х. (2002). „Радне вриједности младих“ у: *Млади уочи трећег миленијума*. Загреб: Институт за друштвена истраживања.

Lazo Ristić

Social Activism of the Young People

Summary

This paper represents the results of the research done on sample of young people in Bosnia and Herzegovina, ten years after the war. The researchers were interested to find out what values young people accept today, what values they identify themselves with, as well as what are the ideas that lead them through life. When talking about the relationship of young people towards personal status and social engagement, visible is a relatively positive relationship towards self engagement, but not towards social engagement. Because, a good part of young people shows towards social engagement a serious reserve and doubt that through activity anything important can be changed in society. Therefore, passiveness is visibly present in the consciousness of young people and in their value orientations. It is interesting that this general fact is not much dependent on value priorities of young people or on socio-demographic characteristics of respondents.

Key Words: Young People, Social Engagement, Values, The Value of General Activism, the Value of Social Activism.

УДК 908(497.11 Toplica)
Љубинко Милосављевић
Филозофски факултет
Ниш

МИТСКА МЕСТА БЛАЧКОГ КРАЈА У МИТСКОЈ ТОПЛИЦИ*

Аутор у овом раду настоји да презентира бар најзначајнија митска места у блачком крају, делу топличког простора. Истраживање га уверава да је историјски диконтинуитет српског становништва на овом подручју условио извесне видове самозаборава, што је митски начин мишљења успевао да успешно превлада.

Кључне речи: Топлица, Јанкова клисура, Блаташница, Блачко језеро.

Топлица је, „сателитски“ посматрано, ромбоидна тепсија чије странице чине венци Великог Јастрепца, Пожара, Копаоника, Соколовице, Радана, Видојевице, Пасјаче и благи превој од Пасјаче до Малог Јастрепца, који је отвара према Добричу. Воде са ових планина и висова сливају се ка њеном дну и чине истоимену реку, по којој је цео крај добио име. Изузетак чини речица Блаташница, која се улива у Расину. Све ове воде поново ће се наћи сједињавањем две Мораве у близини куле Тодора од Сталаћа.

Топлица је крај коме по лепоти нема равне, записао је отац песника Милана Ракића, Мита Ракић, један од оних српских интелектуалаца који су после ослобођења од Турака 1878. године похитали да виде новоослобођене крајеве Србије. Нешто више од три века раније (1553. године) кроз Топлицу је прошао Млечанин Рамберт, на свом путу из Венеције преко Дубровника у Азију. Пролазећи кроз тешко проходне пределе, записао је како је први пут слободно одахнуо у доњој Топлици, „јер је то широка долина под дивним ливадама, виноградима и воћњацима“. За географа, етнолога и албанолага Георга Јохана Хана, који је овуда пролазио 1859. године, топличка долина је била „очаравајуће лепа“. (Каниц 1985, II:301)

Топлица је од Творца добила не само лепоту већ и природне дарове, шуме,¹ земљу погодну за узгој житарица, воћа и винограда, лековите воде (Пролом, Луковску и Куршумлијску бању) и неколико необичних природних

* Рад са пројекта *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције* (149014 Д), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу уз финансијску подршку Министарства науке Републике Србије.

¹ „Планине топличке све су обрасле гором, боље него ма које у предња три округа“, оцењује Милан Ђ. Милићевић у *Краљевини Србији*, пошто је претходно описао новоослобођене Нишки, Пиротски и Врањски округ (1884:340).

феномена (Ђаволу варош, Блацко језеро), што свакако није ни превише али ни премало. Па ипак она је данас један од економски најзаосталијих делова Србије који се празни због сталних миграција на север и изразитог процеса депопулације. После великих сеоба условљених аустријско-турским ратовима 1683-1689. и 1737-1739. године, она је све до ослобођења од Турака 1878. године и поновног насељавања, била готово без српског становништва. Овај дисконтинуитет трајања условио је својеврсни (историјски) самозаборав, који једино мит и легенда успевају делимично да превладају.

I

Историја је према Топлици била веома дарезљива. Праисторија јој је оставила налазишта из старијег каменог доба у Вичи и млађег каменог доба у Плочнику, који је на археолошкој карти Србије у Народном музеју у Београду био означен као једно од најзначајнијих праисторијских налазишта у Србији. Не оскудева Топлица ни у налазиштима из римског доба, највише од 1. до 4. столећа нове ере. У њој се дешавају својеврсни археолошки парадокси попут онога да се копањем темеља за плевњу открије римска палата.

Награђиваће историја Топлицу сакралним, наравно и световним артефактима. Црква св. Прокопија у Прокупљу, данас једина жива црква у овом граду, лежи на темељима базилике из доба Самуиловог освајања ових простора. Немања је у Белим црквама (данашња Куршумлија) подигао две цркве, св. Богородице и св. Николе, пре Ђурђевих ступова и Студенице. Од прве данас стоје рушевине, друга је реконструисана. Феликс Каниц, који је нацртао остатке прве и рушевине друге цркве, препоручио је „да се испита могућност обнове“ цркве св. Николе (Каниц II, 1985:306), што је, на срећу, учињено али отприлике читав век касније.

Плочник је био место четвртог, петог по реду сусрета између српске и турске војске, петнаест година после Маричке битке, три године пре Косовског боја. Ту је 30 000 ратника Лазара Хребелановића и босанског краља Твртка, разбило 20 000 Муратових војника. „...Турци (су) тако поражени да их је једва петина измакла смрти или ропству. Тако се из бојева око Ниша замела Косовска битка од 1389, о којој Србима није потребно ништа више говорити“ (Новаковић 2003:380). По Стојану Новаковићу Битка на Плочнику се збила 1387. године. Чешће се спомиње претходна година, што такође сведочи о својеврсном историјском самозабораву, односно о промени који је Битка на Косову пољу извршила у народној свести, на шта је указао још Вук Караџић.²

² Овај самозаборав упечатљиво илуструје изјава песника и новинара Драгана Борисављевића о Плочнику, свом месту рођења: „Насупрот сваком очекивању његова „историчност“ не постоји у свести ни најстаријих људи које сам ја запамтио. И поред славне победе! До јуче такоређи, овде се певало уз гусле о свим поразима, косовском посебно, а о 1386. години ја сам сазнао из 186

У косовској епици и народном предању, три најзначајније личности, после кнеза Лазара и Милоша Обилића, Топличани су, а неки од последњих чиновна пред битку смештени су у топлички простор. Верује се да је Југ Богдан био господар Прокупља, Топлица Милан средње Топлице а Косанчић Иван Косанице. Остаци њихових кула су у Прокупљу, селу Вича, где извире минерална вода и у селу Иван Кула.³ Из Топлице се, по народној песми, уходила турска војска на Косову, у Топлици су, по народном веровању, били досељени черкески Цигани, још пре Косова, да буду уходе за турску страну.

Кнежева вечера, дан пред одлучујућу битку била је, по српском али и по арбанашком⁴ предању, у Трпезама, истоименој висоравни, која ће због тога добити ово име. „На сред Трпеза постоји Праведни гроб (Праведни гроб). Ту је, по предању сахрањен слуга Милутин – слуга цара Лазара. Убио га је Милош Обилић јер је слуга хтео да каже истину о томе „колика је сила у Турака“. Ово су речи песника Огњена Лакићевића о свом родном селу. Он потом додаје „да је Томас Ман знао за Трпезе, сигурно би радњу „Чаробног брега“, сместио на неком вису на Трпезама“ (Красић 1988:185).

Топлицом су пролазиле војске чије је одредиште било Косово почев 1389. све до 1999. године, а које су предводили кнез Лазар, Сибињанин Јанко 1448., гроф Пиколомини 1688, маршал Зекендорф. 1737. и генерал Милојко Лешјанин 1877. године. Фотографија краља Петара I, снимљена у Јанковој клисури 1915. године, инспирисала је француског песника Едмонда Ростана да напише песму *Краљ-Петрова четири вола*, коју је препевао Милутин Бојић.⁵ Током Првог и Другог светског рата у Топлици ће се страдати можда мало више него другде у Србији због Топличког устанка 1917. године и снажног партизанског покрета. Оно што се сматра трагичним усудом српског народа, деобе и сеобе, овде се испољавало изразитије и драматичније него другде.

II

Топлица је крај у ком је постојао дисконтинуитет српског становништва од стотину четрдесет година до два века, које се после аустријско турских ратова 1688. и 1737. повлачило на север услед турских зулума, а овај простор настањивали су Арнаути. Када је Куршумлија ослобођена 1877.

књига, тек у гимназији. И данас о томе нешто знају само школовани Плочничани. Обележја нема“ (Воја Красић, *Јави се*, Драинац, Прокупље 1988:241).

³ „Према арнаутском предању, у Кули је резидирао моћни Иван-бег, кога је султан Бајазит после победе на Косову поставио за господара Косанице. (...) Овај Иван-бег много подсећа на Косанчића Ивана, великог војводу, који се са својим побратимом и суседом Топлицом Миланом, у српским народним песмама слави као један од најхрабријих бораца у косовској бици“ (Каниц II, 1985:321).

⁴ Види: Милићевић 1884:354.

⁵ www.Srpsko-naslede.co.yu (sr-1-1998).

године, у њој су живела само два хришћанина, а у граду светог Прокопија, Урђупу, како су Турци и Арбанаси звали Прокупље, живело је мало Срба, док је ретко које топличко село задржало српско становништво.

Етнички састав Топлице сасвим ће се изменити после 1878. године, јер је насељавање православним живљем постала приоритетна обавеза Краљевине Србије. Породице су досељаване са Копаоника, са Косова, из Новог Пазара, Сјенице, Ибарског Колашина, Херцеговине, Црне Горе, из околине Ужица, из источне Србије и пограничних подручја према Бугарској. Досељеници су собом доносили специфичну одећу, навике, обичаје и наречја свог краја. „И тако данас“ – писао је Милан Ђ. Милићевић – „Топлица по језицима им, боље рећи, по говорима врло личи на оно што се прича о Вавилонској Кули“ (1884:405). Стотину тридесет година после насељавања ове разлике се и даље осећају; оне су данас најмање у облачењу, највеће у говору.

Породице у Топлици имају презимена стара колико и њихово присуство на овом тлу, јер су настајала при административном регистровању досељеника и користила су се у званичне, административне сврхе. Има случајева да веома блиски рођаци, припадници исте фамилије имају два или три различита презимена. У локалним сеоским разговорима међутим, породице се спомињу још увек по крајевима и местима одакле су досељене (Косовци, Власинци, Бозанци, Лозанци, Борчанци, Ресавци, Баринци и сл.), чиме се индиректно памти пређашње место живљења.

Насељавање Топлице после 1878. године и солидан прираштај становништва, учинили су, упркос великим губицима у балканским и светским ратовима, да овај крај буде пренасељен. Земљишни посед се делио каткад до апсурдних граница, да се од њега није могло живети. Спасоносно решење за тескобу животног простора представљале су миграције на север, одлазак у Београд, почев од педесетих година двадесетог века.

Историја је Топлици оставила илустративне исказе за нека стања ствари. И данас се каже *Доцкан Јанко на Косово стиже*, или *Страдао као Јанко на Косову*, чиме се на својеврсан начин памти пораз Хуњади Јаноша на Косову 1448. године. Трговачки каравани, који су пролазили путевима Топлице, нападани су и пљачкани, што је остало запамћено у исказу „*Да те бог сачува Љуше, Коњуше, Крчмара и Маћара*“, становника села из којих су били наводни нападачи. (Рудић 1978:12) У време другог насељавања Топлице, кад су људи имали посебне потребе да се обраћају државној администрацији ради решавања неких имовинских питања, настао је исказ „*Какво печење, такво решење*“, чиме је корупција добила форму извесне легализације.

III

Постоји потреба али и реална могућност да се сачини карта (или фото албум) митске Топлице, која би се користила у образовне, туристичке и друге сврхе. Овде ће бити учињен покушај да се направи њен кроки за бачки крај. У митска места бачког краја спадају свакако Јанкова клисура, једини пролаз кроз који се из централне Србије улази у Топлицу, Бачко језеро, отисак копита Шарца Краљевића Марка, Храстова шума Стублине у Врбовцу, остаци куле слепог гуслара Гргура (Немањића) у Горњем Гргуру и црквени забран у Горњој Драгуши. Нека од ових места су природни феномени праћени митским исказима, друга су остаци старих грађевина, а трећа сведоче о раритетним понашањима. Јанкова клисура, Бачко језеро и копито Марковог Шарца су у непосредној природној вези, док остала места то нису.

Већ је речено да се све топличке воде сливају у Топлицу сем Блаташнице која се улива у Расину. До Бача се ова река заправо зове Поповска река, по селу Попова, изнад којег извире. Некада је и она, као све друге реке које извире на јужном развоју Великог Јастрепца, такође текла према Топлици, али су извесни геолошки поремећаји учинили да река промени правац и скрене на север, нађе себи пут између обронака Копаоника и Јастрепца, начинивши при том ретку природну појаву коју су географи назвали пиратеријом. „Овде се“, како пише М. Ђ. Милићевић, „природа на чудо људима мало поиграла. Постављајући велики и виђен раздео водама топличким и расинским, она је на један мах, између села Бача и Стубле, спустила тај раздео толико нико да га невичне очи не могу ни да спазе, а олакшала је Блаташници да велико Јастребачко било преструже, и тако да начини чувену у потоња времена Јанкову Клисуру, кроз коју данас истиче те се слива у Расину“ (1884:342).

Сама клисура добила је име по мађарском војсковођи Јаношу Хуњадију (око 1387 до 1456), оцу угарског краља Матије Корвина. Народ га је звао Јанко Сибињанин по ердељском граду Сибињу. Од Сибиња Јанко, борац против Турака на Косову 1448. године, један је од најопеванијих страних јунака у нашој епизи. Својим посрбљеним именом и презименом он ће Топлици даривати два топонима. Поменута клисура добиће назив по његовом имену, а село Сибница у њеној близини, где је логоровала Јанкова војска, добиће своје име по његовом презимену. У својој клисури оставио је Хуњади цркву која је по народном веровању саграђена „у току једне ноћи“ да би пре битке причестио војску, по другој верзији, што је „из битке изнео живу“. Каниц, који је ово забележио и нацртао рушевине Јанкове цркве, разложно оспорава народно веровање, па сматра да је црква била једна од оних 77 цркава од Јанкове клисуре до Јужне Мораве и да је припадала „неком месту које је у време велике сеобе напуштено;...“ (П, 1985:303 и 310). И у овом случају мит

негује свој особени начин мишљења и лечи самозаборав. Рушевинама сакралне грађевине малог обима и значаја даје мистичне обресе не само по времену грађења (за једну ноћ), већ и по сврси (захвалност за опстанак живе главе).

Али на самом улазу у Јанкову клисуру, Блаташница, док је проналазила нови ток, извајала је једну стену, која јој је вероватно била ако не највећа онда најтврђа препрека на новом путу. Та стена у себи је садржала и неке порозне елементе, тако да су у њој остала удубљења различитих величина. За једно од њих, предање каже да је од копита Марковог Шарца. Доиста, кад се погледа то одвећ скромно дело природе, ствара се асоцијација човека на коњу који се, идући уз реку, мучио да савлада тада још глинену препреку, из које је његов коњ тешком муком извлачио ноге.⁶

Овај пример показује с каквом лакоћом и сликовитом маштовитошћу мит именује природне необичности. У овом случају његова прича није нарочито уверљива, али се врло радо прихвата, за разлику од објашњења геолога коме се апсолутно верује, али оно никога не узбуђује. У неким другим случајевима при именовању сличних природних феномена, уместо Шарчевог копита спомињала се Маркова стопа и то не само у српском већ и у арбанашком предању,⁷ што сведочи о томе како мит својим начином мишљења лако прекорачује језичке, националне границе већ и верске баријере.

Али Јанкова клисура није једина природна последица овог расинско-топличког отимања око притока и „стругања јастребачког била“, како би рекао М. Ђ. Милићевић. После промене слива Поповска река (односно Блаташница) делимично је напустила и своје корито, захваљујући чему је настало Блацко језеро. Оно се налази надомак Блаца, некада села данас варошице, које је по језеру добило име. Данас ретко ко зна да се то језерце зове Блацко, јер је оно у међувремену преузело име места коме је претходно даривало име, па се „ван књига“ зове Блачко језеро. Заправо то је бара, по Јовану Цвијићу „лактаста мртваја“, највећим делом обрасла шеваром која воду добија од Блаташнице током великих водостаја али и подземним путем, а њен вишак испушта такође кроз земљу, напајајући притом бивше корито Поповске реке које стоји урезано према Сувом долу⁸ и Топлици.

⁶ Ако је Марко Краљевић туда доиста пролазио, могли су и он и Шарац безбедно да се из реке напију воде. Данас је Блаташница толико загађена да је највеће природно чудо у тој стени било, не Шарчево копито већ *жива* жаба, вероватно генетски модификована, у води која је испуњавала „траг копита“.

⁷ Види: Ђорђевић, II, 1984:288.

⁸ Овај топоним створила је Блаташница својом пиратеријом али село је у литератури забележено и по тзв. черкеском суводолском гостопримству.

У Топлицу, као граничну област према Србији, Порта је 1864. године доселила Черкезе, који ће 1878. године емигрирати у Малу Азију. Било их је у Прокупљу, где се и данас део града зове Черкез-мала, код Крње цамије (коју је крњом учинио топом Станоје Главаш 1806. године) и у Сувом Долу. Тихомир Ђорђевић је значајну пажњу посветио овим незваним гостима из Азије, посебно њиховом менталитету. О Черкезима у Сувом Долу, поред осталог, записао је: „Госта

Блацко језеро прате многе легенде од којих је најпознатија она коју у основи на сличан начин бележе Каниц, Милићевић, Сретен А. Поповић и Тихомир Ђорђевић. После неповољног исхода битке на Косову, кнегиња Милица (по Поповићевој верзији сам кнез Лазар пре битке) наложила је да се у Блацко језеро баце сандуци са златом и државном архивом. „И дан дањи причају да се, кад је језеро бистро, виде на дну неки сандуци. Турци су више пута покушавали да се тог блага дочепају, али свагда им је труд био узалудан. Блата се не могу прегазити, нити им се може на дно стати“ (Поповић 1940:258). То веровање да се језеру „не може на дно стати“ у међувремену је модификовано у причу (коју је писац ових редова као дете слушао) да Блацко језеро нема дна, чак да је повезано с Јадранским морем. Наравно да нису изостајале ни приче о томе како су аждаје излазиле из њега и то знатно пре него се у северној Шкотској појавио Неси.

Пошто се је током кишовитих година мочвара ширила, од 1937 до 1939. године, покушано је делимично затрпавање северног дела језера. Земља са црквеног брега, из самог данашег центра Блаци, одвожена је вагончићима до језера. Међутим, на самом почетку трећег миленијума учињен је радикалнији покушај да се језеро култивише, сада већ да се преуреди у туристичке сврхе. Вода је пумпама испуштана и старо корито Поповске реке, оно које је настало пре пиратерије, али су средства понестала да се пројекат у целини оствари. Тако су у тој борби људи и језера изгубили и природа и људи. Бачено благо у језеру нико никада није успео да нађе, Блацко језро је постало је у међувремену Блачко језеро, показало се да није без дна, није култивисано, али је сасвим демистификовано.

IV

У *Краљевини Србији* наводи Милан Ђ. Милићевић да је на јужним падинама Великог и Малог Јастрепца, од Јанкове клисуре до Јужне Мораве, пре исељавања Срба из ових крајева у 17 и 18. веку, било неких 77 цркава и црквишта. Овај податак говорио је овом аутору да је пре сеобе Срба ово био веома густо насељени крај. Међу њима су свакако биле и две цркве у бачком крају, у Горњој Драгуши и Врбовцу.

Црква у Горњој Драгуши сигурно није она посвећена св. Илији, која данас постоји на брду између три Драгуше (Горње, Доње и Мале), јер она подигнута по ослобођењу од Турака, већ се по свој прилици налазила у данашњем центру Горње Драгуше. О њој је, поред осталог, писао Тихомир Ђорђевић у тексту *Крађа цркава*, објављеном најпре у *Српском књижевном гласнику* 1927. године: „Црквена се имовина сматра као света чак и онда када

су радо примали и гостили. Гост је, док је био у чијој кући, био потпуно безбедан, али чим би из ње изашао, није био сигуран да га неће опљачкати баш домаћин, у чијој се кући гостио (Ђорђевић III, 1984:165).

црква опусти. 1737. године избегли су сељаци села Драгуше у Топличком округу, а на њихово се место уселише Арнаути. Исељавањем Драгушана запусти и њихова црква и сва урасте у велико дрвеће, и то место Арнаути назову Црквени забран. Из Црквеног забрана нико није смео ни гранчице одсећи, јер су држали да ко у њега дирне мора полудети. Такво су веровање задржали и Срби који су 1878. године, пошто су Арнаути побегли, населили Драгушу“ (Ђорђевић I, 1984:122).

Каниц је, пролазећи овуда 1889. године, записао: „...стигли смо до цамије у Горњој Драгуши, која је подигнута на зидовима црквице окружене густом шумом, а сада служи као општинска зграда пошто је претходно дрвеним преградама подељена на неколико одељења“ (II, 1985:301). Сувишно је истаћи да данас у Горњој Драгуши нема ни црквеног забрана ни општинске зграде из тих времена. Свакодневни живот ствара промене које су разумљиве и неминовне. Али је мање разумљиво како и зашто је самозаборав⁹ учинио да тешко ко данас од сељана зна да су ту некада биле црква, па цамија и црквени забран, који је тако строгим табуом био заштићен од сече.

Врбовац је село северно од Блаца чији се атар окончава шумама Великог Јастрепца. На том потезу налази се брдо Стублине, обрасло старом храстовом шумом, коју нико не сече, чак ни дрвокрадице. На улазу у село с југа, надомак самог Блаца постоје остаци старе цркве где се народ окупљао о Св. Архангелу Гаврилу, 26. јула по новом календару. На црквишту такође постоје стара храстова стабла која нису сечена све негде док становници Врбовца нису одлучили да на педесетак метара од места где је лежало камење од старе цркве, саграде нову. У ту сврху посекали су неколико храстових стабала и ископали темељ нове црквене грађевине. Копајући темељ наишли су на више храстових жила које су биле унакрс међусобно припијене. Највише је међутим био изненађен радник када је вертикално секући моторном тестером храстов пањ у једној његовој половини угледао лик мушке особе са дугим косом и брковима. Лик мушкарца, за кога се сматрало да је лик кнеза Лазара, образовали су урасла кора дрвета и различите боје дрвене масе. Током лета

⁹ На два километра од Горње Драгуше је Доње Сварче, село у коме сам рођен. Никада нисам чуо никакву легенду о имену села, а једино објашњење о пореклу његовог имена налази се у књизи Сретена Петровића *Српска митологија - Митолошке мапе*, (Просвета, Ниш 2000, стр. 91-92), који овај топоним доводи у етимолошку везу са Сварогом, божанством старих Словена. Део сеоског атара назива се Стари плац. Такође никада нисам сазнао због чега. Претпостављам да је на том простору било насеље пре Велике сеобе. На ободу Старог плаца постојао је један крајпуташ, колико ми је познато, велика реткост у читавој Топлици. Пре петнаестак година он је немарношћу неког трактористе орача оборен на пољски пут. Крајем јула 2008. године тражио сам спомен и распитивао се о његовом разлогу постављања. По једној верзији он је био посвећен неком грешком убијеном човеку из заседе, по другој, спомињала се 1917. година, што може да значи да је подигнут погинулом у Топличком устанку. Мој труд да пронађем крајпуташ није успео. Тамо је сада такав трњак из кога сам се једва извукао. Ово записујем због гриже савести што на време нисам покушао да прочитам текст на крајпуташу, али и да његовим спомињањем колико толико доскочим самозабораву.

2000. године био је то главни медијски догађај у овом крају. Људи су долазили и са доста велике удаљености да виде ново чудо и знамење, а новчани прилози учинили су да се црква брже изгради него што се то могло очекивати пре почетка градње.

V

Историјском забораву прошлости Топлице, посебно средњовековне, свакако је највише допринео дисконтинуитет српског становништва. Али на срећу, тамо где постоји одсуство аутентичног историјског сведочанства, мит је веома успешно, узбудљиво и поетично причао своју причу и на убедљив начин успевао да ипак све стави на своје место. Он је говорио о ономе о чему историја и свакодневница нису имале шта да кажу. Говорећи како је нешто вероватно било или како је требало да буде, он је попуњавао ону битну празнину коју је стварала немоћ историјског сазнања, удовољавајући при том природној потреби људске радозналости.

На жалост, великој потреби за сазнањем прошлости Топлице (митске, историјске, културне) још увек није удовољено, а она вапи за озбиљним истраживањима и монографским обрадама. Ако се то не деси у некој догледној будућности, Феликс Каниц ће још задуго остати најбољи писац синтетичког прилога о прошлости Топлице. Бечки научник, који је само неколико дана боравио на овом простору, био је сведок својеврсног животног елана који је постојао у време насељавања (и задуго још), а кога, чини се, данас више нема. Зато би неговање културног односа према прошлости могао бити један од начина не само да се осујети самозаборав, са свим последицама које он собом носи, већ и да се поврати животни елан.

Литература

- Ђорђевић, Т. (1984) *Наш народни живот I-IV*. Београд: Просвета.
- Каниц, Ф. (1985) *Србија, земља и становништво од римског доба до краја 19. века*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Красић, В. (1988) *Јави се*. Прокупље: „Драинац“.
- Милићевић, М. Ђ. (1884) *Краљевина Србија*. Београд.
- Новаковић, С. (2003) *Списи из историјске географије*, књига друга, приредио Сима М. Ћирковић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Петровић, С. (2000) *Српска митологија, Систем српске митологије*, I књига, *Митолошке мапе*, II књига. Ниш: Просвета.
- Поповић, В. *Топлица у средњем веку и археолошка истраживања Прокупља у касној антици и средњем веку*, Археолошки институт Београд, рукопис, Универзитетска библиотека „Никола Тесла“ Ниш, сигн. 47841.
- Поповић, С. А. (1940) *Путовање по Новој Србији*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Ракићевић, Т. Ј. (1967) *Блацко и Облачинско језеро*. Зборник радова ГИ ПМФ, св. XIV, Београд.
- Рудић, др В. (1978) *Становништво Топлице*. Београд: Српска академија наука и уметности, Етнографски институт, Посебна издања, књига 17.

Ljubinko Milosavljević

The Mythical Places of the Blace Region in Mythical Toplica

Summary

The author presents the most significant mythical places in the region of Blace, a part of Toplica, in this paper. The research shows that the historical discontinuity of Serbian population in this region determined certain forms of self-forgetfulness, which was overcome by a mythical way of thinking.

Key words: Toplica, Janko's Gorge, Blatasnica, the Lake of Blace

UDK 316.3

Matej Makarovič

Faculty of Applied Social Studies

Nova Gorica, Slovenija

TRENDS IN THE SOCIETAL EVOLUTION?

Summary

The author argues that the rejection of the ideas of the inevitable uni-linear progress of the society should not lead to the rejection of the evolutionary trends altogether. Instead of looking for universal trends he suggests to investigate some of the probable ones, as they can be deduced from the general principles of the systems' and evolutionary theories. The emergence of the complex systems, which are likely to be more adaptable than the less complex ones, becomes more probable in the latter stages of the evolution. In order to survive, however, they need to organize their complexity through differentiation and co-ordination. The higher complexity also requires the upgrading of the unplanned and central forms of co-ordination with the planned and acentral ones. The author notes that these trends are quite widely accepted within several classical and recent sociological theories.

Key Words: Evolution, Social Systems, Complexity, Co-ordination.

Evolutionism in the social theory has often been understood as being associated with the claims that long term social change can be explained as the inevitable progress, leading towards the unlimited growth of morals, happiness, freedom, justice etc. (see Sztompka, 1993; Mattausch, 1999). Being connected to such discredited ideas, social evolutionism was usually rejected together with them. Nowadays it is quite clear that the rejection of the old notion of 'the inevitable progress' does not and should not lead to the rejection of the concept of societal evolution.

In the nineteenth century biological evolutionists could learn something from sociology, when Charles Darwin adopted the concept of 'survival of the fittest' from Herbert Spencer (Peel, 1992, 147-153). Latter, however, several sociological and non-sociological authors have demonstrated that consistent use of Darwinian concepts of variation and selection may be quite productive for sociology (see e.g. Burns/Dietz, 1992; Dawkins, 1978; Luhmann [in Kiss, 1990, 54-56]). These authors have provided clear evidence that there is no need for sociological evolutionism to presuppose any kind of inevitable progress in morality or happiness. What is needed instead is the consistent application of variation and selection to various social and cultural phenomena, such as 'memes', norms, values, roles, groups, organizations, institutions, subsystems or the whole societies.

If, however, the process of evolution was based on blind variations, a question arises, whether one can still speak on *any* kind of trends. May it be argued – as Gould does – that evolution is neither 'a line' (uni-linear), nor 'a tree' (multi-

linear), but a ‘bush’ (completely coincidental) (see Wilkins, 1997)? If this was correct, the concept of the societal evolution would not have a great explanatory value, but could only describe particular episodes of change when some of the emerging units survive and the others do not, while any kind of prediction potential is lost.

Nevertheless, despite the blindness of variations, certain logic can be found in the processes of selection. From this logic one may still reconstruct certain trends. Though they cannot be taken as universal (since important exceptions can be found), they may be quite useful to understand the societal change in the long run. In this article, four trends in the societal evolution are discussed, namely the growth of complexity, the growth of differentiation and the growth of acentric and planned forms of societal co-ordination. The aim of this article is to argue that – due to the logic of societal evolution – these trends are not necessary but quite probable. Since all the relevant empirical material cannot be gathered and presented within a single article, one should – for now – rely mostly on the deductive reasoning and use empirical evidence mostly as an illustration.

1. Evolution as the growth of complexity

The logic of selection has been formulated by Herbert Spencer as ‘the survival of the fittest’ or, one may say, of the most adapted to its environment. Needless to say, no unit has the same environment as another one, which means that there is no particular property which would *always* mean that unit A is better adapted than unit B. What ‘being adapted’ means in terms of concrete characteristics of a unit, depends on the niche to which the unit is adapted. If the concept of adaptation is taken to be the central notion of an evolutionary theory, no trends at all can be explained, because characteristics required for the adaptation would simply depend on a particular niche, to which units are supposed to adapt. Some niches may be better for small units, some for the large ones, some for the complex, some for the simple ones, and so forth.

Adaptation, however, is not the only aspect that matters in survival. No niche is eternal and unchangeable and what was once a perfect adaptation may tomorrow become a perfect non-adaptation and perfect extinction. Consequently, one may also place emphasis on *adaptability* or adaptive capacity – the property of the unit to adapt to different environments (on this difference see also Boulding, 1978, 111-113). This concept has been used in Parsons’ theory of evolution, which explicitly claims that modern societies are superior to all other societies not in ‘higher morality’ or ‘happiness’, but in their adaptive capacity (Parsons, 1966). They are far from being perfectly *adapted* but they seem to be well *adaptable* through their potentials of control over their environments. Adaptability is a more general feature than adaptation, since it is not directly related to a particular niche, but more to possible changes in niches in general.

It may be assumed that both adaptation and adaptability are important, the former mostly in stable, while the latter mostly in more dynamic environments. Therefore, in the short run the most adapted systems are in advantage, while in the long run, when even the improbable changes become more probable, the most adaptable systems take the lead – if they are, of course, able to survive the possible competition with the most adapted ones in the short run.

Neither adaptation nor adaptability tell one much about the features of the system itself, since they only describe some aspects of its relations to its environments. In order to discuss the characteristics of the systems themselves and the possible trends of their development one should move to some other concepts and try to link them with the logic of the evolution. This logic is based on the variation and selection (according to the adaptation/adaptability of a unit) which take place in the irreversible time.

First, this logic will be linked to system's complexity, which may be defined according to Luhmann as a situation 'when, because of immanent constraints in the elements' connective capacity, it is no longer possible at any moment to connect every element with every other element' (Luhmann, 1995, 24). This means that more than one option is available and the selection between the existing options is required. More complex systems thus deal with more options; they can and they should select some of them and (temporary or permanently) reject the others. Some of the consequences of systems' complexity will be discussed latter, but now we may summarise some of the most important links between the growth of complexity and the evolution. The assumptions discussed here are still so general that they can be applied not only to social but also to psychic systems and organisms.

1. The emergence of a more complex system is more improbable than the emergence of a less complex one, therefore more time is required for the emergence of the former¹.
2. Less complex systems are required as a basis upon which more complex ones can be built.
3. Niches for the less complex systems are filled before the niches for the more complex systems. It may be argued that niches for more complex systems still remain available while more niches for the less complex ones have already been filled (see Boulding, 1978, 115).
4. According to the Ashby's law of requisite variety the system should have the same number of possible options as its environment, i. e. it should be as complex as its environment, in order to be able to control it fully (see Bailey, 1994, 131; Heylighen, 1995; Luhmann, 1995). On the other hand, a system is *always* less complex than its environment and it always suffers from the problem of 'imperfect knowledge' (Heylighen, 1992). This alone would mean an indefinite tendency of any system to increase its

¹ On the relation between evolution and improbability see e. g. Luhmann, 1992

complexity. This is not the case because of the law of requisite constraint, which means that a controlling system should not include *all* options but only those which suit the system's adaptation². However, the balance between the requisite variety and the requisite constraint – which would actually mean the end of growth of complexity – is hardly permanently achieved, because of the co-evolution, namely the evolution of the other systems, which again increases the environmental complexity.

5. A complex controlling system may tend to increase complexity of its environment, which may, according to the law of requisite variety, again require the growth of its own complexity.

Arguments 1 and 2 are related to the question of timing, namely which systems emerge first and which emerge latter, arguments 4 and 5 are related to systems' adaptability/adaptation and argument 3 is related to both. According to 4 and 5 it is quite likely that very complex systems have greater adaptability or adaptive capacity, because they have more options to respond to the challenges of their (changing) environments.

There are, however, at least two general limits in survival capacities of very complex systems:

1. Complexity may also cause greater vulnerability of the system to some changes in the environment, because the relations of a more complex system with its environment depend on a greater number of factors.
2. Though complex systems may have superior general adaptive capacities they may still be less adapted to a *particular* environment than a less complex system, specialised for perfect adaptation to a *particular* environment.

Obviously, these limits should be taken into account and it can be assumed that it is *quite likely, though not necessary*, that societal evolution generally leads towards the growth of societal complexity. Moreover, complexity itself is certainly not enough for better adaptation/adaptability – it does not simply solve problems for the system. Something else is required and this is the organization of complexity through differentiation.

2. Evolution as differentiation

Differentiation, especially the functional one, has often been considered as a major trend in societal evolution – from Spencer (1876-96), Durkheim (1933), Marx (1971, 19ff), and Weber (1978; 1987) to Parsons (1966; 1969; 1977), Habermas (1984; 1987) and Luhmann (1990a; 1990b; 1995).³ Again, one may accept it as a

² On the law of requisite constraint see Joslyn, 1992.

³ Several authors also emphasise the importance of the opposite process – dedifferentiation (e.g. Rueschemayer [in Sztompka, 1993]; Tiryakian, 1992). Though the cases of dedifferentiation should not be ignored, they also cannot be considered as a general trend. Some common phenomena of modern societies such as integration, inclusion, or co-ordination (even in hierarchical forms) should be clearly distinguished from dedifferentiation. They do not abolish the internal principles of various

8

very likely trend, which may be inferred from some general principles of both adaptation/adaptability and complexity.

When complexity is defined on the basis of relations between elements, it presupposes certain differentiation, namely the distinction between various elements which may or may not be interconnected. However, differentiation is also a very likely solution of *the problem* of complexity. It has already been mentioned that complexity may be an important asset of the system in its 'struggle' for a proper adaptation/adaptability, since it equips the system with a greater number of options it can use to react to the variety of environmental challenges. On the other hand, according to the law of requisite constraint, the amount of options should be restricted to 'the proper ones', which means that those which function against systems' adaptation/adaptability should be excluded. In the language of Luhmann's systems theory – certain reduction of complexity is required. However, when confronted with extreme number of options from which it may select, a controlling system (no matter whether it functions on the basis of a 'prewritten' *programme* or meaningful *decisions*) may have extreme difficulties when processing all of them and then trying to select the proper ones. Complexity may thus also become a burden and a serious problem.

Differentiation may help to release the system of a part of this burden. When a unit is divided into two units, the latter are *by definition less complex* than the former. Thus, each of the newly differentiated controlling systems has a smaller 'burden' of options to select from, which may suit the law of requisite constraint. There is, however, no necessity that the differentiation by itself contributes to systems adaptation/adaptability: it may even be fatal for the system. Something more may be required and this shall be called co-ordination between the differentiated units. Co-ordination is required because of the *new* level of complexity produced by the differentiation, which causes some new problems of selection.

Consequently, the adaptive value of differentiation may be judged at least from two aspects:

1. How it contributes to the reduction of complexity *in* the newly emerged subsystems, making it easier for them to select from the available options.
2. How it contributes to the co-ordination *between* the newly differentiated subsystems in order to avoid negative consequences for the wider system as a whole.

One may distinguish several types of differentiation from various points of view. However, in order to discuss it in terms of the two criteria mentioned above

subsystems, while dedifferentiation does. The cases of inclusion, such as the universal citizenship rights as described, for instance, by Parsons, are actually based on the *differentiation* (e. g. between politics and economy, since the economic status does not have direct influence on political rights any more) between various societal subsystems (on inclusion see e. g. Parsons, 1969; 1977).

it is useful to distinguish between (1) segmentary differentiation, (2) stratificational differentiation, and (3) functional differentiation.

Before proceeding, these concepts should be briefly clarified.⁴ Though they will be discussed mostly from the sociological aspects, they are also applicable to other, non-social, systems, which cannot be discussed here in detail. The concept of segmental divisions has already been used by Durkheim in his discussion on mechanical solidarity (see Durkheim, 1933). It can be defined as a division into relatively similar and relatively self-sufficient (in comparison with functional differentiation) units without hierarchical relations (in comparison with stratificational differentiation) between each other. According to this definition, there is no need to limit, as it is often implicitly done, the segmentary divisions to the units with ascribed membership and even some primordial elements, such as families, ethnic groups, races or nations. Units with 'achieved' membership, such as stock companies or political parties are segmentary differentiated from each other as well.

Stratificational differentiation means *hierarchical* relations between units. It should be clearly distinguished from inequality as such. The sole fact that one unit has more resources than the other is not particularly interesting for a systems theory if it has no consequences for its relations with other units. Of course, some inequalities, such as the status ones, may strongly influence the relations between different segmentary units, but they do not necessary change their segmentary relation into a stratificational one. One may only speak on stratificational differentiation between unit A and unit B when unit A has greater *capacity of control and steering* of the functioning of unit B than B has in relation to A and when each of the two units also has its specific internal logic, which means that each is differentiated from the other and is not a part of it. Consequently, what constitutes the stratificational differentiation is not inequality between units as such, but the *cybernetic* relation between them. This is – at least implicitly – taken into account by the major conflict theories, from Marx to Dahrendorf, which usually tend to stress unequal division of resources. For Marxists, for example, inequalities are only relevant as far as they produce cybernetic relationships, i. e. between the *ruling* and the *ruled* class.

Functional differentiation does not need much further clarification. It may be simply defined as a differentiation into various units which complement each other because each of them perform only a part of the functions required for a certain task (e. g. survival).⁵

⁴ These types of differentiation are also used by Luhmann (1990b, 112) though he does not define them very clearly and mostly limits his discussion to the *functional* differentiation.

⁵ All three types of differentiation, especially the segmentary one, are defined here in a very broad way in order to cover as many phenomena as possible. Further classification of each type may be productive, but cannot be discussed here. I discuss this types of differentiation in detail in a manuscript of the article prepared for the special issue of *Journal of Social Sciences* (the journal of Slovene Sociological Association) on Niklas Luhmann, edited by Franc Mali (University of Ljubljana, Slovenia) and Urs Staeheli (University of Bielefeld), which is to be published in autumn 2000.

Obviously these three types of differentiation should only be understood as ideal types. In reality several combinations are possible. For instance, colonialism may produce stratificational relations between segmentary units; segmentary differentiation between political parties may also become a functional one, when one party is in power and the other in opposition; communist regimes created stratificational relations between politics and other functional subsystems of the society,⁶ etc. It is also obvious that in almost all societies all types of differentiation coexist.

Segmentary differentiation reduces complexity of the new units simply by reducing their size. Since the emerging units are very similar to each other and since they do not require each other, the co-ordination between them is not very complex. Segmentary differentiation is a prevailing organization of complexity within the relatively less complex systems, such as both simple organisms and simple societies. Though some corrections and sophistication may be required, Spencer's concept of simple society, Durkheim's mechanical solidarity or Parsons' primitive society may still be valid as ideal types of this situation.

Segmentary differentiation, however, has certain inherent disadvantages which make it unable to be the leading organizing principle of the more complex systems:

1. To sustain their self-sufficiency all newly emerged units maintain all of the functions, once hypothetically performed by the wider unit. Despite being smaller in size, each new unit remain equally multifunctional and high complexity cannot be reduced within the unit by transferring some functions to other units.
2. Segmentary differentiation by itself provides no stimulus for integration and leaves all co-ordination to spontaneity. It functions best when units exist in perfect isolation from each other, while in the situation of greater 'material density' (Durkheim, 1933) it may lead to intense competition and/or conflict over the same resources whenever the segmentary units are not controlled by some other principles (e.g. cybernetic steering from some 'higher' unit⁷).

It is therefore no coincidence that only the simplest societies can be based predominantly on segmentary divisions (e.g. between clans). Greater complexity inevitably requires the addition of stratificational elements, namely the establishment of the relations when some units are able to steer other units. Stratificational differentiation has an important advantage over the segmentary one since it is able – by itself – to solve the problem of co-ordination between the differentiated units. Its ability to organize relations between differentiated units makes it suitable for more complex societies, such as the first city states and historic empires characterised by clearer differentiation of political, religious, social and economic

⁶ I discuss this in detail in Makarovič, 1996.

⁷ In the case of social systems this role may be performed by common cultural patterns, as emphasised by the functionalist tradition of Durkheim and Parsons. In biology the same role may be performed by the common genetic programme.

hierarchies (on this topic see e. g. Parsons, 1966; 1969; 1977; Eisenstadt, 1963 etc.). Obviously, it does not replace segmentary differentiation, which may still exist and grow, but only supplements it.

However, stratificational differentiation also has at least two important drawbacks, which usually become more serious with the even greater complexity:

1. The potential resistance of the steered unit(s) against the steering unit. (This aspect is usually emphasised by Marxism and other conflict theories.)
2. Relatively high complexity is required for the steering unit in order to be able to take into account the complexity of the steered unit and use its actual potentials.

Consequently, the attempts of exclusively hierarchical steering may lead to sub-optimal or even disastrous results. The fall of communist regimes which tended to control the increasingly complex society in a *strictly* hierarchical way may be mentioned as a recent example of adaptive failure of the stratificational principles in very complex situations.⁸

The addition of functional differentiation and even its predominant role may be a solution for the even greater complexity. This type of differentiation appears in the relatively early stages of societal evolution, but becomes of utmost importance in the most complex societies. Its main advantages are (1) the ability to decrease unit's complexity by transferring some of its functions to other units (when compared to segmentary differentiation) and (2) the absence of the unit's need to steer directly the complexity of another differentiated unit (when compared to stratificational differentiation). The adaptation of modern societies to their own complexity is thus mostly based on the functional type of differentiation.

Functional differentiation, nevertheless, is also not able to solve all problems related to complexity. It creates strong interdependence between the differentiated units (contrary to segmentary differentiation) but it does not provide a mechanism for their co-ordination (contrary to stratificational differentiation). Therefore, it requires sophisticated forms of co-ordination between interdependent units. This makes it necessary to discuss not only the evolutionary role of the forms of differentiation, but also the evolutionary role of the forms of co-ordination.

⁸ Of course, hierarchical principles remain important in all modern societies, though not as the leading ones. Only the units which are relatively less complex than society as a whole, such as organizations, may remain to be organized in a *predominantly* hierarchical way.

*Evolution and co-ordination of society:
towards acentric and towards planned models*

The co-ordination of the society⁹ may be discussed from several aspects, but only two have been chosen for the purpose of this article: its planning and its centrality. From this simple two-dimensional model four ideal types of societal co-ordination can be derived: unplanned acentric, unplanned central, planned central and planned acentric.

The ability of planning is specific for the meaning based psychic and social systems,¹⁰ which do not set their aims according to a particular programme but according to the constructed meanings. The ability of planning does not place a system which uses it 'above' the evolution, since its sole existence is the result of evolution (i. e. 'blind' variations and selections) and all knowledge used for planning is *ultimately* the result of blind variations, but it may significantly contribute to the system's ability to survive the selection (see Heylighen, 1992). Because of their specific ability of planning our further discussion will be strictly limited to the social systems.

Unplanned acentric model of co-ordination means that there is no central unit, which would – intentionally or unintentionally – regulate the entire system. Individual units may or may not plan their own actions, but no unit can plan for the wider system. Co-ordination of the system is left to the evolutionary spontaneity. This concept may be illustrated by the ideal-typical free market economy or by the full pluralism of various interest groups. Actors only pursue their own aims, but in general, as utilitarians have mostly believed, their actions may have unintentional beneficiary consequences for the system as a whole. This model has limitations. It was already Robert Malthus, for example, who warned that free individual actions are not necessary optimal for the system as a whole. Moreover, in its purest form the unplanned acentric model becomes very similar to the Hobbesian version of 'the state of nature'.¹¹ It may also be added that if the individual units are capable of planning their own actions they are also very likely to try to change intentionally the system as a whole, destroying its spontaneity.

The most important objection against the belief that the society can be based on the unplanned acentric model, however, was Emile Durkheim's idea of the non-contractual elements of contract. This simply means that neither co-operation nor ordered competition is possible without a certain central basis.

⁹ The term 'society' is used here in a classical sense, as a 'political society' defined by E. Durkheim (see. Llobera, 1994, 134)

¹⁰ Because of its emergent properties, psychic system cannot be reduced to a part of an organism, as well as society cannot be reduced to a sum of individuals. (For a logical deduction of the concept of *emergence* from some more elementary axioms of the general systems theory see Heylighen, 1992.)

¹¹ A classical discussion on the sociological significance of Malthus and Hobbes can be found in Parsons, 1949.

Durkheim's (1933) collective consciousness is a good example of an unplanned central co-ordination. A central body of common values, accepted by the members of the society, co-ordinates the societal system as a whole. Values are normally not planned. Usually they are unintended products of human action, but when created, they are considered as given.

Although one may agree with the functionalists that consensus about certain given central values is necessary for the existence of any society, the unplanned central model also has its limitations. The relative static and centrality of this model often contradict the complex, differentiated, and dynamic nature of modern societies. Therefore Durkheim had to stress the inevitable generalisation of collective consciousness in such societies. But when values are strongly generalised they are no longer able to provide very specific guidelines for human action. Something more is required and this can be the consciously planned central co-ordination.

Despite being the opposites, planned central and unplanned acentric models may well complement each other in a complex modern society. Thus Max Weber (1978) emphasised the rise of both pluralist politics and free market economy as well as the growth of the state bureaucracy with its superior capabilities of planned central co-ordination. A proper combination of both principles seemed to be the best solution for the co-ordination problems of complex modern society.

Durkheim, however, was not satisfied with this combination. He considered the planned central state action as a kind of partial substitute for the weakening direct influence of collective consciousness, but also – similarly to Weber – as a threat to individual freedom. On the other hand – similarly to Karl Marx – he was afraid of the egoism caused by the market economy. Thus, he was looking for a kind of 'the third way' and he found it in the concept of occupational associations, which would go beyond market egoism and state centralism (Durkheim, 1933). This is what can be called the planned acentric model. It means a network of various units, which have a considerable level of autonomy and try to negotiate and achieve common goals, concerning the system as a whole. It also exists empirically in various forms of neo-corporatist arrangements and other negotiation networks.

In order to clarify the relation between co-ordination and differentiation both can be combined in the same table with the examples of the closest theoretical models for each combined type (see Table 1). All of them are, of course, ideal types and in reality only their approximations can be found.

Table 1: The types of co-ordination combined with the types of differentiation

Types of co-ordination → Types of ↓ differentiation	Unplanned		Planned	
	Acentric	Central	Acentric	
Segmentary	Hobbesian 'state of nature' (co-ordination between units which function only according to their own principles without considering the wider system and without any higher cybernetic control)	Pluralism of associations within Parsons' societal community (co-ordination <i>between associations</i> cybernetically controlled by the same cultural pattern)	Co-ordination between regional departments of a bureaucratic government (i. e. <i>between segmental units</i> controlled by a central unit which plans for the system as a whole)	consociative democracy (segmental units – e. g. political parties – are trying to built consensus on the steering of the system as a whole)
Stratificational	- (does not exist: acentric co-ordination cannot include stratificational differentiation)	Pluralism of associations within Parsons' societal community (co-ordination <i>between an association and a cultural pattern</i> controlling it)	Co-ordination between a bureaucratic department and the central government (co-ordination <i>between a segmental or functional unit and the central unit</i> which controls it)	- (does not exist: acentric co-ordination cannot include stratificational differentiation)
Functional	Luhmann's model of self-referential functional subsystems following exclusively their own internal principles	Parsons' AGIL model (functional subsystems cybernetically subordinated to the generalised cultural patterns)	Nazi or communist totalitarianism (all functional subsystems are subordinated to direct political control)	Willke's 'systems discourse'; neo-corporatist models (negotiations between representatives of various functional units concerning the system as a whole)

Having briefly presented the four ideal types of co-ordination constructed for this purpose, one may try to analyse, whether there are also some specific trends in the prevailing co-ordination models, since greater complexity means greater problems of co-ordination between differentiated units. To avoid further broadening of this analysis the only unit of the social evolution discussed in this section will be *societies*, since the change in prevailing co-ordination models of other types of social systems (e. g. international community) may follow different paths.

Co-ordination of very simple and small archaic societies is mostly based on what was called the unplanned central model. In such societies, the collective consciousness, as Durkheim would argue, is quite strong and its influence is very direct. The law is mostly considered as given and not as a product of intentional human will. Consequently, the predominant forms of co-ordination are unplanned and central.

If the size and complexity of a society grow, more and more planned central elements are required. These processes may be illustrated by the development of first states, such as the historic empires, as described for example by S. Eisenstadt (1963). These processes were also described by Parsons (1966) as clearer differentiation of the political ('goal attainment') subsystem from the rest of society which means that certain units become more clearly specialised for *planning* the co-ordination of the society in a central way. The law in such societies can still be legitimised by a given divine origin, but it becomes more and more clearly intentionally adopted. The emphasis thus moves from the given values to the intentionally adopted positive norms.

But the ability of central control in traditional states (especially in feudalism¹²) is clearly limited, which may leave a considerable room for the elements of unplanned acentric co-ordination. Although the planned central control drastically increases with the rise of absolute monarchies, nation states and their bureaucracies, the new space for unplanned acentric co-ordination opens with the development of market economy and pluralist democracy.

Control potentials of modern states today far surpass the control potentials of the ancient empires. On the other hand, the potentials of the free market to shape the modern world are also becoming more and more significant, especially when linked with the globalisation, which cannot be directly controlled by any individual state. Both hierarchy and market may be inevitable, but they also have clear deficiencies. Planning from a central point may be too rigid, at least because the knowledge is far from being able to include the whole complexity of the system, and may therefore produce sub-optimal solutions. Relying on the unplanned acentric model on the other hand exposes us to great risks: nobody can guess the results for the whole system if 'egoistic' individual units follow only their own plans. Ecological consequences of the free market economy are a well-known example.

These facts have made many authors think about another option which goes beyond the logic of both the hierarchical rigidity and the market egoism. This line of thought, may be tracked from Durkheim's idea of occupational associations to more recent concepts, like the 'active society' based on communitarianism of Amitai Etzioni (1968; 1993; Tam, 1998), associativism (Hirst, 1994), communicative rationality of Jürgen Habermas (1984; 1987), contextual steering of Helmut Willke

¹² For a classical analysis of feudal society see Bloch, 1961.

(1993; 1995; 1996), or 'The Third Way' of Anthony Giddens (1998).¹³ What all these different authors have in common is the belief that planning is extremely important in complex modern societies, but it can no longer be performed from a single centre.

Some of those models, nevertheless, may be questionable. According to Habermas, for instance, the new model of co-ordination can be found especially within the rationalised life-world based on communicative action. Instrumental orders of market economy and state bureaucracy are thus supplemented by an intentional consensus building from the interaction between rational autonomous units. However, such communicative rationality seems to be far too ambitious as a leading principle of steering a modern society. Strict rationality would require, as outlined by Etzioni (1968), (1) information on all alternatives and their consequences, (2) consideration of these consequences in the light of various values and for various types of means, (3) consensus on the values, according to which the consequences are judged and (4) consideration of *all* alternatives. It is quite obvious that it is usually not possible to follow all these requirements, at least because decisions should be adopted in the limited amount of time. An even more radical criticism of Habermas' rational consensus building can be based on Niklas Luhmann's social systems theory, which emphasises the differentiation of society into self-referential sub-systems with their own specific rationalities (see e. g. Luhmann, 1989; 1990a; 1995). Moreover, Luhmann rejected the possibility that any rational planning – central or acentric – can be effective on the macro level in a complex modern society. According to Luhmann planning never includes the entire complexity, but only increases it. All this led Luhmann to a conclusion that one should not rely on planning on a macro level and 'the evolution is all that is needed for survival' (Luhmann, 1995, 477). The practical implication of this conclusion is an incrementalist policy or Lindblom's *muddling through*.

Nevertheless one does not have to accept such a radical scepticism towards planning. Luhmann's theory actually gives us evidence that planning is complicated and limited, but not that it is impossible. A possible solution has been suggested by Etzioni's concept of mixed scanning, which means that the steering of a society comes closer to an ideal of rational planning, when the most important strategic issues are involved, but it approaches incrementalism in everyday issues (see Etzioni, 1968).

Helmut Willke also opposes the idea 'that the evolution is all that is needed for survival', believing that hierarchical planning as well as spontaneous evolution or incrementalism, are sub-optimal. His alternative is based on the idea of intermediary systems. Representatives of various self-referential sub-systems and other units bring their specific knowledge with them and then try to negotiate about the strategic issues of the system as a whole. These negotiations or systemic

¹³ These authors can only be briefly mentioned here and the whole complexity of their theories cannot be taken into account.

discourses, as Willke calls them, also involve translations of the rationality of one sub-system to the rationality of another and vice versa. Obviously this is a clear example of planned acentric co-ordination which tries to go beyond both the spontaneity of the market and the hierarchy of the state bureaucracy. A critique of Willke, namely that the openness of the social subsystems required for such steering is not completely consistent with the concept of the relatively closed subsystems inherited from Luhmann, does not contradict the basic emphasis – which is accepted by most of the critics of the Luhmann-Willke concept as well (see e.g. Adam, 1997; Mayntz, 1993; Habermas, 1996) – on the importance of the (planned-acentric) co-ordination between the subsystems of the society.¹⁴

From combining several theoretical perspectives one may conclude that it is very likely that greater societal complexity requires *the upgrading* – but not replacement – of unplanned and central models of co-ordination with the planned and acentric ones. This does not mean, however, that unplanned and central elements are no longer important – they remain a general basis, upon which one can build the other models. State power still depends on the certain level of legitimacy derived from unplanned central generalised values. Both market and democracy as mostly unplanned acentric models of co-ordination cannot exist at all without a central basis of (unplanned) values and (planned) positive norms. The planned acentric networks for negotiations between various units can exist only within a delicate balance between both the central elements of an effective state and the unplanned acentric pluralism of a variety of autonomous units. Without the former coherent networks are hardly maintained and may dissolve into an unplanned acentric co-ordination; without the later central elements tend to prevail and lead towards undemocratic forms of corporatism (like in fascism and some forms of communist regimes). Therefore a perspective may be seen in the combination of all co-ordination models, though it may be believed that the planned acentric model is the one which has the greatest potential waiting still to be released.

Similar conclusions about gradual upgrading of unplanned and central models with the planned and acentric ones can be drawn from some of the more general principles. The strengths and limits (discussed above) of stratificational differentiation, which is – by definition – present in all forms of central co-ordination, can explain both the evolutionary importance of the models of central co-ordination and their limits in the situations of extreme complexity. Consequently, very complex societies cannot rely on the co-ordination where central principles

¹⁴ The application of the recent theories of regulation to the international and transnational level may provide even stronger evidence for the relevance of the planned acentric co-ordination which goes beyond both anarchy of the free market and the bureaucratic rigidity. The emerging structures of integrated Europe are thus based neither on an uncontrolled spontaneity nor on a new ‘super-state’ (Mény/Muller/Quermonne, 1996), but on complex policy networks, where steering depends on the combination of knowledge of various national and transnational, governmental and non-governmental, political, economic and expert actors (see Majone, 1996; Mazey/Richardson, 1996; Richardson, 1996). On planned acentric regulation on the transnational level see also Holton, 1998.

completely prevail and the combination with more acentric types is required. Greater extend of planning, on the other hand, can be assumed to be linked not to the earlier but to the later stages of the societal evolution, because of the following:

1. The ability of extensive planning in a social system is more probable when the system has reached certain level of complexity. For instance, limiting options to tradition or 'fate' does not allow much planning.
2. It is more likely (though not always necessary) for the knowledge required for planning to be increasing than to be decreasing, since all knowledge ultimately derives from blind variation and selection (trial and error), which require time.
3. The ability of planning is more needed in very complex social systems to avoid the selection of the increasingly high number of options that are becoming possible but extremely risky or even fatal for the wider system if selected. Complex interdependencies within – mostly – functionally differentiated social systems make it impossible to allow completely blind variations without causing irrecoverable damage for the wider social system.

Again, the necessity of upgrading of unplanned and central with planned and acentric can be confirmed.

*
* *

The reasoning used in this analysis has been mostly deductive, supported by some general principles of evolutionary and systems theory as well as by some sociological theories. To draw completely reliable conclusions on the actual trends of social evolution, extensive empirical evidence would also be required. However, it can be concluded that it is clearly premature to claim that long-term social change does not include any relevant trends, though these trends are not a necessity, but a likely option, especially in the environment that requires a high level of adaptability.

Where a high level of adaptability is required, there is also a greater probability of more complex systems to survive the selection, because of the ability of such systems to choose between a relatively greater number of options. The strengths of the complex systems in the evolutionary selection can be explained, among others, by the Ashby's law of requisite variety. The trend towards differentiation, especially the functional one, can be inferred from the growth of complexity, since the differentiation is both the cause of complexity and the way of organizing complexity. Although differentiation reduces complexity within the new individual units, which emerge through differentiation, it produces complex relations between the new units. The later require certain forms of co-ordination that may be classified in terms of centrality and planning. The growing complexity

of societies requires the upgrading – not replacing – of the basic unplanned and central forms of co-ordination with both planned and acentric ones.

No long term trends of social change are an inevitable necessity, but some directions of change still seem to be much more likely than the other are.

References

- Adam, F. (1996), *Socioloski portreti*, Maribor, Založba obzorja.
- Bailey, K. D. (1994), *Sociology and the New Systems Theory: Toward a Theoretical Synthesis*, New York, State University of New York Press.
- Bloch, M. (1961), *Feudal Society*, London and New York, Routledge.
- Boulding, K. E. (1978), *Ecodynamics: A New Theory of Societal Evolution*, Beverly Hills, London, Sage Publications.
- Burns, T. R. et al. (1992), 'Cultural Evolution: Social Rule Systems, Selection and Human Agency', *International Sociology*, Vol. 7, pp. 259-283.
- Dawkins, R. (1978), *The Selfish Gene*, London, Toronto, Sydney and New York, Grenada Publishing.
- Durkheim, É. (1933), *The Division of Labour in Society*, New York, The Free Press.
- Eisenstadt, S. N. (1963), *The Political Systems of Empires*, London and New York, The Free Press of Glencoe.
- Etzioni, A. (1968), *The Active Society: A Theory of Societal and Political Processes*, New York, The Free Press.
- Etzioni, A. (1993), *The Spirit of Community*, New York, Touchstone.
- Giddens, A. (1998), *The Third Way*, Cambridge, Polity Press.
- Habermas, J. (1984), *The Theory of Communicative Action, vol. 1: Reason and Rationalization of Society*, Cambridge, Polity Press.
- Habermas, J. (1987), *The Theory of Communicative Action, vol. 2 Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*, Cambridge, Polity Press.
- Habermas, J. (1996), *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, Cambridge, Polity Press.
- Heylighen, F. (1992), 'Principles of Systems and Cybernetics: An Evolutionary Perspective', in Trapp, R. (ed.), *Cybernetics and Systems '92*, Singapore, World Science, pp. 3-10.
- Heylighen, F. (1995), 'The Growth of Complexity', in *Principia Cybernetica Web*, <http://pespmc1.vub.ac.be/COMPgROW.html>, 20/9/1997.
- Hirst, P. (1994), *Associative Democracy: New Forms of Economic and Social Governance*, Cambridge Polity Press.
- Holton, R. J. (1998), *Globalization and the Nation-State*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, MacMillan Press.
- Joslyn, C. (1992), 'Law of Requisite Constraint', in *Principia Cybernetica Web*, <http://pespmc1.vub.ac.be/REQCONS.html>, 30/9/1997.
- Kiss, G. (1990), *Grundzüge und Entwicklung der Luhmannschen Systemtheorie*, Stuttgart, Enke.
- Llobera, J. R. (1994), 'Durkheim and the National Question', in Pickering, W. S. F. et al. (eds), *Debating Durkheim*. London in New York, Routledge, pp. 134-158.
- Luhmann, N. (1989), *Ecological Communication*, Cambridge, Polity Press.
- Luhmann, N. (1990a), *Political Theory in the Welfare State*, Berlin and New York, Walter de Gruyter.
- Luhmann, N. (1990b), *Essays on Self-Reference*. New York, Columbia University Press.

- Luhmann, N. (1992), 'The Direction of Evolution', in Haferkamp *et al.* (eds), *Social Change and Modernity*, Berkeley, Los Angeles and Oxford, University of California Press, pp. 279-293.
- Luhmann, N. (1995), *Social Systems*, Stanford, Stanford University Press.
- Majone, G. (Ed.) (1996), *Regulating Europe*, London, New York, Routledge.
- Makarovic, M. (1996), 'Politika v postkomunisticni modernizaciji z vidika sistemske teorije', *Teorija in praksa* Vol. 33, pp. 248-260.
- Marx, Karl *et al.* (1971), *Izbrana dela*, Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Mayntz, R. (1993), 'Governing Failures and the Problem of Governability: Some Comments on a Theoretical Paradigm', in Kooiman, J. (ed.), *Modern Governance: New Government-Society Interactions*. London, Newbury Park and New Delhi, Sage.
- Mattausch, J. (1999), 'Au revoir, Kosovo Girl: Why Europe Can Not Evolve', *The European Sociological Conference*, Amsterdam.
- Mazey, S. *et al.* (1996), 'EU Policy-Making: A garbage can or an anticipatory and consensual policy style?', in Mény, Y. *et al.* (eds), *Adjusting to Europe: The impact of European Union on national institutions and policies*, London and New York, Routledge, pp. 41-58.
- Mény, Y. *et al.* (1996), 'Introduction', in Mény, Y. *et al.* (eds), *Adjusting to Europe: The impact of European Union on national institutions and policies*, London and New York, Routledge, pp. 1-22.
- Parsons, T. (1949), *The Structure of Social Action: A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*, Glencoe, The Free Press.
- Parsons, T. (1966), *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*, Englewood Cliffs and New Jersey, Prentice-Hall.
- Parsons, T. (1969), *Politics and Social Structure*, New York, The Free Press.
- Parsons, T. (1977), *Social Systems and the Evolution of the Action Theory*, New York, The Free Press.
- Peel, J. D. I. (1992), *Herbert Spencer: The Evolution of a Sociologist*, Hampshire, Gregg Revivals.
- Richardson, J. (1996), 'Actor-Based Models of National and EU Policy Making', in Kassim *et al.* (eds), *The European Union and National Industrial Policy*, London and New York, Routledge, pp. 26-51.
- Spencer, H. (1876-96), *The Principles of Sociology*, Vol. 1-3, Westport, Greenwood Press Publishers.
- Sztompka, P. (1993), *Sociology of Social Change*, Cambridge and Oxford, Blackwell.
- Tam, H. (1998), *Communitarianism: A New Agenda for Politics and Citizenship*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, MacMillan Press.
- Weber, M. (1978), *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*, Vol. 1-2, Berkeley, Los Angeles and London, University of California Press.
- Weber, M. (1987), 'Nauka i politika', in Djuric, M. (ed.), *Sociologija Maksa Vebera*. Zagreb, Naprijed, pp. 199-221.
- Wilkins, J. (1997), 'Is There Progress and Direction in Evolution', in *Progress and Teleology*, <http://www.wehi.edu.au/~wilkins/evolphil/teology.html>, 20/9/1997.
- Willke, H. (1993), *Sistemska teorija razvitih družb*, Ljubljana, Faculty of Social Sciences.
- Willke, H. (1995), *Systemtheorie III: Steuerungstheorie*, Stuttgart, Gustav Fischer Verlag.
- Willke, H. (1996), *Systemtheorie II: Interventionstheorie*, Stuttgart, Lucius & Lucius.

Матеј Макарович

Трендови у социјалној еволуцији

Резиме

Аутор доказује да одбацивање идеја о неизбежном унилинарном прогресу друштва не треба да води одбацивању еволуционих трендова уопште. Уместо трагања за универзалним трендовима, он сугерише да треба истраживати неке од могућих трендова који се могу извести из општих принципа теорија система и еволуционистичких теорија. Појава комплексних система, који су вероватно прилагодљивији од мање комплексних, вероватнија је на каснијим стадијумима еволуције. Да би опстали, међутим, они морају да организују своју комплексност кроз диференцијацију и координацију. Већа комплексност такође захтева да се непланирание и средишње облици координације побољшају планираним и несредишњим. Аутор запажа да су ови трендови врло прихваћени у неколико класичних и нових социолошких теорија.

Кључне речи: еволуција, социјални системи, комплексност, координација.

УДК 274+271.2] : 330.342.14

Милош Јовановић

Филозофски факултет

Ниш

ВЕБЕРОВА ТЕЗА О ПРОТЕСТАНТСКОЈ ЕТИЦИ И ДУХ ПРАВОСЛАВЉА *

Резиме

Рад се бави применом веберовске теоријско-методолошке матрице на изучавање православља. Након кратког приказа Веберове тезе о протестантској етици, наводе се места око чијег је тумачења најчешће долазило до неспоразума. При покушају примене поменуте тезе на развој капитализма на просторима где доминира православна религија, даје се упоредни приказ структурално-историјских, а затим и религијско-догматских фактора који су деловали стимулативно на аутохтони развој модерног капитализма у случају протестантизма, а који су инхибирали развој рационалног капитализма на православним просторима. Израже се тврдња да је изостајања самониклог развоја модерног капитализма на просторима ортодоксног хришћанства потврда Веберове тезе изнесене у огледима о економској етици светских религија.

Кључне речи: теза о протестантској етици, православље, структурално-историјски фактори, религијско-догматски фактори.

О Веберовој тези

Књига *Протестантска етика и дух капитализма*¹ Макса Вебера [Max Weber] је свакако једно од класичних дела социолошке литературе. Теза о утицају одређених аспеката протестантизма на развој модерног капитализма и даље изазива контроверзе,² што представља својеврсну потврду актуелности Веберовог дела.

Овај рад ће се бавити покушајима сагледавања улоге православља у развоју модерног капитализма на просторима где је оно била доминантна религија, користећи Веберову теоријско-методолошку матрицу.

* Прва верзија овог текста је писана као семинарски рад из предмета *Савремене социолошке теорије*, на последипломским студијама социологије религије на *Департману за социологију Филозофског факултета у Нишу*. Она је претрпела исправке и ова верзија садржи неке од додатака које су сугерисали професори Љубинко Милосављевић и Љубиша Митровић, на чему им аутор свесрдно захваљује. За било које недостатке текста одговорност, наравно, сноси аутор сам.

¹ Најпре објављена као серија чланака у часопису *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik* (XX & XXI) 1904-1905., а уз минорне ревизије и опсежан додатак у фуснотама као *Die protestantische Ethik und der 'Geist' des Kapitalismus* 1920. године.

² За информативан преглед критика, одбрана, контракритика и контраодбрана видети: Хамилтон, 2003: 281-290.

Но, пре него ли се окренемо томе, сматрамо да укратко треба изложити, најпре Веберову тезу, а затим и најчешће неспоразуме настале око њеног тумачења.

*

* *

Заинтригиран оригиналношћу западњачке цивилизације и јединственим начином њеног социјалног и економског развоја, Вебер је покушао да идентификује неке од чинилаца који су окарактерисали поменути развој. Иако није био први који је уочио значај религије у процесима капиталистичког привредног развоја,³ остао је познат по наглашавању улоге коју је имала етика калвинизма у креирању окружења у коме је модерни капитализам могао да "процвета".

Корени те етике, по Веберу, леже у реформацији. Док је у католичанству спасење индивидуе било обезбеђено прихватањем светих тајни и ауторитета црквене хијерархије (без чега и није могло бити спасења – *extra ecclesiam nulla salus*), протестантизам није нудио те гаранције. Суочени са одсуством институције која додељује "сигурност спасења", протестантски верници су тражили друге "знаке милости".

Тако је Жан Калвин [Jean Calvin] развијао доктрину о предестинацији,⁴ према којој су људи већ рођењем изабрани за спасење или, пак, проклетство које не могу избећи чак ни чињењем добрих дела током свог живота. Без црквене структуре која би људима обезбедила *certitudo salutis*, верници су се морали окренути самима себи⁵ и кроз успешност у своме позиву открити да ли су предодређени за божију милост. "Однос између протестантизма и духа капитализма се тако раздваја на два саставна дела: на ланац који повезује Калвиново учење са модерним 'занимањем', на једној, и на везу између 'занимања' и аскетских пракси савременог понашања на другој страни" (Дебељак, 1996: 36).

Логичка консеквенца доктрине о предестинацији је фатализам (уздржавање од делања и предавање судбини), али је психолошки (и историјски) ефекат био управо супротан. Као разлог за то Вебер наводи "мисаони садржај" религије:

Калвинистичка побожност је један од многих примјера који се налазе у повијести религије за однос *логички* и *психолошки* из одређених религиозних *мисли* изведених консеквенција према практичко-религиозном држању. *Логички* би се фатализам, наравно, могао

³ Од значајнијих класичних социјалних теоретичара који су писали о вези протестантизма и капитализма, тачније развоја трговине, могу бити поменути Вилијем Пети [William Petty] и Монтескје [Montesquieu].

⁴ Види: Риз, 2004: 386 и 679.

⁵ "[П]есимистично схватање човека као духовно непоправљивог грешног бића од њега захтева преузимање личне одговорности и овоземаљско искупљење сопственим снагама" (Ристић, 2005: 151).

дедуцирати као консеквенција предестинације. Али је *психолошко* *дјеловање*, услед укључивања мисли 'потврђења', било управо обратно. (Weber, 1989: 98 fn. 67)

Дакле, подстакнут религијом, појединац је са максималном ревношћу и дисциплином обављао свој посао (за то "позван од Бога"), лишавао себе луксуза нерада и неумереног ужитка,⁶ беспотребног трошења (новца и енергије), које је сматрао морално неприхватљивим. Дакле, кад је пословање протестаната било у питању, радило се (да употребимо Веберову типологију) не о циљно-, већ вредносно-рационалном делању.

Обећање спасења представља делотворну снагу у социјалном животу ако му успе да људе каналише ка одређеном циљу, чиме подстиче и одређено понашање. Вебер је покушао да покаже да су протестантске религије психолошки награђивале аскетске радне ставове тако што су их представљале као средство спасења. Протестантизам је играо активну улогу у социјалном животу јер је доделио раду посебан "смисао". (Дебељак, 1996: 44)

"Унутарсветовна аскеза", рационално уређење живота подигнуто на ниво дужности, је одговарала одређеном ставу или усмерењу, тј. идеалном типу "духа капитализма"⁷, под којим је Вебер подразумевао "рационално умеравање ирационалног нагона за стицањем, које је базирано на калкулацији капитала, и које следи из религијске доктрине осведочавања (*Bewährung*)" (Buss, 2003: 189). Иначе, грчка реч *askesis* је у античко време имала позитивно значење телесног каљења спортиста, док је у филозофији денотирала етичку стегу (Саврамис, 1991: 85).

Рационално уређен живот протестаната, обележен штедљивошћу и уздржавањем, погодовао је како акумулирању капитала, тако и развијању предузетничког духа код људи. "Та начела нису била само корисна правила за постизање успеха, већ истинска етика или етос својствен западном капитализму" (Хамилтон, 2003: 276). Тиме су били обезбеђени основа и подстицај за силовит развој новог економског система и његов непрекидни раст.

*

* *

Посебно треба нагласити неколико битних момената везаних за Веберову тезу. Она се, најпре односи на развој **модерног** или рационалног (а не политичког или авантуристичког)⁸ капитализма који подразумева:⁹ (1) раци-

⁶ "Аскетски протестантизам није се супротстављао нагомилавању богатства као таквом – био је против уживања у томе" (Хамилтон, 2003: 280).

⁷ "[У] том тројству рада, зараде и скромности (штедње), као и у дисциплини и организацији на којима то тројство почива, Вебер види одлике протестантске етике и принципе модерног капитализма" (Ристић, 2005: 150).

⁸ "'Капитализам' је постојао на тлу свих ових [блискоисточних и азијских – М.Ј.] религија, управо исти онакав какав је на Западу постојао и у античко доба и у средњем веку. Али није

оналну организацију формално слободне радне снаге, која се базира на (2) слободној размени на тржишту, уз (3) одвојеност посла од домаћинства, у циљу (4) задовољења потреба маса.

Теза о утицају протестантске етике на капитализам се, затим, ограничава само на **ране фазе** његовог развоја.¹⁰ Једном успостављен, капиталистички привредни систем је допринео секуларизацији модерног друштва, тако да може да се каже да је протестантизам "био свој сопствени гробар" (Хамилтон, 2003: 281).

Вебер је, применивши метод разумевања (*Verstehen*) на однос одређених аспеката протестантизма и духа капитализма, утврдио постојање "изборног афинитета"¹¹ (*Wahlverwandtschaft*) или смисаоне сродности (*Sinnadäquanz*) – оба феномена су била прожета "духом рационализације". Али, да би поред кохеренције на нивоу значења, овај однос добио гаранцију емпиријске истине, морао је бити додатно конкретно историјски проучен методом који би утврдио каузалне односе: "Адекватност на нивоу значења (...) треба да буде потврђена узрочном адекватношћу" (Buss, 2003: 190).

Вебер није заступао став да је протестантска етика довољан, већ **један од нужних**¹² услова (*conditio sine qua non*), заправо адекватних узрока¹³ за аутономан развој модерног капитализма:

било никаквог развојка, *ни зачетака* развојка у *модерни* капитализам, а, пре свега, није било уопште 'капиталистичког духа', у смислу у коме је он био својствен аскетском протестантизму" (Вебер, 1976: 527). "Вебер тврди да би сам опис модерног капитализма био непотпун кад би се из њега изоставио капиталистички дух. Јер један привредни поредак који има спољашњи облик капиталистичке организације може да функционише и на чисто традиционалистичкој основи. Тек кад се капиталистички дух удружи с капиталистичким обликом организације привредног живота, добија се потпуна слика модерног капитализма као друштвено-економског система" (Ђурић, 1987: 125-6).

⁹ Види: Buss, 2003:188-9. "Комплетнија дефиниција би правила разлику између капиталистичког предузећа (*enterprise*) и капиталистичког система који једино може да се развије тамо где постоји владавина права и где је управљање монетарним системом монополизовано од стране државе" (Buss, 2003: 189 fn. 1).

¹⁰ "Сам Вебер је увек наглашавао да се његова теза о улози Протестантске етике у настанку модерног капитализма односила *само на ране фазе* овог процеса: када је једном установљена претежно капиталистичка привреда, њене сопствене потребе, на радном месту и тржишту, би саме наметнуле понашање које би уопштено биле у складу са 'духом капитализма' без потребе за помоћ од религије" (Goldthorpe, 2000: 34).

¹¹ "Овде није реч о узрочном односу (протестантизам је изазвао капитализам и обрнуто), него о узајамној позитивној повезаности и подршци" (Шушњић, 1998: 162 fn 25).

¹² "Ови изрази [нужан и довољан услов – М. Ј.] примењују се и у узрочним и у логичким тумачењима. Нека 'р' и 'q' представљају неке догађаје, идеје или исказе. (1) За свако р и q, р је довољан услов за q ако важи да ако р, онда q. (2) За свако р и q, р је нужан услов за q ако, ако не-р, онда не-q" (Риз, 2004: 602). Тако је Вебер "показао да се, у одсуству протестантске етике, модеран капитализам није развијао самостално (мада је, природно, могао да се унесе као систем), иако је било мало институционалних или других препрека за његов развој; али се модеран капитализам ипак развио, чак и када су препреке биле знатне, ако је протестантска етика такође била присутна" (Бас, 1991: 106). Енглеска верзија текста "Економска етика руског

[Н]е треба нипошто заступати једну будаласто-доктринарну тезу као што је теза да је "капиталистички дух" (увијек у овдје провизорно употребљаваном смислу ове ријечи) *могао* настати *само* као еманација *извјесних утицаја* реформације, или чак, да је капитализам као *привредни систем* творевина реформације. Већ то да су извјесни важни *облици* капиталистичког пословања ноторно много *старији* од реформације стајало би таквом схватању једном заувјек на путу. Него треба само установити да ли су и уколико религијски утицаји при квалитативном обиљежју и квантитативној експанзији оног "духа" широм свијета били саучесници и које се конкретне *стране културе* која се заснива на капиталистичкој бази на њих своде. При томе се, пред грдном збрком узајамних утицаја између материјалних основа, социјалних и политичких облика организације и духовног садржаја реформаторских културних епоха, може да поступи само тако да се најприје испита да ли се и у којим стварима између извјесних облика религиозне вјере и етике позива могу распознати одређене "изборне сродности". (Weber, 1989: 69)

Неки од додатних чинилаца за довољан услов настанка модерног капитализма би, поред протестантске етике, били¹⁴: слободно тржиште рада, тржиште новца (доступности капитала и кредита), повећање популације, постојање независних градова, доступност природних ресурса и тржишта (преко развијених путева трговине) и примена рационалног књиговодства.

Вебера, даље, није занимало Калвиново религијско учење као такво, већ **стварне друштвене последице** које је калвинистичка етика (ненамерно) произвела.¹⁵ Уочивши везу између веровања, делања и ненамераваних последица тог делања, Вебер је капиталистички дух сматрао управо **ненамераваном последицом**¹⁶ протестантске, тачније калвинистичке вере:

И зато ћемо морати да будемо свјесни тога да су културни утицаји реформације добрим дијелом – можда за наше специјалне аспекте претежно – били непредвиђене и управо *нежељене* последице рада

ортодоксног хришћанства (I део)" Андреаса Баса, из кога је преузет претходни цитат, под насловом "The Patrimonial State and The Spirit of Orthodoxy" прештампана је у: Buss, 2003: 27-58.

¹³ "Ова теза, наиме да је протестантска етика адекватан узрок (adequate cause) – а не једноставно узрок и дефинитивно не једини узрок, и вероватно не чак једини адекватни узрок и можда не најважнији адекватни узрок – модерног капитализма, је у центру Веберове социологије религија" (Buss, 2003: 197). Више о појму "адекватне узрочности" (adequate causation) у: Buss, 2003: 188-201.

¹⁴ Види: Ђорђевић и Тодоровић, 2000; Goldthorpe, 2000: 36; Buss 2003: 199-200; Ристић, 2005: 147 fn2.

¹⁵ "Вебер није толико био толико заинтересован за званичну калвинистичку доктрину о економској активности колико за последице тога *што неко јесте* верујући калвиниста за свакодневно понашање појединца – последице којих појединац каткад не би био потпуно свестан. Другим речима, Веберова теза се на концу није односила на теологију већ поткултуру и психологију" (Goldthorpe, 2000: 35-6).

¹⁶ Ово је класичан социолошки пример "ненамераваних последица" друштвеног делања. Више о овом концепту види у: Merton, 1936.

реформатора, често јако удаљени или управо супротни од свега онога што је њима самим лебдјело пред очима. (Weber, 1989: 68)

И на крају, Вебер се у свом истраживању настанка капитализма **није супротстављао Марксу** [Marx]. Његово се наглашавање идејних или културних фактора може сматрати комплементарним Марксовом (или марксистичком) наглашавању економских чинилаца. Вебер није сматрао исправним једноставна, једнострана или редукционистичка објашњења развоја капиталистичког друштва те, како му се некад приписује, није ни идејама давао аутономну улогу у одређивању друштвеног делања људи:

Човечјим понашањем директно руководе не идеје већ тежње за материјалним стварима и за савршенством. Но, веома често се дешава да "слике о свету", створене на основу "идеја", попут скретничара одређују правце кретања дела којима покретачку снагу дају тежње. "Од чега" и "ради чега" човек жели (и, не заборавимо, "може") да оствари спасење, зависи од његовог поимања света. (Хамилтон, 2003: 266; цитирано из: Max Weber (1970) "The social psychology of the world religions", у: H. Gerth i C.W. Mills (ur.) *From Max Weber. Essays in Social Theory*, London: Routledge, p. 280)

Ако је Вебер и желео да побије нечију тезу, то је онда била она Вернера Зомбарта [Werner Sombart], по којој су главни "кривци" за развој модерног капитализма били Јевреји (Хамилтон, 2003: 272).

Примена на православље

На просторима где је ортодоксно хришћанство било најзаступљенији облик религије није дошло до аутономног развитка модерног капитализма.

Фактори који су били препреке за овај развој се могу поделити у две групе: (1) структурално-историјске и (2) религијско-догматске.

Ова подела фактора је извршена у аналитичке сврхе, уз свест о комплексности, како међусобних односа¹⁷ ове две групе чинилаца,¹⁸ тако и њиховог (не)посредног утицаја на развитак капиталистичке привреде.

Кренућемо од структурално-историјских фактора, где су у левој колони *Табеле 1* наведени они који су деловали стимулативно у окружењу у коме је доминирао протестантизам, а у десној одговарајући фактори који су инхибирали развој рационалног капитализма на православним просторима:

Табела 1 – Структурално-историјски фактори

¹⁷ Структурални фактори су, на пример, били обликовани православљем које је дуже на овим просторима. (На овој напомени захваљујем Данијели Гавриловић).

¹⁸ Вера Вратуша-Жуњић (чије смо називе за ове групе фактора преузели) и Мари-Жанин Чалић примат дају структурално-историјским, за разлику од Демостенеса Саврамиса који наглашава улогу религијско-догматских чинилаца.

СТРУКТУРАЛНИ АСПЕКТИ ОКРУЖЕЊА ПРОТЕСТАНТИЗМА	СТРУКТУРАЛНИ АСПЕКТИ ОКРУЖЕЊА ПРАВОСЛАВЉА
рационализација развоја државе (одвајање политике и економије)	зависност економије од политике (патримонијална држава)
плодно тло за развој предузећа и предузетничког духа	кочење предузетничког духа
организовано чиновништво (рационална бирократија)	владавина непотизма
значајна улога слободних градова, територијалних јединица аутономног	градови као административни центри, тржнице и војне базе
развијен грађански сталеж и одговарајућа идеологија	неразвијен грађански сталеж и одсуство статусне солидарности
развијена (прото)индустрија	претежно аграрна производња
тржиште радне снаге	радна снага повучена са тржишта
социјална политика (рационална и систематска)	давање милостиње (према осећају)
одвојеност/дуализам цркве и државе	симфонија цркве и државе
индивидуалистичка друштва	холистичка друштва
унутарсветовни индивидуализам	вансветовни индивидуализам

Друштвена организација је на православним просторима имала више одлика оног типа који је Тенис [Tönnies] назвао "заједница" (*Gemeinschaft*), док је код протестантизма организација више одговарала идеалном типу "друштва" (*Gesellschaft*).

За православни исток је, у складу са претходно реченим, био карактеристичан холистички облик друштвеног живота (Buss, 2003: 99-100), који је резултирао недостатком широког слоја са развијеним осећањем (унутарсветовног) индивидуализма,¹⁹ који је, можда, најважнија одлике модерности. Владајући колективизам је гушио личну иницијативу на економском плану и није погодовао стварању групе која би била носилац (*Träger*) предузетништва.²⁰ "Етика братске љубави" и обавезна солидарност нису пружале моралну основу за развој капиталистичких односа.

Православне идеје о солидарности заједнице (руска *саборност*) отежавају прихватање концепта тржишне економије засноване на

¹⁹ "У традиционалним холистичким друштвима (...) индивидуа или индивидуализам може да се појави само у свом вансветовном облику, у смислу да индивидуа има мању вредност [у односу на колектив – М. Ј.] или да више не игра своју друштвену улогу" (Buss, 2003: 100).

²⁰ "Руско право, ако што је Макс Вебер приметио (...) признавало је литургијску колективну одговорност и одговарајућа колективна права обавезних организација, нпр. сеоских заједница. (...) Очигледно је, према Веберу, да је свуда где је уведен, систем литургија знатно смањило формирање приватног капитала и област капиталистичког стицања богатства" (Бас, 1991: 104).

конкуренцији и индивидуалном предузетништву. На тржишну економију (или на капитализам, што се своди на исту ствар) се гледа као на морално одбојан израз немилосрдности и похлепе. (Berger, 2005: 442)

Недовољан степен диференцијације друштвених установа је следећа одлика источнохришћанских друштава, при чему овде треба најпре имати у виду својеврсно јединство државе и цркве – отелотворено између осталог и у фигури краља-свештеника.²¹ Генерално гледано, социјалне институције нису биле слободне од патроната политике, већ су биле потчињене деспотској власти у већем степену него на западу (патримонијална држава²²). Државама на православном истоку је недостајао државни апарат који би управљање базирао на строго рационалним основама²³. Отуд недостатак бирократије засноване на рационалном и безличном систему правила, уместо које постоје службеници који су одговорни владару и који до намештења долазе преко рођачких и политичких веза, а не на основу (опет системом рационалних критеријума утврђених) квалификација. Без рационалног управног апарата, нема ни функционалне, непристрасно вођене социјалне политике државе.

Не треба занемарити и чињеницу да је добар део православних друштава дуго био под влашћу турских освајача,²⁴ чије су војне јединице и управни апарат били смештени у градовима, док је највећи део потчињеног становништва живео (и производио) на селу, а "сељаци [су], пошто више зависе од органских процеса и природних појава него градског становништво, мало оријентисани на рационалну систематизацију" (Бас, 1991: 111). Градови, тиме, нису имали онај повлашћени статус као на западу где су били подвргнути мањим новчаним наметима и слабијем политичком утицају владара. Другим речима, у градовима на истоку није било "ваздуха који ослобађа".²⁵

²¹ "[У] раном Хришћанству и у Византији није био јасне линије између *sacerdotum* и *regnum* као на западу" (Buss, 2003: 110).

²² "Управљање државом развило се из патријархалног управљања кнежевим приватним имањем" (Бас, 1991: 98).

²³ "Осећајна религиозност православне цркве, која се увек тесно везивала за државу и остајала зависна од државе, није могла допринети рационализацији развоја државе" (Саврамис, 1991:91).

²⁴ "Околности доминације непријатељске турске феудалне државе и исламске вере, гушиле су у самом зачетку сваки наговештај унутрашњег реформисања живота Православне цркве, које би евентуално и мирјане преусмерило ка активној унутарсветовној аскези. Као духовно језгро очувања културног идентитета и инкубације средњовековне државности поробљених балканских народа, православна црква се чврсто супротставила сваком спољњем утицају и унутрашњој промени. Отоманским властима је овакво затварање православне цркве одговарало, јер су настојале да спрече евентуално уједињење православца и католика у заједничкој борби за истеривање муслимана из Европе" (Вратуша-Жуњић, 1995: 86-7).

²⁵ "Градови, у западном смислу са институцијама и слободама, нису постојали у Русији (...) Руски град је углавном био административни центар, војна база и тржиште, и није се могао поредити са западноевропским градом, територијалном јединицом аутономног статуса" (Бас, 1991: 101).

Без слободних градова, није било ни грађанског сталежа са пратећом идеологијом и правним статусом,²⁶ већ је постојала "само једна асоцијација за поделу оптерећења и привилегија оних који су се задесили као становници града у неко дато време" (Бас, 1991: 102).

Сељаци су на својим имањима развили кућну радиност и ситну занатску производњу, па са те стране није било потреба за индустријском робом која се иначе производи у градовима, а и куповна моћ сељака је била ослабљена релативно великим наметима. Аграрна структура, која је преовладала у православним друштвима, створила је јаку традиционалистичку свест код људи, а она никако не погодује развоју "капиталистичког духа".²⁷

Све до краја XVIII века у овим друштвима није било развијеног банкарског система, па ни комерцијалних кредита и развијеног рационалног књиговодства, чак ни међу богатим трговцима, што су биле јасне препреке до модерног капитализма. У Русији се, на пример, папирни новац појавио после 1768. (Бас, 1991: 102), а у Србији први пут у виду дознака 1848, а фактички тек 1885. године када је банкнота од 10 динара стекла поверење становништва.²⁸

Није постојало ни тржиште радне снаге, којој је био наметнут принудни рад (кулук) за домаће властелине, односно стране освајаче (спахије).²⁹

Рационалан правни систем се на овим просторима појавио тек средином, односно крајем XIX века. "Русија није имала самосталан правни систем пре реформи из 1864. године, а делимично чак ни после тога. У руској патри-

²⁶ "Ауторитарна заштита и идеолошко оправдање институционалних црквених, властелинских и царских државних интереса, спречила је размахивање унутрашњих развојних импулса слабе, приходима статусно стратификоване, правно незаштићене и несигурне настајуће буржоаске класе у градским административним центрима, војним базама и средиштима спољне трговине" (Вратуша-Жуњић, 1995: 73).

²⁷ "Као најзначајнију силу која спречава настанак таквог духа Вебер наводи традиционализам. Таквом ставу својствена је склоност да се ради само онолико колико је неопходно да се оствари зарада довољна за задовољење уобичајених потреба, жеља и очекивања" (Хамилтон, 2003: 276).

²⁸ Поменуте новчане дознаке су се појавиле у Војводини, и то у Сремским Карловцима и Суботици. У питању су били асигнати, који су издавани на основу покрића у националним добрима (непокретностима и сл.). Прве новчанице у Кнежевини Србији штампане су 1876. године као новац Главне државне благајне за потребе финансирања српско-турског рата, али никада нису пуштене у оптицај. Будући да су 1884. године, оснивањем Привилеговане народне банке Краљевине Србије, створени услови за издавање новчаница, исте године је емитована новчаница од 100 динара. Она је била платива у злату, а израђена је у Белгији. Међутим, навикнут на метални новац, народ је ту новчаницу махом мењао за злато, тако да је тек банкнота од 10 динара издата 1885. године, платива у сребру, стекла поверење грађанства и била широко прихваћена, као и остале новчанице након тога, до избијања Првог светског рата. (види одредницу "Српски динар" у *Википедији – Слободној енциклопедији*, на: <http://sr.wikipedia.org>)

²⁹ "Као резултат облигаторног рада за земљопоседнике, а касније и тоталитарног социјалистичког режима, формирао се негативни став према раду и ниска радна мотивација. Спољашњи услови живота, ропство, социјалистичка држава, одсуство индивидуалних права морају се узети у обзир при објашњењу руског економског менталитета. Али, не смеју се занемарити унутрашњи разлози, који су религијски инспирисани, а који се огледају у психологији и етици служења господару и другима" (Симић, 2005: 632).

монијалној држави недостајали су рационално поуздан закон и административни систем" (Бас, 1991: 99). Остали су непознати и разграничавајући цеховски закони или рационална концепција корпорације.

*
* *

Попут структурално-историјских, у *Табели 2* дати су религијско-догматски фактори који су утицали на развој рационалног капитализма – поспешујуће у случају протестантизма и као препреке у случају православља:

Табела 2 – Религијско-догматски фактори

ПРОТЕСТАНТИЗАМ	ПРАВОСЛАВЉЕ
унутарсветовна/активна аскеза	вансветовна/пасивна аскеза
активност (овладавање светом)	контемплација (одбацивање света)
човек сâм пред богом	човеков однос са богом посредован црквом
црква: удружење индивидуа и инструмент дисциплиновања	црква: холистичка институција
правдање пред богом	поистовећивање са/постајање сличним богу
световни начин служења и приближавања богу	служења богу кроз сакраменте
већи значај проповеди	већи значај литургије
образовано свештенство	мањак образовања код свештенства
рационална религиозност	осећајна религиозност
рашчаравање/размађијавање света	освакидашњавање харизме
систем рационалне етике рада	одсуство система и оправдавање нерада
рад: знак препознавања милосрђа/симптом спасења	рад: оптерећење/казна

Оно што је основна разлика између православља и аскетског протестантизма, која има најдалекосежније реалсоциолошке последице, јесте форма аскезе – активна код протестантизма, где човек себе доживљава као "оруђе" бога, пасивна код православља, где је појединац "посуда" божанског.

Код унутарсветовне/активне аскезе протестантизма свакодневним, овосветовним активностима се даје позитиван религијски значај. Код православља се на 'овај свет' гледа као на нешто пролазно, мање битно и мање вредно од вечности која верника чека на 'оном свету', након смрти.

Док је код протестаната успешност у свом позиву знак божанског милосрђа, а сâм рад најсветија дужност човека и највиши израз етичког самопотврђивања, делатност која се обавља *in maiorem gloriam Dei*, код православаца је рад казна за првобитни грех и оптерећујућа нужност.³⁰ Православци заслужују милост напуштањем овога света, из чега следи мистично³¹ "сједињење с богом" (*theosis*).

Овакво наглашавање трансцендентног није било присутно од почетака развоја православне религије. Василије Велики је, на пример, наглашавао значај рада цитирајући речи апостола Павла ("ако ко неће да ради, да и не једе"), а доколицу сматрао штетном и опасном (види: Саврамис, 1991: 86-7). Његова је препорука да "сустрет са Богом не треба да се врши на рачун рада".

Идеје о примарности мировања и одбацивања овосветовног настају касније (у XIII и XIV веку) на Светој Гори, у оквиру исихастичког покрета,³² одакле се шире на остатак православног света.

Ако протестантска вероисповест придаје велику важност производном раду и размишљању, онда православна има обрнут смер: она придаје важност мистичном исихазму, повлачењу из света и осуди земног богатства, па је овај део света остао привредно слабије развијен. Ако се у повлачењу из света (вансветовна аскеза) и тиховању проводи живот и спасава душа, онда опада способност за уочавање и решавање свакодневних, практичних задатака, као што је прибављање материјалних добара. Православна вера више брине о оностраном него у оностраном животу: вера која каже да је духовно богатство једино битно, сигурно не делује подстицајно на привредну делатност. Јунаци монашког одрицања и скромност свакако не могу бити јунаци производње и потрошње. (Шушњић, 1998: 159-160)

Постоје мишљења да је 'бег' из овог света православне цркве био својеврсна теоријска, т.ј. теолошка рационализације положаја цркве наспрам државе. "Концепција, коју је о свом односу са државом развила Црква, је имала централну улогу у еволуцији односа вансветовног појединца и 'света'" (Buss, 2003: 106). Подређени положај цркве³³ нашао је своје оправдање у одбацивању овог света зарад контемплације у циљу достизања трансцендентног.³⁴

³⁰ "Уместо религиозног поштовања рада (Запад) ступа религиозно оправдање нерада (Исток)" (Саврамис, 1991: 86).

³¹ "Мистицизам, у Веберовој терминологији, стоји насупрот аскетизму. Он је повезивао аскетизам са спасењем делима и активношћу које доказује нечије религиозне заслуге; у мистицизму, међутим, он је видео пасивну контемплацију и потпуно спокојство у Богу" (Бас, 1991: 103).

³² Више о исихазму види: Георгијева, 1995.

³³ "Владар је вршио утицај на синоде, имао је одређену улогу у постављању владика и патријарха и сазивао је црквене конциле (као што је онај у Никеји) који су дали правну важност одлукама о догмама, док патријарх из Константинопоља није имао никакав политички или легални ауторитет. (...) Док су у Константинопољу јака држава и стара цивилизација окруживале и доминирале црквом, дотле је на западу нова држава стварана уз помоћ једне независне цркве која је добијала све већи утицај на световна питања. (...) Ортодоксна црква

Према Алфреду Милер-Армаку [Müller-Armack], стварно историјско деловање идеја које су формулисане у верским учењима је посредовано у реалним организационим формама (види: Вратуша-Жуњић, 1995: 68-9). Тако је католичка рационална и фиксирана теологија представљала духовни темељ диференциране организације друштвених установа на западу (политичка аутономија црквене хијерархије и феудалне државе). Мистично и отворено православно богословље је духовни израз који сферу светог и световног повезује у неиздиференцирани облик организације (снажна централна држава и државна црква). Милер-Армак из одсуства супротстављености државе и цркве на истоку изводи одсуство: сталешки привилегованог и независног слоја свештенства и племства, развоја слободних градова и развоја предузетништва. Као главни фактор којим објашњава изостанак диференцијације он наводи особеност метафизике наслеђене из касне антике преко Византије. Према његовом мишљењу, ради се о систему "који није прошао филтер римског аналитичког трезвеног духа, него на трагу синтетичке душевности грчког духа, одвраћа од овоземаљског света и једнострано усмерава духовни развој на непосредно мистично утапања у зрачећи трансцендентни свет идеје" (Вратуша-Жуњић, 1995: 69).

Избегавање 'хватања у коштац' са светом кроз рационално решавање проблема, "одсуство практичности пред питањима свакодневног живота" (Булгаков), давало је православној религиозности изразито осећајни карактер, што је имало битне последице на друштвени живот верника, а тиме и на њихову економску активност.

Осећајна религиозност православаца, према Макс Веберу, условљавала је капитализам авантуриста (види: Саврамис, 1991: 86), код кога није било рационалног обуздавања ирационалног нагона за стицањем, нити методичког вођења живота.

Једна од последица овог одсуства је био и велики број црквених (али и паганских) празника,³⁵ за време којих је било грешно, што је практично

никада није знала за архимедовски врх у виду папе, изван или чак изнад државне сфере. Она је била подељена на националне огранке који су морали да се прилагоде респективним државама" (Бас, 1991: 106-107).

³⁴ "Источна црква је тако *polens volens* свој положај везаних руку претворила у врлину и она се у складу са својим теолошким становиштем према којем човек не треба да тежи ка моћи и активности већ само ка контемплацији, одрекла сваке борбе за своју аутономију од световне власти, сматрајући идеалним системом јединство световне и духовне власти (симфонија) у којој свака индивидуа има унапред одређено место и задатак – да се контемплативним животом приближава богу. Управо тај примат контемплације (...) је условио својеврсни вансветовни аскетизам (за разлику од протестантског унутарсветовног), који се сматра јединим путем ка богу и који није ограничен само на монахе, већ се препоручује сваком хришћанину ('бекство на Свету Гору')" (Ристић, 2005: 154).

³⁵ "У Србији су заправо постојале две чврсте верски мотивисане регулативе рада: црквени и пагански празници, као и постови. Поред 82 званичне црквене недеље и празника, било је и 55 дана којима се није радило из кулtnих разлога. Мада је већ 1867. у Скупштини први пут

значило забрањено, радити. Велики број слава (карактеристичних за српско православље) такође није погодовао стварању култа рада и производне акумулације.³⁶

Изразито традиционалистички карактер православља је свакако представљао препреку за развој капиталистичких односа. Синкретизам православља, који се огледао у преузимању и похришћавану паганских божанстава и обреда, као и мањак образовања код свештенства (види: Бас, 1991: 107), сведочио је о доминацији магијских³⁷ и ритуалистичких³⁸ аспеката, који су отежавали раскид са традиционалним. Јаки остаци магије нису подстицајно духовно окружење за развој рационалне науке и технике. Наука није нашла плодно тло за свој развој ни у манастирима који су на западу били извор најразличитијих стимулуса, због тога што су на истоку монаси тежили да пут спасења нађу у литургији³⁹ и мистицизму. Ни православна уметност није одиграла улогу подстрекача научног развоја као ренесансна уметност на западу (види: Бас, 1991: 110).

Феномен "рашчаравања" (*Entzauberung*), рационализације свакодневице, није се десио у православљу, где је свет остао "магични врт" у коме је црква покушавала да утиче на појединца само својим сакраменталним животом. Правило о немогућност спасења изван цркве дало је заједници верника, а не појединцима, примат у религијском животу⁴⁰.

покушано да се бар нецрквени празници 'у интересу рада' изоставе, то је трајало и после Првог светског рата, и још тридесетих година су били повод многим жалбама. После оснивања Југославије број празника се још и повећао, пошто је свака народност и свака верска заједница унела своје празнике у мултиетничку заједницу. Нарочито су пагански празници били велике препреке развоју. Још 1932. један регионални дневник је писао о друштвеним санкцијама за непоштовање старих, паганских празника. Разјарени сељаци су свом безбожном суседу ноћу уништили жетву. У верски мотивисане периоде нерада спадају и дуги постови, готово 220 дана у години, у којима, из физиолошких разлога опада радна способност. Тако су још савременици дошли до закључка да "сувише дуги и строги постови ... слабе одбрамбену снагу сељака, његове жене и ... деце". Утолико се могу наћи чак и биолошки разлози за ограничену радну мотивацију" (Чалић, 2004: 296-7).

³⁶ Велики број празника је могао бити слављен због постојања вишкова радне снаге, док су славе биле прилика да се у исхрану укључи месо, којег у редовној исхрани није било довољно. (На овој напомени захваљујем Љубинку Милосављевићу)

³⁷ "[М]ноги сељаци су покривали своје иконе, које су се у свакој кући постављале на почасно место, платном када би претпоставили да оно што намеравају да учине један од светаца не би одобрио (...). Ако се на овај начин успешно могу сакрити грехови и избећи казна на овом или оном свету, мотивација за рационално животно понашање се знатно смањује" (Бас, 1991: 111).

³⁸ "У очима многих сељака црквени ритуали нису били ништа више, али ни мање, од посебно ефектних магијских представа: без познавања Библије, било које догме, или чак Оченаша, они су навикли на те обреде и у њима су видели суштину хришћанства" (Бас, 1991: *loc. cit.*).

³⁹ "Протопрезвитер Мајендорф Јован заступа тезу да је византијска хришћанска цивилизација примарно на Словене прешла преко Литургије, а секундарно кроз преводе осталих теолошких, законских и научних текстова" (Вратуша-Жуњић, 1995: 65 *fn* 8).

⁴⁰ Макс Вебер је у једном говору одржаном 1910. године, у вези с питањем инстанце у коју је уложена последња непогрешива моћ која може одлучити да ли нека особа припада цркви или

Оно што је [Хомјаков] звао *саборност*, означавало је савршено другарство и заједништво људи уједињених у вери и љубави. Узгред, *саборност* је био црквенословенски превод грчке речи *ekklesia* (црква). То је била кућа особе у православном смислу и услов њеног развитка – док места за индивидуу у модерном смислу речи у њој није било (Buss, 2003: 122).

У оквиру ортодоксног хришћанства не може се наћи мноштво секташких покрета који су развијали унутарсветовни облик аскезе. У Русији је било православних секти чија су учења код верника развијала штедљивост и уздржаност у животу,⁴¹ посебно код старовераца, али ово није био случај са већином православног становништва.

Производња за задовољавање личних потреба, без вишкова који би били изнети на тржиште, јесте, изгледа, више одговарала православцима. "Такво схватање рада је ближе социјалистичком него капиталистичком поимању економије, што је можда и навело Достојевског да тврди да је 'православље наш руски социјализам'" (Ристић, 2005: 157). Стога не чуди што епископ Иринеј Добријевић у тексту "Православни дух и етика капитализма" (2005), пише да ће црква "и даље инсистирати (...) да слободна економија буде ублажавана, усмеравања и дисциплинована од стране морално-културног поретка и закона". Као развојне циљеве Добријевић наводи: (1) (ре)евангелизацију, (2) обнављање морала (елиминисање криминала и корупције), (3) имплементирање пословне етике (пре свега брига о запосленим који у процесу транзиције могу изгубити посао, као и брига и о повећању инвестиција у циљу повећања запослености) и (4) наставак пружања хуманитарне помоћи избеглим и расељеним лицима.

Наведени циљеви који се односе на развој привреде су више у складу са 'мајчинским' принципом социјализма, него онима 'бездушног' капитализма. Нетрпељивост цркве према капиталистичким тежњама се у суштини заснива на неслагању с безличношћу односа у оквиру капиталистичког друштва, јер управо ти безлични односи стављају одређене човекове делатности ван домена цркве и њеног утицаја и спречавају цркву да делује унутар њих и да их усмерава у складу са својим етичким начелима (види: Хамилтон, 2003: 277).

не, изговорио следеће: "Ако сад упитамо Грчку (православну) цркву ко инкорпорира ту инстанцу, званичан одговор је ... : Црквена заједница, сједињена у љубави..." (види: Бус, 1994: 119). Последње поглавље књиге Андреаса Баса *Макс Вебер и Азија* – "Петрификација западне науке и културе и интересовање Макса Вебера за Русију" (стр. 108-129), одакле је преузет претходни цитат, прештампано је као прво поглавље у Buss, 2003 под насловом: "Max Weber and Leo Tolstoy on Science and Culture", pp. 3-24.

⁴¹ Види: Buss, 1989: 449, 454-457, 468. Текст Андреаса Баса "The Economic Ethics of Russian-Orthodox Christianity: Part II – Russian Old Believers and Sects" (Buss, 1989) уз минорне техничке измене прештампан је у: Buss, 2003: 59-90.

*
* *

Пишући огледе о економској етици светских религија Макс Вебер је хтео да докаже тезу да је само на Западу могао да се развије модерни рационални капитализам из аутохтоних извора.

Изгледа да је случај изостајања самониклог развоја капитализма на просторима ортодоксног хришћанства потврда његове тезе. Овде је систем капиталистичких односа увезен заједно са технологијом и знањем са запада при крају XIX века, када је са појачаном индустријализацијом и модернизацијом процес акултурације са западном индивидуалистичком конфигурацијом постао неизбежан.⁴²

Било би интересантно истражити врсту и обим утицаја који православна религиозна етика има на развојне процесе у време реструктурисања источноевропских друштава и њихове транзиције из социјалистичких у капиталистичка. Посебно зато што је у поменутиим друштвима видљив процес ретрадиционализације, у оквиру којег се појављују отпори преласку на нови систем уз наглашавање потребе за очувањем духовно-културног идентитета који се сматра угроженим надлазећим, готово преплављујућим, процесима глобализације и економске либерализације. Као незаобилазан елемент поменутог идентитета редовно се наводи управо православље, чија се инструментализација у сврху легитимисање одређеног типа и смера друштвеног делања чини неизбежном.

Можда би Веберова парадигма била одговарајући оквир за истраживање динамике наведених процеса.

Литература

- Бас, Андреас (1991) "Економска етика руског ортодоксног хришћанства (I део)", у: Драгољуб Б. Ђорђевић (ур.) *Православље између неба и земље*, Ниш: Градина, стр. 96-118.
- Berger, Peter L. (2005) "Orthodoxy and Global Pluralism", *Demokratizatsiya*, pp. 437-447
- Бус, Андреас Е. (1994) *Макс Вебер и Азија*, Ниш: Градина; ЈУНИР.

⁴² "У Србији се, на пример, привредна етика усмерена на успех увек испољавала када је наилазила на спољне чиниоце развоја који су је јачали. Нарочито српски предузетници не остављају утисак да су били мање заинтересовани за добит и профит од својих колега у Западној Европи. Фабриканти текстила из Лесковца створили су чак и сопствени мит. За њих наводни друштвени успон није представљао скок од перача судова до милионера (као у 'америчком сну'), већ од младог пастира и надничара до индустријског предузетника. (...) индустријалци нису били само вредни, марљиви и даровити, већ су и неговали аскетску мисао, сличну оној Макса Вебера, која, ако бисмо веровали А. Бусу (...) уопште не одговара 'равнодушном односу према свету' православних људи. 'Ми једемо паприке, па зидамо фабрике', гласио је њихов мото, што значи да се живело штедљиво, да би се стекло и на крају улагало" (Чалић, 2004: 298).

- Buss, Andreas (1989) "The Economic Ethics of Russian-Orthodox Christianity: Part II – Russian Old Believers and Sects", *International Sociology* 4 (4), pp. 447-472.
- Buss, Andreas E. (2003) *The Russian-Orthodox Tradition and Modernity*, Leiden-Boston: Brill
- Вебер, Макс (1976) *Привреда и друштво – Том први*, Београд: Просвета.
- Weber, Max (1989) *Протестантска етика и дух капитализма*, Сарајево: Веселин Маслеша; Свјетлост.
- Вратуша-Жуњић, Вера (1995) *Развој, религија, рат*, Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Георгијева, Вера (1995) *Философија исихазма*, Ниш: Градина; ЈУНИР.
- Goldthorpe, John H. (2000) "The Uses of History in Sociology: Reflections on Some Recent Tendencies", у: *On Sociology – Numbers, Narratives, and the Integration of Research and Theory*, Oxford: Oxford University Press.
- Дебељак, Алеш (1996) "Веберово схватање протестантизма и аскезе", *Теме* XIX (1-4), стр. 35-46.
- Добријевић, епископ Иринеј (2005) "Православни дух и етика капитализма", *Philotheos* 5, стр. 416-424. [текст преузет 12.11.2007. са интернет адресе: http://www.eparhija-zahumskohercegovaacka.com/images/vidoslov/br39_prawoslavni_duh_i_etika_kapitalizma.pdf].
- Ђорђевић, Драгољуб Б. (1993) "Ка социологији православља и православне цркве", у: Гордана Живковић (прир.) *Човек и црква у вртлогу кризе: шта нам нуди православље данас?*, Ниш: Градина, стр. 194-205.
- Ђорђевић, Драгољуб Б. и Богдан Ђуровић (1994) "Компаративна социологија развоја Андреаса Буса", у: Андреас Е. Бус *Макс Вебер и Азија*, Ниш: Градина, ЈУНИР, стр. 137-142.
- Ђорђевић, Драгољуб Б. и Драган Тодоровић (2000) "Макс Вебер и Азија: Критика Андреаса Е. Буса", у: *Комуникација социологије са филозофијом и историјом*, Никшић: Филозофски факултет; Подгорица: Универзитет Црне Горе, стр. 36-45.
- Ђурић, Михајло (1987) *Социологија Макса Вебера*, Загреб: Напријед.
- Merton, R. K. (1936) "The unanticipated consequences of purposive social action", *American Sociological Review* 1 (6), pp. 894-904.
- Риз, Вилем Л. (2004) *Речник филозофија и религија: источна и западна мисао*, Београд: Дерета.
- Ристић, Ирена (2005) "Религија као фактор политичке културе и економског развоја", *Филозофија и друштво* (3/2005), стр. 145-161.
- Саврамис, Демостенес (1991) "Макс Вебер и православне цркве", у: Драгољуб Б. Ђорђевић (ур.) *Православље између неба и земље*, Ниш: Градина, стр. 80-95.
- Симић, Жикица (2005) "Веберова теза и Русија у визури Андреаса Е. Буса", *ТЕМЕ* XXIX (4), стр. 631-637.
- Хамилтон, Малком (2003) *Социологија религије*, Београд: Clío.
- Чалић, Мари-Жанин (2004) *Социјална историја Србије 1815-1941*, Београд: Clío.
- Шушњић, Ђуро (1998) *Религија – II Том*, Београд: Чигоја штампа.

Miloš Jovanović

Weber's Protestant Ethic Thesis and the Spirit of Orthodoxy

Summary

This work deals with the application of Weberian theoretical and methodological matrix in the study of Eastern Orthodox Christianity. After a brief overview of Weber's thesis on protestant ethics, the most commonly misinterpreted issues concerning the aforementioned thesis are listed. Attempting to apply the thesis on the development of capitalism in the regions where Orthodox Christianity is dominant, the paper presents a comparative review of structural-historical factors which stimulated the autonomous development of modern capitalism in the case of Protestant, and inhibited the same development in the Orthodox Church dominated regions. This is followed by the presentation of the same kind of comparative review of religious-dogmatic factors. A claim is being made that the absence of the autonomous development of rational capitalism in Orthodox regions is in accordance with Weber's arguments propounded in his essays on economic ethics of the world religions.

Key Words: The Protestant Ethic Thesis, Orthodoxy, Structural-historical Factors, Religious-dogmatic Factors

УДК 330.144.2

Миомир С. Наумовић

Филозофски факултет

Ниш

САВРЕМЕНИ СВЕТ И СИРОМАШТВО*

Резиме

У раду аутор разматра процесе који у савременом свету условљавају однос према сиромаштву. Указује на разлике сиромашних у високо развијеним и најбогатијим земљама, средње развијеним, неразвијеним и екстремно сиромашним државама. Сиромаштво се анализира не само као последица класне и етничке диференцијације унутар неке појединачне државе, већ и као последица међународних диференцијација, сегрегација и искључивања. Посебно се указује на одлике и проблеме сиромашних у Африци, Азији и Јужној Америци.

Кључне речи: сиромаштво, високоразвијене земље, средњеразвијене, неразвијене и екстремно сиромашне државе.

О сиромаштву се говори од времена индустријске револуције. Тачније, говорило се о сиромашним радничким четвртима и сиромаштву које је производ руралног егзодуса. Данас се о сиромаштву говори као о веома сложеној распрострањеној појави, а насеља сиротиње се проучавају и посматрају у најразличитијим теоријским оквирима и перспективама. Ова насеља само су просторно испољавање сиромаштва као појаве. Она су, као и сиромаштво, последица не само класне и етничке диференцијације унутар неке појединачне државе, већ су и последица међународних диференцијација, сегрегација и искључивања. Производ су, дакле, с једне стране унутардржавних, а с друге стране и веома сложених међународних прилика и односа. Због тога треба разликовати сиромаштво у међународном оквиру, и проучавати сиромаштво у високоразвијеним индустријским државама, у средње развијеним, неразвијеним и екстремно сиромашним државама. Сиромаштво у високоразвијеним индустријским државама, односно богатим и најчешће економски релативно стабилним земљама битно се разликује од сиромаштва у осталим, често економски нестабилним државама света. Због тога се и насеља сиротиње, и сама сиротиња, међусобно битно разликују. Другим речима, сиротињу у насељима сиротиње у економски стабилним и богатим земљама одликују сасвим друге особине, (и прате битно другачији проблеми) од сиротиње у

* Рад је саопштен на научном скупу *Изазови и донети савремене социологије друштвеног развоја* који је одржан на Филозофском факултету у Нишу 25. и 26. маја 2008. године. Организатори скупа били су Депарتمان за социологију и Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу.

насељима сиротиње економски нестабилних земаља. Сиромаштво у једном делу света је такво да на њему могу позавидети сиромашни из другог дела света. Та сиромаштва могу се описати и научно проучити, али сиромашни из једног дела света скоро никад неће бити изједначени са сиротињом другог дела света.

Економски и социјални развој држава на почетку 21. века ослоњен је и на искуства и постигнућа, али и на проблеме створене у 20. веку. Последице овог развоја су многобројне. Једна од последица тог неуједначеног економског и социјалног развоја јесте да свет чине малобројне земље које су економски релативно стабилне и многобројне земље које исказују трајну или повремену економску нестабилност. У земљама које су економски релативно стабилне, а такве су углавном високоразвијене индустријске (и најбогатије) земље, становништво углавном ужива виши степен социјалне сигурности, док у земљама које су економски нестабилне становништво углавном не ужива социјалну сигурност. Број економски нестабилних земаља крајем 20. века увећан је, а у првој деценији 21. века процес раслојавања богатих и сиромашних држава је настављен. Процес раслојавања богатог и сиромашног становништва, с друге стране, продубио се и унутар економски релативно стабилних и унутар економски дуготрајно нестабилних држава. То је видљива далекосежна последица великих светских процеса који обухватају како привреду индустријски неразвијеног света тако и, последњих година, привреду развијеног света.

Високоразвијене државе у 20. веку прошле су кроз период јачања разноврсне индустрије и данас је њихова одлика да имају високу продуктивност рада, велику спољнотрговинску размену са светом, а одлика великог дела њиховог становништва је врло висок образовни ниво који прати и врло висок животни стандард. У услужним делатностима, што је посебно значајна одлика ових земаља, запослено је бројно становништво и одлика ових држава и у даљој будућности биће да им велики део становништва налази ухлебљење баш тако.¹

Развој тржишта и робне производње, индустријски просперитет, повећање пољопривредне производње, развој транспорта и система комуникација, као и развој образовног система (и развој и ширење здравства) довели су до неких демографских промена које су имале дугорочне последице на живот у овим државама. Данас је у развијеним земљама стопа наталитета далеко испод 30 промила, док је у неразвијеним осетно изнад 30 промила.

¹ Високо развијене државе су оне које остварују бруто друштвени производ већи од 10.000 америчких долара по становнику. Међу њима се издвајају најбогатије земље (САД, Канада, многе државе Европске Уније, Швајцарска, Норвешка, Исланд, Јапан, Јужна Кореја, Тајван, Сингапур, Израел, Аустралија, Нови Зеланд, Кувајт, Катар, Уједињени Арапски Емирати, Брунеј и Словенија) које имају бруто друштвени производ по глави становника већи од 20.000 US долара.

Од времена уласка у демографску транзициону етапу на нижи наталитет, становништво високоразвијених држава бележило је непрекидан раст просечног људског века, али и пад стопе рађања. Нестали су периоди високих стопа наталитета и дошло је време континуираног пада стопе наталитета. Истовремено, због експанзивног развоја трговине и транспорта, технолошких промена у пољопривредној производњи (повећања обима домаће пољопривредне производње) константног запошљавања изван пољопривреде (али и других, бројних разлога) дошло је до повећања бруто друштвеног производа у већ развијеним индустријским земљама. Друга половина 20. века била је раздобље богаћења већ богатих држава. То је раздобље најобимнијег пораста сиромаштва у свету.

Због свих наведених одлика високоразвијене и богате државе имале су у другој половини 20. века, а и данас имају, релативно обезбеђен економски раст и развој што је условљавало и омогућавало и задовољавајућ планиран и континуиран развој образовања, здравства и децје заштите. Образовање становништва, здравствена и децја заштита фактори су продуктивности рада, па су се улагања вишеструко исплатила и даље омогућавала јачање економске стабилности и привредног раста већ богатих држава. Земље развијеног капиталистичког света обезбеђивале су релативно лако остварење својих економских и социјалних циљева и у томе имале уочљиве успехе све до 1970. године. Након кризе од 1973.-1974. године њихов економски развој почео је много строже да условљава укупно планирање и остварење социјалних циљева. Потрошња у оквиру "државе изобиља" и "државе благостања" (називи које су теоретичари из високоразвијених држава радо користили) полагано се усмерила ка условљеној и ограниченој, избалансираној потрошњи у оквиру стварног, дакле према планираној и синхронизованој потрошњи у оквиру строгих ограничења. Капиталистичке земље са развијеном индустријом нису познавале ограничења у економском развоју све до прве нафтне кризе 1973. године, а након 2000. године по први пут су се сусреле и са претњом галопирајућег раста цена енергената на светском тржишту, које је за ове производе данас изненађујуће турско. Економски проблеми настали из несташнице енергената довели су до видних промена у моделу понашања и планирања у оквиру самих индустријски развијених држава. Од државе благостања кренуло се ка "друштву благостања", а од унапређења услова живота већине склизнуло се на бригу за унапређење рада невладиних, верских, хуманитарних и непрофитних организација са социјалним програмима. Владе Маргарет Тачер и Роналда Регана прве су концепт "државе благостања" одбациле као скуп, превазиђен и гломазан. Његовим одбацивањем и увођењем рестриктивне политике у многим областима помоћи и рада са социјално угроженима, требало је обезбедити растерећење развоја капиталистичке привреде.

Високоразвијене индустријске државе од 1970. године бележиле су благ напредак квалитета живота сиромашних слојева, али и истовремено

неуобичајено брзо богаћење малобројног дела друштва. Оне и данас имају прилично одмерен и уједначен економски и социјални развој, углавном без већих и јачих социјалних напетости и немира, без губитка планираног раста, али су банкротства након златних деведесетих година 20. века показала и да настаје време брзог и олаког богаћења. Крајем 20. века ове земље су оствариле пожељну запосленост и очекивану социјалну сигурност. Већ неколико деценија уназад развијају и посебне социјалне програме, нарочито програме за обухват сиромаштва, програме запошљавања, здравствене заштите ризичних група итд. Пре више деценија високо развијене индустријске земље сусреле су се са горућим и нарастајућим проблемима сиромаштва у оквиру властите државе, а онда су се проблеми усложнили и продубили кроз миграције сиромашног света које су биле усмерене управо ка просперитетним и економски стабилним земљама. На постојећи број сиромашних придодат је број сиромашних досељеника (избеглица и економских миграната) што је много усложнило слику сиромаштва у овим земљама.

Неразвијене државе често одликује и прилично ослањање на властиту пољопривреду, недовољно развијена и зависна индустрија, слабије ангажовање становништва у услужним делатностима, слабија продуктивност рада у односу на развијене државе, слабија спољнотрговинска размена (при чему је увоз често прилично већи од извоза), задуженост у иностранству и стална упућеност на увоз технологије која је већ застарела. Њихов бруто друштвени производ је мањи од 2.500 US долара по становнику. Без обзира на често присутно стање задужености у иностранству, што је хронична одлика једног броја ових земаља, у деценијама крајем 20. века оне су чиниле напоре на сузбијању сиромаштва, необразованости и на здравственом збрињавању свог становништва. Као последице необезбеђеног економског раста и развоја, те земље су често имале проблеме најпре у области образовања и здравствене и деље заштите. Ове процесе прате нарастајући контингенти незапослених, али и несташнице много чега крајње неопходног да њихова привреда крене стопама које их воде ка квалитету живота оствареном у индустријски развијеном свету. Пре свега недостају новац, техника и технологија.

Код многих земаља Азије и Африке, које спадају у екстремно сиромашне, и где је бруто друштвени производ мањи од 500 US долара по становнику, уочава се низ проблема везаних за пуко преживљавање становништва, а глобална решења њиховог развоја и задовољења најбитнијих потреба још нису ни започета. Основна запажања везана за процес осиромашења и однос богатих и сиромашних у савременом свету, не наводе на оптимизам. Закључци су крајње суморни и свде се на два основна предвиђања: 1. У наредним деценијама ће се продубити економска нестабилност већ економски нестабилних држава и области; 2. Разним механизмима и методама високо развијене земље ће настојати да обезбеде и осигурају свој привредни раст и развој. Зато ће се сиромаштво и осиромашење јављати као релативно трајни

производ међудржавне диференцијације, сегрегације и међудржавног искључивања. Високоразвијене индустријске земље имају све разрађеније механизме и установе помоћу којих могу да наметну готово све своје захтеве слабије развијеним и неразвијеним земљама. Резолуција о развоју међународне економске сарадње, донета 1975. године, предвиђала је постојање потпуног суверенитета сваке државе над њеним природним ресурсима; индустријализацију земаља у развоју; стабилне цене на светском тржишту и већи трансфер индустријске технологије. Од 1975. године урађено је мало од очекиваног и прокламованог. Данас се човечанство суочава са низом тешких и акутних проблема. Један, не мали број научника предвиђа мање и веће привредне катастрофе у блиској будућности. Ове прогнозе заснивају се на плану експанзије светског становништва. Брз демографски раст у економски нестабилним, екстремно сиромашним и неразвијеним земљама надовезује се на проблеме везане за недостатак најзначајнијих сировина. Оптимистичке прогнозе везују се за 2025. годину, а песимистичке за 2016. годину када ће профитабилна експлоатација нафте дефинитивно престати. То ће са собом носити ризик великих привредних ломова и суноврата, а они ће се јавити колико данас, као претходница и наговештај слабљења неких, данас моћних, привредних система.

Данас у условима сиромаштва и беде живе три петине човечанства, од чега је највећи број смештен у сиротињским насељима. Уз непрекидан раст глобалног и просечног светског дохотка у минулом веку дошло је константног повећања броја сиромашних. У последњој деценији 20. века број становника повећавао се годишње за 80 милиона. Нарочито је уочљив раст броја становника у земљама Латинске Америке, Африке и Азије. Азија данас има 3.800 милиона људи, односно 61 проценат човечанства. Африка је средином 20. века имала око 220. милиона становника, а 2000. године 850 милиона становника. Јужна Америка је 1950. године имала око 111 милиона, а 2004. године 365 милиона становника. Раст становништва наставиће се и даље. Број и величина насеља сиротиње увећаће се наредних деценија. Не само у неразвијеним и екстремно сиромашним земљама Азије, Јужне Америке и Африке. Број и величина сиротињских насеља увећаће се и у неким средње развијеним и у неким високоразвијеним државама.

Раслојеност је најуочљивија светска појава. Разлика између најбогатијих и најсиромашнијих држава у скупу екстремно сиромашних готово су немерљиве у сваком погледу. С друге стране, процењено је да је укупна нето имовина 358 најбогатијих људи у свету равна заједничком дохотку 2,3 милијарде становника ове планете. Међутим, и у неким најбогатијим земљама јављају се нове сиромашне области, покрајине, насеља и квартави. И код најбогатијих се раслојавање убрзава галопирајућом брзином. У САД је, на пример, 1975. године један проценат становништва поседовао 20% укупног богатства те државе. Већ 1990. године они су поседовали 36% националне имовине тада најбогатије државе у свету. У Бразилу и Гватемали 20% најбо-

гатијих чак тридесет пута више зарађује од осталог становништва (Лакићевић, М. 1995:36). Високоразвијене државе оствариле су, у односу на остале државе, високу стопу запослености становништва. Тако је Луксембург са бруто друштвеним производом од 54.970 US долара по глави становника имао око 3,6% незапослених,² САД је имао 38.850 US долара по глави становника и око пет процената незапослених, Норвешка 45.470 US долара и 4,9% незапослених, Немачка 29.590 US долара и око 11% незапослених, Шведска 34.230 US долара и осам процената незапослених. Незапосленост у високоразвијеним земљама осцилира из године у годину, али се бројке незапослених углавном не повећавају драстично. У 2001. години незапосленост у развијеним земљама била је на нивоу од седам процената, у земљама Европске Уније око осам процената. Јапан, Кипар, Луксембург, Холандија и неке њима сличне земље имају стопу незапослености од 2,5 до три процената, док Аустрија, Исланд, Швајцарска и Норвешка имају стопу незапослености од око пет процената. Уочено је да су у Шпанији и Шведској већи контингенти младих незапослени. Чак двадесет до тридесет посто омладинаца и омладинки у овим земљама је незапослено. Високоразвијене земље се битно разликују међусобно, нарочито када је у питању сиромаштво. Тако је у САД, Канади и Великој Британији присутан посебан модел: земљу одликује висока запосленост (око 70% становништва је запослено), али је присутна и висока стопа сиромаштва. Тако је, на пример, у САД 1993. године било 54 милиона сиромашних (за прилике ове земље) а у земљама Европске Уније 52 милиона сиромашних (Лакићевић, М. 1995:36). САД и данас одликује релативна економска стабилност, утицај на међународне токове, војно-политичка супериорност, велика природна богатства, високоразвијена и разноврсна индустрија, високоразвијена пољопривреда и производња знатних вишкова хране. С друге стране ова земља има непрекидни увоз који годинама двоструко премашује извоз, огроман дефицит у трговини са многим земљама и огроман спољни дуг што говори да се садашња релативна економска стабилност креће у правцу дугорочне, ако не и неотклоњиве трајне нестабилности. Та нестабилност ће се и убудуће проширивати због све веће потражње за енергентима које ова земља нема. Управо се на северу САД где је највише великих градова, проблематика сиромаштва одсликава у најмрачнијим тоновима. Север САД је најнасељенији, најурбанизованији, индустријски најразвијенији. Ту су велики мегалополиси Бостон-Вашингтон, Бафало-Чикаго, али ту је и мноштво сиротињских насеља и четврти. Проблеми осиромашења каткад су такви да паралишу све токове живота.

Високоразвијене државе су се у другој половини 20. века сусреле са сиромаштвом у својој кући. САД већ деценијама имају 18 до 20% сиромашних. Сиромаштво у високоразвијеним државама непрекидно еволуира, а упоредо

² Подаци о бруто-друштвеном производу су из 2004. године.

са тим променама настају и нове теорије, нови погледи на ову појаву, и наравно, нова реторика и методологија проучавања и разрешавања проблема. Данас се говори о појави новог сиромаштва, о социјалној изолацији, осиромашењу средњих класа, како у високоразвијеним, тако и у другим земљама света. Идеологије окривљавања жртве све су богатије новим приступима. Не полази се од сиромаштва као производа међудржавних диференцијација, сегрегација и искључивања, а у оквиру државе као производа класне и етничке диференцијације, већ се апологетика либералног капитализма окомљује на високу стопу незапослености, менталних поремећаја, породичну патологију и дезоријентацију, присуство криминала, болести и делинквенције у насељима сиротиње.

Неке од најразвијенијих земаља непрекидно су усањавале и унапређивале програме за сузбијање сиромаштва. У Аустралији је у последњој деценији 20. века било око 16% сиромашних, у Канади 14%, у Великој Британији 13%, Француској десет процената, Холандији и Немачкој осам процената (Лакићевић, М. 1995:36).

Становништво Јужне Америке се у 20. веку увећало чак девет пута, па је овај континент поред Африке имао најбржи демографски раст (Бертић, И., Шехић, Д. Шехић, Д. 2007:54. и даље). Демографска експлозија и технолошка зависност од развијеног индустријског света дали су посебно тешка обележја сиромаштву овог континента. Миграције село-град довеле су до повећања броја сиромашних у градовима, мада су села још сиромашнија. Због тих миграција популацијски раст градова на овом континенту најбржи је у свету. Данас у градовима овог континента живи четири петине становништва, што говори да је рурални егзодус био веома буран. Нагли пораст броја сиромашних, висок прираштај становништва у сиротињским насељима на ободу градова и у самим градовима изменили су слику урбаног живота Уругваја, Аргентине, Чилеа, Венецуеле. У овим земљама чак девет десетина становништва живи у градовима, па не изненађује да су бројне сиротињске четврти просто приљубљене уз богаташке и отмене четврти. Живот на ивици егзистенције и живот у раскоши сусрећу се на сваком кораку. Сиротињске четврти су најчешће густо насељени и бројни урбани локалитети. Због високог природног прираштаја они непрекидно бројно јачају. Без обзира на своје ширење и нагли бројчани пораст они остају често без најосновнијих услова за нормалан живот. У фавелама углавном нема водовода и канализације, становање је деградирано, нема сигурности, адекватне здравствене заштите. Становнике фавела највећим делом одликује низак образовни и културни живот, насеља одликује висока стопа смртности одојчади и деце. Како је у неким земљама овог континента основа економије пољопривреда, односно монокултурна и плантажна производња, оне имају малу способност запошљавања сиротиње и необразованог становништва. Проблем сиромаштва се продубљује и због честих немирних политичких збивања. Периодичне економске и политичке кризе усложњавају и отежавају живот сиротиње јер су

повремени ратови у минулом веку у којима су једне земље одузимале другима територију, доносили само још већа осиромашења. Демографска експлозија тешко пада и земљама које нису сиромашне. Бразил је 1950. године имао 52 милиона, а 2004. године чак 182 милиона становника. Од тог броја око 70 милиона људи ове земље живи у сиромаштву.³

Најнеразвијенији континент, Африка, има уједно и највећи број екстремно сиромашних држава и највећи број екстремно сиромашног становништва. Африка остварује само 1,7% светског бруто друштвеног производа и са само три процената учествује у светској трговини. Њено становништво се током 20. века повећало за седам пута па је њен удео у светској популацији порастао на 13,5%. Афричка неразвијеност најочљивија је у саобраћајној инфраструктури, образовном и здравственом систему. Чак четири петине становништва бави се пољопривредом и директно зависи од пољопривредне производње. У 2001. години једна милијарда људи у свету је гладовала, односно живела у апсолутном сиромаштву, а као што се зна, афричке земље су углавном чиниле списак најсиромашнијих. Западна Африка, иначе најгушће насељена област континента била је уједно и најсиромашније подручје на свету. У Нигерији, Малију, Нигеру, Чаду, Гани, Гвинеји привредне гране су земљорадња и сточарство, а велики је степен незапослености и неразвијености школства. Чак 40% неписмене деце старости до 15 година било је у Африци. У Екваторској Африци, која је најмногољуднија афричка област становништво живи дуж река и бави се пољопривредом. Ту су и најсиромашније државе света – Етиопија и ДР Конго (Заир). И у Јужној Африци има држава које одликује енормна презадуженост, монокултурна и заостала пољопривреда, ниска стопа индустријске производње (Кицошев, С., Голубовић, П. 2002). И овде је, као и много где у Африци индустрија у повоју, а у градовима који понекад наликују модерним европским градовима постоје читави гроздови сиротињских четврти преблизу нешто отменијем "европеизираним" трговачком центру. Сиротињска насеља су углавном без основних санитарно-хигијенских услова, а у мањим насељима у провинцијама сиротиња живи најчешће без минимума потребног за нормалан живот. Недостаје најпре вода за пиће, а онда и све друго неопходно за нормалан живот. Насеља немају ни електричну енергију, ни водовод, ни канализацију. Највећи проблем сиротињских насеља је вода за пиће. Крајем 20. века чак 1.200 милиона људи у свету није пило здраву воду за пиће (Лакићевић, М. 1995:39). У Африци у многим местима нема чак ни нездраве воде. Пустине се незадрживо шире са запада према

³ У Јужној Америци најсиромашнији је Парагвај са 930 US долара по становнику, што је далеко више од Хаитија, најнеразвијеније земље Северне Америке (510 US долара по становнику) или средњоамеричке Никарагве (480 US долара по становнику) или сиромашних земаља Океаније Папуа Нове Гвинеје (580 US долара) и Соломонових острва (800 US долара по становнику). Видети: Бертић, И; Шехић, Д.; Шехић, Д. (2007) Атлас Америке, Аустралије и Океаније. Београд: Monde Neuf.

истоку. Сиротињска насеља и овде су густо насељена, буквално пренатрпана. У њима је лако уочљива стамбена беда. Многа од тих насеља су нездрава места опасна по здравље. Због ниског степена хигијене у Африци је крајем 20. века било више епидемија (ебола, маларија). Насеља без икакве благодети становања бележе високу смртност одојчади и деце, честе болести деце. Здравствена заштита деце готово и да не постоји.⁴ Управо је у раздобљу од 1980 до 1990. године око 25 милиона људи умирало од глади у овим најсиромашнијим државама света. Неке од тих држава многољудне су, као Нигерија која има више од 124,5 милиона становника од чега 40% сиротиње. Сиротиња у овим државама и данас је осуђена на пуко преживљавање. Још дуго Афричко становништво неће задовољити основну потребу за станом, храном, одећом, образовањем, здравственим и социјалним осигурањем. Још дуго ће многе афричке земље бити у стању технолошке зависности од развијеног света и имати ограничен приступ светском тржишту. Периодични војно-политички сукоби, односно политичке и економске кризе из претходног века пренети су у 21. век.

Пренасељене и сиромашне земље Азије (Бангладеш, Пакистан, Вијетнам и друге) одликује висока стопа природног прираштаја становништва, заостала пољопривреда и ниска стопа индустријске производње без трансфера модерне технологије. Истовремено ове земље одликује висока незапосленост. Авганистан и Вијетнам, као и Ирак земље су исцрпљене ратовима и војним сукобима, али и дуготрајно напетом политичком ситуацијом у свом окружењу услед чега је много новца одлазило на наоружавање током 20. века. Аграрно најнасељенији део света су Јужна и Југоисточна Азија. У том простору је и највећи број азијске сиротиње. Становништво је ослоњено претежно на пољопривреду, а главна прехранбена култура овог поднебља је пиринач. Лоше саобраћајне везе умногоме спутавају привредни развој и опоравак Јужне и Југоисточне Азије. Многољудне земље имају и бројно сиромашно становништво. Најмногољуднија држава света – Кина имала је у последњој деценији 20. века око 150 милиона сиромашних, Индија око 400, а Бангладеш око 93 милиона (Лакићевић, М. 1995:38).

⁴ Екстремно сиромашне афричке државе су: Бурунди (90 US долара по становнику), ДР Конго са 120 US долара; Еритреја 170 US долара; Гамбија 190 US долара; Гвинеја Бисао и Руанда по 190 US долара, Етиопија са 100 US долара, Сијера Леоне са 180 US долара и Сомалија са 130 US долара бруто друштвеног производа по становнику. Нешто већи доходак, али мањи од 500 US долара по становнику имају: Централноафричка Република (350); Гана (380); Гвинеја (380); Кенија (480); Комори (490); Мадагаскар (310); Мали (330); Мозамбик (250); Нигер (230); Нигерија (320); Танзанија (280); Того (340); Уганда (240); Замбија (330); Зимбабве (400). О овоме детаљније видети: Бертић, И. Шехић, Д. Шехић, Д. (2007) *Атлас Африке*. Београд: Monde Neuf и Кицошев, С., Голубовић, П. (2002) *Регионална географија Африке*. Ниш: Природно-математички факултет.

Неразвијена пољопривреда и ниска стопа индустријске производње,⁵ помањкање новца за увоз напредне технологије, али и многи други разлози држе један број азијских држава приковане за руб сиромаштва. С обзиром на бројност државе и снагу руралног егзодуса у неразвијеним азијским земљама насеља сиротиње имају величину у распону од неколико хиљада до неколико стотина хиљада становника. Просторно су сконцентрисана око већих насеља, али сиротиња (и то веома бројна) живи и у кварталним градовима, не ретко заузимајући и делове самог центра.

Распадом Совјетског Савеза сиромаштво је постало масовна појава у земљама у тзв. транзицији. Социјална регресија земаља у транзицији све је очигледнија. Пред крај 20. века у Таџикистану, Узбекистану, Казахстану било је од 37 до 47 процената незапосленог становништва. Незапосленост је основ осиромашења, али и друштвеног раслојавања, асоцијалних појава, криминала, проституције и других видова градске патологије. Због тога су се многе државе изашавши из СССР-а и загазивши у екомонску и политичку транзицију, суочиле са продубљивањем социјалних неједнакости, осиромашењем средњег друштвеног слоја и наглим богаћењем новокомпонованих политичких врхова и новоникле привредне "елите". Раст незапослености нарочито је видљив и у Русији, али и у Мађарској, Пољској, Македонији, Словачкој, Бугарској, Чешкој. Слабљење средњег друштвеног слоја у бившим социјалистичким земљама није довело до његовог суноврата у сиромаштво, али је ланчано погодило све сфере живота и утрло пут ка појави новог сиромаштва. Нов облик осиромашења присутан је и на Балкану. Ради се о осиромашењу држава и народа. Нов облик осиромашења одвија се кроз продају фабрика, природног богатства државе, продају земље. Новокомпоноване политичке партије узурпирале су право да учествују у продаји фабрика, природног богатства (рудника, воде, земље итд.). Јавиле су се неправилности у продаји, корупција, плачка и отимачина какве до тада нису биле уопште замисливе. Политички врхови много где и много када су спроводећи процес "приватизације" (популарно називан и "тражење стратешког партнера" за фабрике које су намерно упропастили и срозали им вредност) упропастили своју државу и свој народ. Корупција политичког врха постала је "демократски процес", а народу је остало да проживи стање социјалног песимизма, апатије и личног осећања промашености. Да зло буде горе, дошло је до екстремне регионализације неједнакости у сиромашним постсоцијалистичким земљама. Сиромашне области постале су још сиромашније и политички безначајније. Метрополе су и даље наставиле да економски јачају. Ново сиромаштво и нови облици неједнакости обележили су прве године 21. века.

⁵ Бруто друштвени производ био је 2004. године у Авганистану 200 US долара по становнику, у Бангладешу 390; Индији 560; Ираку 600; Источном Тимору 410; Јемену 450; Камбоџи 290; Киргистану 370; Лаосу 390; Мјанмару 180; Монголији 510; Непалу 240; Пакистану 520; Таџикистану 200; Узбекистану 390 и Вијетнаму 480 US долара по становнику.

Сиромаштво неће објединити свет. Зарад решавања проблема свог властитог сиромаштва снаге ће ујединити богати део света, не би ли одбра-нио, очувао и увећао своје богатство.

Литература

- Бертић, И. Шехић, Д. Шехић, Д. (2007) *Атлас света*. Београд: Monde Neuf.
Бертић, И. Шехић, Д. Шехић, Д. (2007) *Атлас Европе*. Београд: Monde Neuf.
Бертић, И. Шехић, Д. Шехић, Д. (2007) *Атлас Азије*. Београд: Monde Neuf.
Бертић, И. Шехић, Д. Шехић, Д. (2007) *Атлас Африке*. Београд: Monde Neuf.
Бертић, И. Шехић, Д. Шехић, Д. (2007) *Атлас Америке, Аустралије и Океаније*. Београд: Monde Neuf.
Бертић, И. Шехић, Д. Шехић, Д. (2007) *Атлас Србије*. Београд: Monde Neuf.
Чворо, Ј., Голубовић, П. (2005) *Ванруска Азија*. Ниш: Природно математички факултет Ниш.
Кицошев, С., Голубовић, П. (2002) *Регионална географија Африке*. Ниш: Природно математички факултет Ниш.
Лакићевић, М. (1995) *Социјални развој и планирање*. Београд: Удружење стручних радника у социјалној заштити РС.
Лакићевић, М. (1995) „Југославија и Европа“. *Социјална политика и социјални рад*. 1998/2. Београд.
Петровић, Р. (1976) *Економска регионална географија Азије, Аустралије и Океаније*. Београд: Издавачко-информативни центар студената.
Санџић, В. и други (1979) *Поглед у свијет*. Љубљана: Младинска књига. Загреб: Школска књига. Милано: Editrice AMZ.

Miomir Naumović

The Contemporary World and Poverty

Summary

The paper focuses on the processes which determine the relationship to poverty in the contemporary world. It points to differences in very developed and rich countries, middle-developed, underdeveloped and extremely poor countries. Poverty could be analyzed not only as a consequence of some class and ethnic differentiation within some country but also as a consequence of international differentiation, segregation and exclusion. The paper especially points to features and problems of the poor countries in Africa, Asia and South America.

Key Words: Poverty, Very Developed Countries, Middle-developed Countries, Under-developed Countries and Extremely Poor Countries.

Мирко Благојевић

ДРАГОЉУБ Б. ЂОРЂЕВИЋ И НЕУОБИЧАЈЕНА СОЦИОЛОШКА ФОРМА*

Плодан социолошки писац, Драгољуб Б. Ђорђевић, објавио је, у издању “Чигоја штампе” из Београда, занимљиву и за српску социолошку књижевност необичну књигу: *Узорници и пријани: скице за портрет YU социолога религије*.¹ Ради се о монографији која је настала сабирањем претходно у часописима и годишњацима објављених скица за портрет његових колега, учитеља, пријатеља и узора, социолога религије са читавог простора бивше Југославије, оснивача и репрезентата једне од развијенијих социолошких дисциплина у социјалистичкој Југославији. Необичност ове монографије састоји се у томе што она није само научни, социолошки пресек њиховог укупног доприноса социологији религије бивше Југославије, него је више један непосредан, лични став и доживљај који је аутор стекао професионалном и пријатељском сарадњом коју је са њима имао током своје, преко тридесет година дуге, успешне каријере социолога религије. Но, књига овако конципирана, није само прича о пионирима социологије религије сада непостојеће земље. То је књига и о самом аутору, о његовој професионалној каријери од првих корака младог социолога почетком седамдесетих година прошлог века до профилисаног и зрелог социолога данас, о његовим мотивима да се упусти у проучавање једног сложеног духовног и друштвеног феномена, сумњама и дилемама, путевима и странпутицама током тог истраживања те плодног дијалога са ауторима чије портрете даје на страницама ове књиге. Вредно је такође, истаћи, да је монографији прибављен предговор из пера једног од најпознатијих хрватских социолога религије средње генерације, Синише Зриншчака, познатог социолога и ван граница Хрватске, члана престижних међународних струковних удружења.

Аутор је свесно изабрао неуобичајену социолошку форму помоћу које приказује портрете десет социолога религије бивше Југославије, ауторе који су легитимисали социологију религије те земље и без чијег научног рада се не могу разумети ни стање, донети и перспективе социологије религије у данашњим, независним државама: Словенији, Хрватској, Босни и Херцеговини, Србији. Драгољуб Б. Ђорђевић свесно ограничава домете своје монографије: он оставља млађим социолозима да према научним узусима анализирају, процењују појединачне доприносе социолога религије формативног периода или да валоризују укупан теоријски и

* Изговорено на округлом столу *Узорници и пријани*, организованом поводом истоимене књиге Драгољуба Б. Ђорђевића за време XV ЈУНИР конференције *Положај и донети социологије религије у бившим југословенским земљама: 1991-2007* (Бабин зуб, 27-29. јун 2008). Обавезно прочитати и реферате са конференције, штампане у: Ђорђевић, D. B. (ed.) 2008. *The Sociology of Religion in the Former Yugoslav Republics*. Niš: YSSSR.

¹ Обиман приказ књиге *Узорници и пријани*, на енглеском језику и под насловом „Role Models and Mates – Short Portraits of Yugoslav Sociologists of Religion“, објавио сам 2008. године у *Политикологији религије* [2(1):185-192].

емпиријски домет те социологије (што је Зриншчак и учинио за хрватску социологију религије). Због тога од ове књиге не треба тражити оно што она, по ауторовим настојањима, и не може да пружи: једну исцрпну анализу важних питања и проблема формирања и развијања посебне социолошке дисциплине у тачно дефинисаним, историјским друштвеним и политичким околностима социјалистичког југословенског друштва. Ауторов прилаз у основи је есејистички, мање научни. Овај други прилаз Ђорђевић је небројано пута демонстрирао у заиста богатом попису објављених радова.

Портрете десет социолога религије (Штефице Бахтијаревић, Срђана Врцана, Николе Дуганције, Јакова Јукића, Марка Кершевана, Николе Скледара, Есада Ћимића, Сергеја Флереа, Ивана Цвитковића и Ђуре Шушњића), од којих су неки живи а неки не, неки још увек активни као предавачи или писци а неки умировљени, Ђорђевић слика у форми књижевног израза који се зове *скица*: то је прозна форма слична краткој причи (цртици, вињети), мање изразит, поједностављен и више неформалан књижевни састав, присног тона и стила. Та присност, усуђујем се рећи, највише је привукла аутора да проговори о људима које је више или мање добро познавао и са којима се тридесетак година дружио на бројним научним сусретима и конференцијама. Из његове књиге избија као снажна порука да је људска димензија у односима научника из времена које је неповратно прошло важна колико и научна. То је топла прича о ауторитетима и ученицима, о науци и практичној политици, о истраживњу и идеологији. Свакако, преко те приче упознајемо и ментални склоп нашег аутора: постоје неписана правила лепог понашања у научној заједници која треба поштовати, односе између старијих и млађих научника треба изграђивати на узајамном поштовању, одговорности и личном поштењу. Аутор је себе као професионалог социолога изграђивао на овим темељима, па се ваљда тиме може објаснити његова несебична и стална подршка младим социолозима. Он им је увек кад је то могао пружао прилику да се искажу и докажу као социолози, било тако што је радо прихватао менторство за магистарске и докторске тезе било прихватањем и штампањем првих радова од чега умногоме зависи будући позив ових кандидата. Наравно, не треба ни идеализовати интерперсоналне односе у научној заједници. Ђорђевић је свакако, са искуством које у томе има, тога свестан. Али њему је просто стало да ту релативно малу групу научника којој је и сам припадао прикаже у светлу сопственог доживљаја. А тај доживљај је у сваком појединачном случају без изузетка позитиван, подстицајан и увек дијалогски усмерен према решавању неког важног научног проблема, важне научне дилеме, никако није усмерен према човеку, компромитацији његове личности или дискредитацији његовог научног интегритета.

Десет скица за портрет YU социолога религије аутор је урадио структуришући одговарајући број тема заједничких за све приказане ауторе, уз додатак по које теме која је карактеристична само за скицу једног социолога. Заједничке теме су: кретање у служби, познанство са аутором, рукописна сарадња, књига миљеница, домети “скицираног” социолога религије, последње виђење и искрица за социологију религије дотичног аутора. Поред наведених тема постоји још једна тема у свим скицама социолога религије. Она није униформно именована али је можемо уопштити као битну карактерну особину портретисаног социолога. Тако читамо, уз одговарајуће образложење, да је Срђан Врцан чврст човек, да је Јаков Јукић благодаран а, на пример, да је Ђуро Шушњић заводљив човек. Монографија обилује важним и занимљивим информацијама о образовању, каријери, објављеним радовима, личним

особинама портретисаних аутора. Ови социолози су живели или сада живе не простору бивше социјалистичке Југославије а од 90-их година у неколико ново-формираних, међународно признатих, независних држава. Да није било Драгољуба Б. Ђорђевића никад их нико не би опет саставио и ставио између корица “Узорника и пријана”. Тако се Драгољуб Б. Ђорђевић одужио њима лично али је истовремено и задужио савремену социологију религије на Балкану а онда и младе социологе религије да вредно сакупљају обимну грађу, да објављују и учествују на научним конференцијама, не само на бившем југословенском простору него и у иностранству, да развијају рукописну сарадњу са колегама и да се са њима друже како би за тридесетак година ова монографија добила достојног двојника у којој ће бити портрети неких других социолога. Биће довољно да буду бар упола вредни и ингениозни колико су били “стари”, па да и они уђу у историју социологије религије на балканским просторима.

*
* *

Кратко бих, инспирисан Ђорђевићевом монографијом, изнео своје импресије о већини поменутих социолога религије. У односу на њих ја сам несумњиво социолог религије млађе генерације, а аутор монографије, као социолог религије средње генерација, нека је врста спреге између њих и моје генерације. Од свих социолога религије бивше Југославије поменутих у Ђорђевићевој монографији, никакав лични контакт или преписку нисам имао само са Марком Кершеваном из Словеније и Штефицом Бахтијеревић из Хрватске. Наравно, то не значи да сам био изван комуникације са њиховим социолошким радовима које сам често користио пишући своје текстове из социологије религије.

Један од поменутих аутора, нажалост сада почивши *Срђан Врцан*, јесте социолог религије који је својим радовима понајвише утицао на моје социолошко sazревање у проучавању религијског феномена. Његов утицај је био тако јак да Ђорђевић чак говори о мени као *врцановицу* у проучавању религије на простору српског православља. Строгост и објективност, доследно социолошко-емпиријско стајалиште су моменти које сам препознао и прихватио од овог аутора. Од 2000-те године успоставио сам лични контакт а потом е-mail дописивање са Срђаном Врцаном све до његове смрти прошле године.

Колегу *Николу Дуганцију* сам упознао у Београду на једној конференцији кад и Срђана Врцана, 2000-те године. У холу хотела *Метропол* Зорица Кубурић, Никола и ја дуго смо причали о рату на простору бивше Југославије и о темама из социологије религије. Прве импресије су биле да се ради о једном господину, тихом, ненаметљивом али правом стручњаку који уме да слуша саговорника. Разговор је текао лако, без устручавања или тескобе. Имам утисак да је томе највише допринео његов карактер, толеранција и искуство, а тек онда и наш ентузијазам и амбиција.

Књигама *Јакова Јукића* (Жељка Мардешића) одушевљавао сам се још као студент. У свом социолошком усавршавању често смо крали покоју Јукићеву мисао. Ја сам настојао да то у својим текстовима назначим, али његов стил и начин размишљања је кад-тад пробијао и био очигледан онима који су редовно пратили социолошку књижевност. Пред крај његовог живота са њим сам успоставио преко

Драгољуба Б. Ђорђевића рукописну сарадњу а његово последње, сада видим опроштајно и опоручно писмо добио сам једва нешто више од месец дана пре смрти. Ту ми је написао да је његова генерација на заласку, да се он лично јако уморио од болести и да ми млађи треба да наставимо где су, рецимо, он и Врцан стали.

Николу Скледара сам упознао тек фебруара 2005. године у Новом Саду на једној конференцији коју је уприличила Зорица Кубурић, иако сам се се његовим текстовима сусрео много раније. Разговор са њим и осталим колегама са тог скупа водио сам после завршетка скупа, нормално, у оближњој кафани уз топлу атмосферу зачињену финим јелом и реским вином, иако је напољу било 22 степена Целзијусова. Пошто сам већ чуо за његов бoемски живот, највише сам се распитивао са којим колегама и пријатељима из Хрватске најчешће воли да ужива у атмосфери какву смо му уприличили то вече.

Професора *Есада Ћимића* сам упознао далеких 80-их година чим је из Босне дошао у Србију и на београдски Универзитет јер сам био управо генерација која је започињала студије социологије, тако да ми је ускоро проф. Ћимић предавао три предмета: Увод у марксизам, Социологију религије и Социологију морала. У то време, иако се академски простор у Србији за проучавање православља тек почео открављивати, мало је било студената који су се озбиљно интересовали за тај предмет истраживања. Колега Горан Јовановић, сада професор у Женеви, и ја смо били ретки студенти који су дипломски рад одбранили из социологије религије код проф. Ћимића: он се бавио Веберовим истраживањем далекоисточних религија, а ја трансформацијом раног хришћанства. У то време проф. Ћимић је био права звезда у академском животу Београда па смо се, наравно, и ми поносили тиме што смо дипломске радове бранили код њега. Док је још био у Београду, ја сам започео и своју магистарску тезу која се тичала искуственог истраживања пробуђеног православља, али је професор ускоро напустио Београд и Србију, па сам ја остао без ментора. На сву срећу проф. Ђорђевић је несебично спасао и тему и мене као будућег социолога религије.

Професора *Сергеја Флереа* сам упознао у Новом Саду када је он већ отишао из Србије у Марибор. Раније сам прочитао његове радове који су се тичали истраживања религиозности и користио их у свом магистарском раду. Боље сам га упознао кад је наставио да прилично често долази у Нови Сад. Доживео сам га као *rag excellence* научника, социолога који придаје велику пажњу емпиријским истраживањима и њиховој методолошкој основи. Пошто је дуго радио у Србији, схватио сам његово инсистирање на отварању српске социологије религије према другима као професионално добронамеран увид који ће помоћи домаћој социологији религије да изађе изван оквира аутархије.

Радове професора *Ивана Цвитковића* читао сам још као студент социологије током 80-их година прошлог века. Прошло је прилично времена пре него што сам га лично упознао на некој ЈУНИР конференцији у Србији. Посто је он често долазио у Србију, виђали смо се а готово увек нам је доносио по неку своју нову књигу. Тако сам са њим наставио комуникацију читајући његове текстове. Он је истраживао разноврсне социолошке теме и теме из социологије религије и дао вредан допринос у проучавању конкретних историјских личности (Крлеже и Степинца), религијске панораме Босне и Херцеговине, класичне религиозности, система религија света, вероисповедне позадине рата у Босни, националног идентитета Хрвата у Босни итд.

Књиге *Ђуре Шушњића*, ево има томе већ више од двадесет година, јако су утицале на мене у опредељењу да ми социологија религије буде најважније предмет изучавања од завршетка студија до данас. Као и Јукићеве, његово књиге су студенти са великим занимањем читали. Оне су биле писане стилем који је прилично одударао од општеприхваћеног социолошког стила писања. Мисао му је била лепршава, сва у парадоксима и то је било нешто потпуно другачије од редовне литературе коју смо читали. Лично сам га упознао тек 1994. године кад је постао професор београдског Филозофског факултета и био ми члан комисије за одбрану магистарске тезе. Сарадњу само наставили његовим пристанком да ми буде ментор за докторат уз инсистирање да коментор буде Д. Б. Ђорђевић. После седам година од прихватања теме одбранио сам докторат 2003. године. Шушњић религији прилази комплексно са свешћу о могућностима и донетима социолошког приступа. Религија се никако у објашњењу и тумачењу не може свести на социолошки план али се без њега не може ваљано ни разумети јер је историја религија неодвојива од историје друштва у коме је настала. Ђуро Шушњић је писац кога не фасцинирају медији, гласна и интернационална промоција. Али је зато он једна “красна људина”, високи интелектуалац који живи за идеје и који је страховито лојалан човек: кога он једном прихвати не треба да се боји да ће га икада, било у добру, било у злу, напустити.

Миша Стојадиновић

ГЕОКУЛТУРА, ИДЕНТИТЕТИ И КУЛТУРА МИРА НА БАЛКАНУ*

Књига *Геокултура развоја Балкана, идентитети и култура мира*, аутора проф. др Љубише Митровића, представља колаж његових радова који су настали у оквиру ангажмана на макропројекту *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције (149014Д)*, који финансира Министарство за науку Републике Србије. Књига се састоји из три дела:

1. Наука, социолошке парадигме и развој;
2. Геокултура, идентитети и култура мира;
3. Геополитичка транзиција Балкана, положај Србије и српског народа.

Први део књиге аутор започиње разматрањем *науке и стваралаштва као претпоставке напретка и слободе* људског друштва. Истиче да су развој науке и стваралаштво засновано на њој омогућили напредак човечанства. Међутим, наша цивилизација се нашла на раскршћу између индустријског и постиндустријског друштва. Наиме, *научно-технолошка* револуција није само нова парадигма технолошког развоја друштва, већ и нова цивилизацијска парадигма, са бројним импликацијама на структуру и динамику савременог друштва. Како све промене имају и своју негативну страну, аутор истиче да се на глобалној светској сцени јавља *неолиберални модел* друштвеног развоја који доводи до пада социјал-демократског европског модела капитализма тј. социјалне државе.

Аутор у овом делу даље разматра, за њега најзначајније, *социолошке парадигме Турена, Кастелса, Бека и Рицера*.

Ален Турен представља једну од водећих социолошких фигура међу протагонистима динамичке социологије у развоју послератне савремене социологије у Европи и свету. Љубиша Митровић истиче да се у стваралаштву А. Турена могу уочити четири фазе. У првој фази Турен се бави питањима индустријске и акцијске социологије, у другој фази проблемима социологије развоја, у трећој фази разматра питања социологије друштвених покрета, и у последњој, четвртој фази, се окреће постмодерном персонализму – новој културној парадигми. Митровић истиче да се Турен, насупротив вредносно неутралној и функционалистичкој социологији, залагао за ангажовану социологију, која је у функцији рационалног разумевања друштвених сукоба. Он је дефинисао социологију као "критичку лектуру друштвене праксе, чији је задатак да друштва доведе до спознаје о њиховој акцији"¹

Мануел Кастелс, у својој најзначајнијој студији *Информационо доба*, дефинише своју парадигму *информационог развоја и умреженог светског друштва*. По њему се

* Приказ књиге Љубише Митровића (2008) *Геокултура развоја Балкана, идентитети и култура мира*. Ниш: Филозофски факултет у Нишу

¹ Цитирано према преводу студије Тоураине А (1980): *За социологију* (У књизи *Постиндустријско друштво*), Загреб, Глобус, стр. 247.

информациона епоха, која произилази из нових технологија и информационе револуције, битно разликује од индустријског капитализма и отвара пут ка конституисању новог, умреженог друштва *информационог капитализма*. Кастелс говори о томе како је нови свет настао 70-тих година 20. века из три независна процеса: информацијске револуције, економске кризе капитализма и етатизма и њиховог реструктурирања, и процвата културних друштвених покрета. Из интеракције тих процеса настаје нова доминантна друштвена структура, *умрежено друштво*, чија је основна јединица економске и социјалне организације друштва *мрежа*, а не појединац, породица или предузеће. Аутор, оцењујући вредност Кастелсове парадигме за коју каже да има неспоран значај у савременим друштвеним наукама, каже: "Чини нам се да се Мануел Кастелс плетући своју причу о умреженом друштву сам упleo у њу" (36). Митровић указује на Кастелсов опортунистички однос према глобалном настајућем капитализму и на његову перспективу да ће једино САД постати глобални чувар мира у свету и поставља питање: "Не чини ли ту Кастелс уступак не само ратној привреди Америке, њене хегемоније и мондијализованог капитала, него и не долази ли у сукоб са својим идеалима о могућем слободном и праведном друштву и будућности развоја човечанства?" (36).

Урлих Бек је у савремену социологију увео појам *друштво ризика*. Његово најзначајније дело је *Ризично друштво*. Митровић истиче да Бекова теорија има и парадигматски карактер јер уводи у науку и појам *друге модерне* и даје јасну концептуалну дистинкцију између појмова глобализације, глобалитета и глобализма. Бек прави разлику између класичне модерне (која је везана за индустријализам) и друге модерне (која је везана за информатизацију и глобализацију). Он сматра да савремено друштво покушава да изађе из оквира модерне и да се налази на раскршћу. По њему ризици су стари колико и сам друштвени развој, али су раније били мање-више предвидиви, док су у савременом постиндустријском друштву постали његова унутрашња природа. Они су тешко предвидиви, деперсонализовани и нису везани само за производну сферу већ за цео систем. Бек истиче да се у савременом друштву јавља и глобалност ризика (која не значи и једнакост ризика, већ је расподела ризика неравномерна имајући у виду Север – Југ, земље светског центра, полупериферије и периферије) и *светско друштво ризика*. Оцењујући Беково стваралаштво Митровић каже да је он један од најутицајнијих немачких социолога који је својим делом дао допринос утемељивању социологије глобализације и одрживог развоја у савременој социологији.

Жорж Рицер, познати амерички социолог, тврди да је социологија *поли-парадигматска наука* и излаже свој *плекто* за *формирање интегрисане парадигме* у савременој социологији, која би представљала синтезу микро и макро-теоријског приступа, објективног и субјективног континуума, теорија система и социјалног деловања. Он у својој студији *Мекдоналдизација друштва* критикује глобализацију као феномен американизације узимајући за пример Мек Доналдс ресторане.

Други део књиге Љубиша Митровић започиње тврдњом да су *дијалог и конвергенција ислама и хришћанства на Балкану претпоставка културе мира, сарадње и интеграције међу народима*. Религијски и етнички сукоби често представљају само облик мистификовања правих извора друштвених сукоба. Митровић указује на то како Балкан представља геопростор на коме се укрштају различити цивилизацијски лукови религије (православље, католицизам и ислам). Аутор истиче да су доктринарне разлике између религија мање него што се то манифестно

приказује и злоупотребљава у стварности, па је због тога неопходно између различитих религијских култура развијати дијалог а не конфронтацију.

Митровић надаље разматра однос између традиције и иновације у постсоцијалистичким друштвима у транзицији у условима глобализације. У постсоцијалистичким друштвима могу се разликовати различите стратегије транзиције: 1. *инверзивна, регресивна ретрадиционализација* (која доводи до стварања протомодерног друштва); 2. *реверзибилна неолиберална зависна модернизација* (која производи периферно зависно капиталистичко друштво); 3. *реверзибилна неоконзервативна ауторитарна модернизација* (која ствара полупериферно политократско друштво); 4. *прогресивна социјал-демократска транзиција са социјалном одговорношћу* (која доводи до стварања модерног, развијеног, плуралистичког социјал-демократског друштва). О типовима стратегија транзиције аутор говори опширније у својој књизи *Савремено друштво – стратегије развоја и актери* (1996). Разматрајући односе на савременој светској сцени он каже: "желим да верујем да Хантингтон није у праву и да дијалог различитих цивилизација, а не сукоб – представља будућност човечанства (61).

Аутор се затим бави проблемом идентитета који се у условима транзиције и сталних превирања налази у кризи. У условима савременог друштва и глобализације идентитети постају динамички, покретни, плуралистички, глобални и децентрирани. Митровић указује на то како балкански народи и њихове елите, управо због тога што се налазе на турском геополитичком простору, треба да измакну замкама нових геостратешких игара и прекрајања граница, и да кроз дијалог и сарадњу утиру пут развоју, регионалној сарадњи, култури мира и еманципацији.

Разматрајући положај *омладине Балкана између насиља и културе мира* Митровић указује на то како је велика одговорност универзитета и образовања у афирмисању новог погледа на свет у чијем средишту се налази *култура мира*.

У последњем тексту у овом другом делу аутор истиче како је *хомотуристичус главни актер прожимања култура и културе мира у добу путујућег човечанства*, и додаје како је *туризам фактор развоја, регионалне сарадње и културе мира на Балкану*.

У **трећем делу књиге** Љубиша Митровић се бави разматрањем *геополитичке транзиције Балкана, положајем Србије и српског народа*. Балкан се падом Берлинског зида и имплозијом социјализма (1989) нашао у процесу геополитичке транзиције. Уместо једног берлинског зида ничу нови покретни берлински зидови свуда где су сукоби у свету (121). Транзиција у којој су се нашле постсоцијалистичке земље је делом добровољна а делом присилна. Митровић истиче како је глобалне геостратегијске промене и геополитичку транзицију балкана СФРЈ платила ратом, насилном дезинтеграцијом, унутрашњим крвавим ратом у Босни и Херцеговини и НАТО агресијом на Србију.

Србија се налази на раскршћу *између модерног социјалдемократског концепта развоја и неолиберализма и бирократизације*, и зато мора да одговори евроинтеграцијским изазовима не запостављајући своје односе и са другим регионима света, посебно са Руском федерацијом. Аутор још указује на то како се Србија више од деценију и по налази у стању блокиране транзиције и бројним санкцијама полуухапшене земље и како је њен једини излазак из овакве ситуације *радикалан заокрет у концепцији развоја* ка социјал-демократском моделу који се на простору бивше Југославије остварује у Словенији.

Да би Србија изашла из кризе, према Митровићу, потребно је да се у њен програм деловања и институционалних промена елаборирају три кључне одреднице: 1. социјалдемократски модел одрживог друштвеног развоја; 2. регионализација као фактор развоја и демократске интеграције друштва; 3. евроинтеграција као облик субглобализације, цивилизацијског развоја и интеграције. Такође, он истиче како је Србији преко потребан нов, рационалан и демократски оквир, модел регионалне политике који ће бити у функцији: 1. ослобађања и даљег развоја економских потенцијала земље; 2. јачања локалне самоуправе и изграђивања партиципативне демократије; 3. демократске интеграције мултиетничког српског друштва.

Митровић своју књигу завршава питањем: ако је мисао светло живота, а интелектуалци савест човечанства, где је на прагу новог миленијума та светлост савести и савест светлости. У потрази за одговором он цитира своју песму: *Зашто Сократ ћути?/Циници веле/Пијан је/Од Кока коле* (194).

Аутор је настојао да овом књигом проблематизује питања геокултуре развоја Балкана и културе мира у контексту глобалних и регионалних процеса, дајући тиме свој допринос научном разумевању ових комплексних феномена који у великој мери "кроје" будућност балканских држава.

УДК 37.034(497.11)''18''

Наталија Јовановић
Филозофски факултет
Ниш

МОРАЛНО ВАСПИТАЊЕ У СРБИЈИ XIX ВЕКА

Резиме

Деветнаести век је време српске револуције, време обнове српске државе и стварања Кнежевине Србије. Ову значајну историјску епоху обележила су многа прекретничка збивања и појаве, а посебно буран развој политичког, друштвеног и културног живота младог српског друштва. Темелј друштвеног васпитања у Србији XIX века је породично и школско васпитање. Породица је узор и извор целокупног васпитања, па, дакле, и моралног. Родитељска, породична и фамилијарна љубав је основа породичног моралног васпитања. У породици се укорјењују навике и нарави из којих се развија права моралност. Школско морално васпитање се добија у општеобразовним и у стручним школама. Задатак моралног васпитања у основној школи је: развијање свести код ученика и навикавање на индивидуалне врлине, а нарочито развијање моралне симпатије, осећања побожности, правдољубља, другарских врлина.

Кључне речи: морално васпитање, српско друштво, породично васпитање, школско васпитање.

Постоје раздобља у историји једног народа која по трајању не превазилазе деценијске оквири, али по значају обележавају векове. Такво раздобље, свакако, чини и време српске револуције, време обнове српске државе и стварања Кнежевине Србије. Ову значајну историјску епоху обележила су многа прекретничка збивања и појаве, а посебно буран развој политичког, друштвеног и културног живота младог српског друштва које је тек излазило на историјску сцену, тежећи да ухвати корак са прогресивним европским кретањима.

У овом раздобљу српске националне историје јављају се значајни просветни садржаји као израз историјских процеса и колективног сећања, на једној страни, а на другој, као резултат буђења националног и државног програма у Србији. Деветнаести век је време у којем оживљава идеја о националној самобитности и шири се култ српских средњовековних владара и светитеља: Стевана Немање, светог Саве, Стефана Првовенчаног и кнеза Лазара. Култ се шири не само у народној поезији, као до тада, већ у просвети, кроз васпитне идеале.

1. Темелј друштвеног васпитања у Србији XIX века је породично и школско васпитање. Породица је узор и извор целокупног васпитања, па, дакле, и моралног. Родитељска, породична и фамилијарна љубав је основа породичног моралног васпитања. У породици се укорјењују навике и нарави из којих се развија права моралност. Ту се учи матерњи језик и добијају

основна знања. Деца прихватају религију својих родитеља и постају чланови цркве. И деца школског узраста се највише васпитавају у породици, јер у школи проводе само по неколико часова дневно, а све остало време код куће. Онде где нема школе, породица врши сама све васпитне послове; она даје и опште образовање и стручну спрему својим члановима. Морално васпитање у породици, у почетку, је навикавање на посредне врлине уредног живљења и правилног дружења, у кући и ван куће, посебно у дечијем друштву. Касније се уређују односи према другим људима и према друштвеној заједници, и стичу се непосредне врлине права и правде, доброте и истине, слободе и друго. По мишљењу тадашњих педагога, право морално васпитање почиње од треће године, када дете почиње разликовати, шта је допуштено а шта забрањено, и кад се јављају осећања стида и кајања. Осећање сажаљења јавља се најпре као подржавање. Рано се јавља и осећање правде и неправде.

Школско морално васпитање добија се у општеобразовним и у стручним школама. Општеобразовне школе се деле на основне школе и средње школе. Основне школе су: редовна основна школа, грађанска школа, продужена школа и велика народна школа. Средње школе су: виша грађанска школа или реалка, виша женска школа, виша реалка, реална гимназија и гимназија.

Задатак моралног васпитања у основној школи је: развијање свести код ученика и навикавање на индивидуалне врлине, а нарочито развијање моралне симпатије, осећања побожности, правдољубља, другарских врлина (поштовање, искреност, верност и др.) и развијање свесности у вршењу школских и других дужности. Сазнање онога што је добро и зло, у моралном смислу, добијају ученици углавном у настави: навикавање потпомажу добри примери и уређен школски живот (Бакић 1901:27-42). У наставном плану основне школе долазе на прво место они наставни предмети који дају писменост и који уводе ученике у народну књижевност. На другом месту су они предмети који развијају националне особине и патриотске врлине. А треће место заузимају они предмети који су потребни за практични живот. Друга група предмета служи моралном васпитању, као веронаука, моралне и грађанске поуке, народна и општа историја. У српској основној школи морално васпитање се остварује кроз неговање свести о народном јединству преко српског језика с народним умотворинама, српском историјом, српским песмама и народним играма, српском књижевношћу, уз упознавање карактерних особина српскога народа, вере и обичаја, ношње и начина живљења (Бакић 1901:27-42).

Главни задатак предавања из веронауке и науке о моралу у основној школи је буђење морално-религијских осећања ученика. На ова осећања се утиче преко маште у жељи да се код ученика пробуди саосећање и страхопоштовање. Ученици се упознају са индивидуалним морално-религијским дужностима, и вежбају се у њиховом вршењу. У прва два разреда се ученици упознају с најважнијим црквеним празницима, у два средња разреда се уче библијске приповетке из Старог и Новог завета, а посебно се упознаје живот

и учење Христово. У вишим разредима се упознају са црквеним обредима и развитком српске цркве, и то у сликама. На нижем ступњу се ученици упознају с дужностима према родитељима и другим сродницима и с дужностима према школи и учитељу и према својим друговима. На средњем ступњу, с дужностима према другим људима, нарочито према старим и заслужним људима, према представницима власти. На вишем ступњу, према својој цркви, према својој отаџбини и према свом народу. Ученици упознају и најважније државне установе и државне законе у облику грађанских поука. Предмет Веронаука са моралним поукама изводи се уз коришћење аналитичког и генетичког метода и оба облика предавања. Генетички метод и монолошки облик употребљавају се претежно у предавањима веронауке, а аналитички метод и дијалошки облик више код моралних и грађанских поука (Бакић 1901:27-42).

У гимназијама се морално васпитање реализује кроз предмет Веронаука и етика. Предавањима из веронауке и етике се код ученика буде религијска и морална осећања, и њиховој се вољи даје религијско-морални правац, а у другом разреду се образује њихов разум, и учвршћују се у вери њихових родитеља и предака. Овим предавањима се испуњава свест ученика узвишеним моралним идејама, социјалним и хуманим, развија њихова свест о моралним дужностима и ствара код њих етичко уверење тако да то има пресудан утицај на њихов карактер и каснији живот. Етика се обично предаје заједно са веронауком, и то углавном као наука о хришћанском моралу у коме идеја доброте заузима најважније место. Етичког материјала има и у историјским предметима. Из етике се објашњавају они морални односи, врлине и дужности, који се примењују у свакидашњем друштвеном животу. Поред утврђивања моралних навика, ученици, овим предметом, стижу етичко уверење и постижу моралну зрелост. Проучавање историјско-литерарних предмета даје често повода за претресање моралних питања, што је важно за развијање моралне свести. Наставни материјал се распоређује по разредима: на нижем степену (I и II разред), библијска историја, тј. приповетке из Старог и Новог завета, с објашњењем хришћанских празника и с познавањем православне вере (после упознавања индивидуалних дужности према родитељском дому, школи, цркви и држави); на средњем степену (III и IV разред), литургија и наука о вери у систематском облику (на библијској основи); на вишем степену (V и VI разред), хришћанска црква с посебним освртом на српску православну цркву, уз преглед хришћанске и филозофске етике, по главним начелима социјално-хуманих дужности. На првом степену се користи аналитичко-генетички метод и монолошко-дијалошки облик предавања. Основи етике се проучавају у разговору на конкретним случајевима из живота, после се поједини живописни догађаји причају у простом, разумљивом облику, оним редом како су се људи развијали и како су догађаји текли. На другом степену употребљавају се аналитички и синтетички метод и преовладава монолошки облик наставе. На трећем степену влада генетички и хеуристички

метод, и употребљавају се оба облика предавања, и то први метод с монолошким обликом при предавању црквене историје, а други метод с дијалогским обликом при предавањима из етике (Бакић 1901:102-142).

2. Када је реч о просветним приликама овог доба, посебно о улози морала и моралног васпитања у развоју школства, незобилазни су допринос Доситеја Обрадовића, као пропагатора идеја ослободилачког покрета и просветитеља ослобођене Србије, и упорна настојања Вука Караџића да идеје српске револуције пренесе са друштвено-политичког на културно и просветно подручје. Крај 18. и почетак 19. века обележили су Доситеј и Вук. Доситеј је подигао српску културу на ниво световне просвећености, ослобођене остатака мистицизма и празноверја а Вук је, ослоњен на здрав народни језик демократизовао књижевну и културно наслеђе предака приближивши га читавом српском народу.

Доситеј делује превасходно у Српској Војводини, у европски просвећеној средини у којој је значајан утицај Карловачке митрополије и руске православне цркве. Доситеј Обрадовић, као интелектуални представник виших социјалних слојева, заступа другачији ниво у односу на националну стратегију Вука Караџића. Вук, који је поникао из народа, окупља продуктивне снаге свог етноса и посебно истиче значај националног фактора у изградњи нове државе. Доситеј делује у просвећеној средини, која је у историјским процесима била читав век и по испред народа коме је припадао. Баш због тога је осећање бића народа било развијеније код Вука. Вук се свим својим умним снагама окренуо управо том простору, подаривши народу тада толико потребан разумљив језик, да би му преко тог језика привео колективној свести непроцењиво благо традиције, књижевности и културе. То је језик који је сам народ изнедрио у суровим условима вековног истрајавања. Тако су се биће народа и просвећеност нашли на заједничком задатку, у стварању националне државе. Искуство просвећених војвођанских Срба, одиграло је значајну улогу у економској, просветној и културној еманципацији младе Кнежевине Србије, пошто су народна снага и романтични занос широких слојева, уједињени око предања и књижевности, око култа слободе, у реалним историјским оквирима освојили политички простор и утврдили темеље модерног српског државног бића.

Прве податке о просветним приликама у предустаничком и устаничком времену пружају писци књижевних, мемоарских, историографских и педагошких дела. Вук Караџић објављује у “Даници” за 1827. и 1828. годину делове својих историјских и етнографских списа, једну врсту устаничке хронике. Код Симе Милутиновића Сарајлије, а посебно у Мемоарима проте Матеје Ненадовића налазе се врло значајни подаци о политичком и духовном стању у Србији после Турско-аустријског рата 1788-91. године, упечатљив опис живота у сеоским насељима, повратак избеглица у опустошену земљу, обнова

домо̀ва, манастира и црка̀ва, расположење српског живља пред устанак, почетак и ток устанка, народна страдања и жртве.

Полазећи од народног живота и мудрости, Вук је натуралист који морална добра поставља као врховне вредности људских напора. Он сматра да су елементарни објективни и субјективни услови моралности свакоме дати, свако може бити моралан само ако хоће. Као натуралистички еволуционист (Стојковић 1972:19), сматра да се родољубље и друге врлине не рађају са човеком, него се развијају кроз науку и одгајање. Основна морална норма по Вуку гласи: “Ништа не би ваљало чинити чега би се човек морао стидети” (Стојковић 1972:19). Опште норме и врлине Вукове народне етике су: конкретни активизам и радиност, поштење, родољубље, слободоумље и хуманост, правдољубивост и истинољубивост и животни оптимизам. Вук узима емоције као услов моралности. По његовом мишљењу, човека на активност покреће корист и задовољство. Он сматра да су аутономни извори и критеријум добра и моралности општа и трајна корист најбољег од свих могућих добара. Вук је, заједно са Његошем и Владимиром Јовановићем, типичан представник народне патријархалне етике, која се противставља малограђанском моралу и етици чији су представници Славеносерби.

Доситејевско-вуковски покрет и културни преображај ослободили су српски народ од уских верских мерила, а општи друштвени развитак ослабио је утицај православља на културни и друштвено-политички живот Срба друге половине 19. века. Верска осећања се повлаче у оквире личног уверења а верски обреди у круг породице. И даље се осећа утицај цркве као организације. Верска настава се упорно одржава по школама још читав један век. Модерно схватање религије код Срба почиње са Доситејевим деизмом и просветитељским компромисним рационализмом који је одговарао народском рационализму од кога полази и Вук. Продирање природнонаучних схватања у нашу грађанску идеологију и реакционарна улога цркве после 1848. године у Европи допринели су удаљавању од утицаја цркве (посебно либерали и социјалисти 19. века). Либерални идеолог Владимир Јовановић се залагао за морал који би био независан од вероисповести, и да се као такав треба предавати у школи; да веру треба одвојити од школе и оставити породици и цркви (Стојковић 1972:51). Поједини идеолози српског грађанства устаће и касније против верске наставе, али ће се она одржати у нашим школама скоро до средине 20. века. Тако се живело са прогресивним теоријским декларацијама и компромисом са религијом у друштвеној и школској пракси Кнежевине Србије.

Најразрађенију теорију овог компромиса пренео је Михаило Ристић 1860. године. Полазећи од Канта, Вагнера, Хегела, Јакобија, Ристић развија и етичко теоријско становиште. У сукобу религијске мистике, теолошке догматике и позитивних религија које воде верске ратове и наносе штету прогресу, с једне стране, и позитивне науке, с друге стране, Ристић налази компромис у

науци о религији. Ристић је уверен да се религија не може укинути до века, јер је неодвојива од суштине човека (Стојковић 1972:51). Оваква схватања религије и њене друштвене улоге уклопила су се у теорију и праксу моралног васпитања по српским школама.

Насупрот методама васпитања младог поколења у српском патријархалном друштву – примером, убеђивањем и поуком, новостворена држава захтевала је васпитање поданика који би били послушни властима. Основна врлина која се захтевала од сваког грађанина обреновићевске Србије, како тврди и Владета Тешић, била је послушност (Тешић 1973, Стојковић 1972:52). У “Правилима школским” из 1841. године стоји да је покорност прва дужност сваког ученика, а свака се непокорност најстрожије кажњава у школи као и у друштву.

У свим школама Србије предавана је хришћанска етика, а њен основни принцип био је покорност и послушност. У циљу што ефикаснијег спровођења таквог васпитања главни управитељ основних школа, Милован Спасић, објавио је 1850. године, књигу “Наравствени воспитатељ деце”, која је ушла у широку употребу код наставника и родитеља. Рационалист и етички когнитивист, Спасић заступа Русоово схватање да се човек рађа добар али да од васпитања зависи како ће бити формиран. Сматра да у процесу васпитања, у моралном опредељењу пресудну улогу игра разум. Зато се залаже за просветитељска наравоученија као средства за аутономну тежњу ка истини, добру, лепом и општекорисном. При томе истиче неопходност навикавања деце на послушност према старијима и властима. Суштина моралног васпитања, по њему, је у развијању љубави према богу, ближњем и самом себи, а награда и казна су средства моралног васпитања која проповеда и хришћанска догматика (Стојковић 1972:53).

Морално васпитање се у српским основним и средњим школама развијало од апсолутне послушности и система строгих казни ка све већој либерализацији и увођењу хуманијих и савременијих метода васпитања примером без телесних казни. Посебно српски ђаци формиран на Западу учинили су много за демократизацију српског друштва, а тиме и за прогресивну измену циљева и метода моралног васпитања по нашим школама. И поред тога, строги режим кажњавања и васпитање за послушност још дуго ће остати у српској просвети, о чему су писали Светозар Марковић, Васа Пелагић, Бранислав Нушић, Стеван Сремац и други.

Лично пријатељство и велико обострано поштовање Вука и Његоша имали су дубок и обухватан утицај не само на политички живот у две српске државе, већ и на обједињавање националног програма, приближавање система вредности и уобличавање просветне политике у Србији и Црној Гори. Његош у схватању морала полази од Канта и његовог схватања дужности. Човек нема дужности само према себи и према другим људима већ највише према народној заједници, а преко ње према човечанству. Дужност човека је да се

херојски односи према недаћама живота и да по сваку цену брани своје и народно часно име (Стојковић 1972:81). Ова етика одбацује епикурејско тражење смисла човековог живота на земљи и налази га у трансценденталном а опет, за патријархалног човека, тако реалном свету највиших вредности части и доброга имена. По Његошу живот има смисла и оправдања само ако је посвећен узвишеном моралном циљу (Стојковић 1972:67). Његошева етика је победа живота над смрћу, добра над злом, истине над лажју, лепоте над ружноћом духовном и телесном. У тој етици чојства и јунаштва, хуманизма и херојизма, јесте Његошев и српски народни идеал. Његош је веровао у остварљивост овог идеала, и тиме је његова етика, као и српска народна, оптимистичка: она негира сваки мит о Сизифу, сваку безизлазност људских особина и судбине космоса; “Благо томе, ко довијек живи, имао се рашта и родити”. Његошево етичко схватање је резултат његовог активистичког односа према друштвеним дешавањима 19. века. То је време национално-ослободилачких покрета Европе и припрема народа Балкана за потпуно ослобођење од турског феудалног ропства. Велики родољуб и народни мудрац-етичар Његош је ниво кодекса наше народне етике издигао на ниво не само општечовечанске већ и космичке.

Период почетка српске нације и државе у ослобођеној али још увек вазалној земљи обележавају и романтичари, закаснили просветитељи. Међу просветитељима овог времена посебно место припада Јовану Стејићу. Војвођанин Стејић, вођен родољубљем, прелази у Србију као први Србин стручни лекар. Као филозоф-просветитељ написао је низ популарних здравствено-просветних књига и поучно-моралистичких приповедака. Он је типичан рационалист-просветитељ, који у Србију поново преноси хуманистичке и оптимистичке идеје. У култу здравог разума као основе одржавања телесног и душевног здравља и културно-просветног напретка, он је, као и Доситеј пре свега практични моралист. Стајићеви идејни извори су немачки просветитељи 18. и 19. века, нарочито кантовци. Ове изворе он прилагођава потребама српског друштва и посрбљује народним изрекама, анегдотама и друго. Он излаже у основи сличан поглед на свет као и Доситеј. И он говори о објективним и субјективним детерминатама моралности. Објективни услови моралности и за њега су богом створени: свет, бог и друштво. Субјективни извори моралности су разум, страсти и активност. Као просветитељ он тежи да усклади право и морал. Моралне врлине, по Стејићу, су оне из општечовечанског фонда: умереност, вредноћа, учтивост, љубазност, искреност, постојанство карактера, држање речи и вере, разумна побожност, истина, правда, мир, љубав, поредак и друго.

Стејић прописује и норме моралног понашања (Стојковић 1972:96). Најважнија норма за њега је просвећивање, он саветује људима да буду паметни и разумни, и да се старају да им савест увек буде мирна и чиста. Ово

је становиште просветитељског хуманизма. Истовремено се залаже и за норму послушности.

Српска култура, па дакле и просвета биле су под јаким утицајем класицизма. То је долазило и отуда што су највиђенији културни посленици и наставници устаничке Велике школе (1808-1813) имали класично образовање: Доситеј, Иван Југовић и други. Стерија је као просветни реформатор и организатор унео класични смер у српску школу, тако да се на школским испитима 1844. године полаже латински, док се од 1853. године у гимназијама поред латинског уводи и грчки језик (Стојковић 1972:21, Жунковић 1971:55). У оваквој школској клими, трансформираној у току извођења Вукове културне револуције, делују: Сима Милутиновић, Саралија (1791-1847), Доситејев поштовалац, Његошев учитељ и Вуков пријатељ, следбеник просветитељских филозофа и хуманистичких моралиста; Љубомир П. Ненадовић (1826-1895), син Проте Матеје, усвојио је немачку класичну филозофију, заступао је доситејевски рационализам, веру у прогрес, људску доброту, здрав разум и науку; Милан Ђ. Милићевић (1831-1908), типичан представник народњачког крила Вуковог покрета, вишегодишњи председник Српске академије наука, бавио се дескрипцијом народног живота. У условима када је још неразвијена историографија била оптерећена романтизмом, окренута претежно средњовековној прошлости, Милићевић, објављује своја значајна дела, у којима се бави описивањем личности и догађаја из доба српске револуције, оним људима који су стварали нову српску државу, њену просвету и културу. Он се, исто тако, бави и проучавањем школства у 19 веку.

У другој половини 19. века јавља се већи број аутора који се са историјске дистанце баве догађајима и личностима из ближе прошлости. Они пишу како о збивањима и знаменитим вођама устаничког покрета из 1804. и 1815. године, тако и о истакнутим личностима из времена успостављања Кнежевине Србије. Још 1829. године појавила се *Српска револуција*, немачког историчара Леополда Ранкеа (Ранке 1864). Иако се Ранке није бавио посебно просветним питањима, ово је умногоме јединствено дело, јер је одиграло изузетну улогу у ширењу научних сазнања широм Европе о српским устаницима. Као важан извор за проучавање развоја морала и просвете у Србији овога доба одређен значај имају мемоарска дела и путописи савременика који су у њој боравили или кроз њу прошли током 19. века, као и појединачни прилози наших истакнутих историчара и педагога тога времена.

Са појавом критичке школе Стојана Новаковића (1842-1915) и читаве плејаде даровитих истраживача (Михаило Гавриловић, Миленко Вукићевић, Алекса Ивић и други), почиње раздобље савременог приступа српској револуцији у друштвеној науци. Стојан Новаковић је значајан научник, политичар и дипломат. Он је реформисао српске школе у правцу замене класицизма реализмом. За српску филозофску историографију од посебног је значаја низ његових аналитичких радова о српској историји, о Доситеју, о филозофији

народних умотворина. Темелјна испитивања свих расположивих извора, а пре свега архивске грађе, постала су неопходан предуслов и неизоставна основа истраживања историје културе новијег времена.

Тихомир Р. Ђорђевић је међу првима истраживао културне прилике у обновљеној Србији. Он је на основу обимних истраживања архивске грађе, још пре Првог светског рата написао књигу *Из Србије кнеза Милоша – културне прилике од 1815. до 1839. године* (Ђорђевић 1922). Посебно поглавље његовог рада посвећено је школама.

Запаженом студијом *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791-94. године*, објављеном 1927. године, огласио се између два светска рата и Душан Пантелић, а други део овог обимног рада објављен је тек после Другог светског рата 1949. године. У међуратном раздобљу и после Другог светског рата, јавља се плејада савремених истраживача српске револуције 1804-1830. године, у којој се посебно истичу Слободан Јовановић, Јован Цвијић, Владимир Ђоровић, Владимир Дворниковић, Васа Чубриловић, Радослав Перовић, Драгољуб Јанковић, Вук Винавер, Радован Самарцић и други. Резултати њихових обимних и вишегодишњих проучавања, заснованих на модерном приступу, сведоче о високом домету у испитивању политичких, привредних, државно-правних, етничких, демографских, културно-просветних и других кретања, како у самој Србији 19. века, тако и у односима Србије са другим крајевима, балканским и европским земљама.

Часописи, као што су “Чупићева задужбина”, “Браство”, “Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор”, “Учитель”, “Школа”, “Наставник”, “Наша народна школа”, “Просветни гласник” и други садрже значајне радове о гледању на суштину моралног васпитања ученика основних и средњих школа Србије 19. века. У чланку “Рашта је човеку морално васпитање и како се оно добива” (*Школа* 1:55) истакнуто је да је школи дужност да код ученика развија осећање правде и да умекша његову нарав.

У већем броју других чланака, из овог периода, расправљано је о појединим проблемима из области моралног васпитања ученика. Указивано је на садржинску разлику између појмова васпитање и обучавање, па је појам васпитање својен на морално образовање, коме је задатак да поправља мане, преображава навике и улепшава нарави. Истицан је значај верозаконских начела у моралном обликовању ученика, улога родитеља, својства васпитача и далекосежни утицај примера у васпитању деце. Разматране су могућности коришћења наставне грађе у сврху моралног утицаја на ученике, а нарочито је указано на могућности које у овом смислу пружа веронаука, историја и познавање природе. Објашњавају се везе и односи између умног и моралног развитка. Објашњавају се процеси настајања моралних појмова и формирање моралних навика. Анализирају се услови и методика рада на моралном васпитању ученика. У расправљању наведених питања полазило се од одређених педагошких ставова, од тога, на пример, да је личност учитеља најважнији

(скоро пресудан) чинилац у моралном обликовању ученика и да зато учитељ треба да воли свој позив и поштено да врши своје дужности, да је искрен према ученицима, да је у њему “огледана моралност утемељена на тврдим верозаконским основама” (*Школа* 1:264).

Милорад Шапчанин је у “Посланици учитељима основних школа” истакао да учитељ треба да буде и васпитач (Шапчанин 1869). Овај двоструки задатак учитељи ће извршити ако буду свој васпитни утицај градили на принципу јединства строгости и озбиљности, строгости и попуштања, безазлености и разумности, ако буду васпитавали примером. Васпитни рад треба да буде подешен узрасту и полу ученика: према старијим ученицима треба бити озбиљнији, према млађим попустљивији, према мушкој деци оштрији, према женској блажи.

Књига, “Педагогијске поуке”, Милана Ђ. Милићевића (1870) представља, по мишљењу многих савременика, потпуни методички приручник за васпитно-образовни рад у основним школама. У њима су опширно разлагана и питања моралног васпитања ученика. На почетку књиге истакнуто је да је основни предуслов за успешно вршење учитељских дужности и обезбеђивање моралне власти над ученицима, такве власти због које ће ученици поштовати, слушати и веровати својим учитељима. Такву власт учитељи ће обезбедити ако исправно врше своје дужности, ако искрено воле и поштују своју децу, ако им праштају погрешке.

У бројним расправама садржаним у часописима *Школа* за 1870, 1871. и 1872. годину разматрана су извесна методичка питања у вези са моралним васпитањем ученика. Посебно је указивано на потребу вежбања ученика у моралном процењивању сопствених и туђих поступака, а предлагана је сократовска метода разговора. Предлагана су и питања којима би учитељи навикавали ученике да критички оцењују своје понашање, и уводили у морално анализирање понашања других. Задатак учитеља био би откривање побуда, које изазивају морално добро или морално лоше дело. Учитељима је посебно предочено да се чувају придиковања, да избегавају да сами изводе моралне судове.

Милан Милићевић је у “Школици за грађанска права и дужности” (Милићевић 1873), први пут у нашој педагошкој теорији најавио грађански морал. У оквиру књиге изложене су: просте поуке за малу децу и поуке за дечаке, поуке за младиће и државно стање Србије.

У Дитесовој “Теорији педагогије” разрађени су проблеми моралног васпитања ученика (Дитес 1872). Најпре је указано да је морално васпитање неопходно и могућно, а затим да је за постизање успеха у моралном васпитању пресудно обезбедити повољно дејство свих утицајних чинилаца. Ученике треба систематски навикавати на умереност, развијати код њих осећање честољубља, смисао за друштвеност, љубав према раду, поштење и послушност. У књизи је указано на функцију примера у васпитању.

Војислав Бакић у књизи “Наука о васпитању”, писаној у начелима Хербартове филозофско-педагогијске школе, истакнут је морални карактер васпитања (Бакић 1878) Васпитање моралности може, по Бакићу, бити двојако: непосредно, путем директног утицања на вољу васпитаника; и посредно, када се на вољу васпитаника утиче путем наставе. Непосредним васпитањем се снажније утиче на морално формирање ученика. Он такође сматра да се примером најефикасније може утицати на формирање јаке, одлучне и трајне воље код ученика, и то пре свега примером учитеља. Покварено друштво, беспослица, лоше књиге, усамљеност и друго јесу фактори који негативно утичу на изграђивање моралних ставова код ученика. Настава у целини, према Бакићу, треба да има васпитни карактер, треба да доприноси изграђивању моралних особина код ученика. У том смислу он највише потенцира градиво историје и земљописа, веронауке, књижевности и певања (посебно црквене и народне, родољубиве песме).

У другој својој књизи “Српско Родољубље и Отачаствољубље”, Бакић анализира као посебне моралне вредности: родољубље, човекољубље, отачаствољубље, народну част, српско братство и сродство (Бакић 1910). Условe за развијање моралних вредности он види у породичном васпитању, народном просвећивању, друштвеној средини, патриотским удружењима, општинским и државним установама, привредној снази народа и народној одбрани. Посебан део у књизи је посвећен питању српске националне школе.

У збирци “Нови васпитач”, коју је уредио и издао Мита Нешковић дат је приказ највреднијих педагошких радова о народном васпитању (*Нови васпитач* 1890). Под називом Општа педагогија и Примењена педагогија сврстани су чланци који се баве односом васпитања и морала. Занимљиво је истраживање деловања песништва, епике, лирике и драме на васпитну и образовну страну народног живота у једном од чланака. У чланку под називом *Мисли једног учитеља* васпитање се одређује као деловање којим се човек развија према својим склоностима, а народно васпитање је када се оно врши над свим деловима једног народа (*Нови васпитач* 1890:99). У истом тексту се истиче да у свакој модерној, културној држави постоје три главна фактора за васпитање: породица, школа и познији живот.

Наведени списи пружали су довољно широку теоријску основу за организовање васпитног рада у школама Кнежевине Србије. У свима њима слабије или јаче истакнуто је да је код ученика неопходно развијати љубав према богу, схватања и навике послушности, дисциплинованог и одговорног односа према обавезама, поштовања старијих, умереност и уредност, свест о својини и родољубље. Морал о коме је било речи у овим списима имао је грађанско-црквено обележје. Поменути списи пружили су теоријске елементе на основу којих је било могуће формирати одређене педагошке ставове, чија је општа оријентација била у томе да укажу на неопходност организованог и систематског рада на моралном васпитању ученика.

Ослобађањем од турског ропства и изградњом нове националне државе, која је праћена даљим унутрашњим диференцирањем, проблем писмености постаје још актуелнији, пре свега за руководећи слој. У току трајања Првог устанка ради низ школа ове врсте у којима уче деца старешина, и друга. То је време кад се врши одлучан прелаз са средњовековне манастирске просвете на модерну световну просвету. Између старих црквених школа и нових световних разлика је врло велика. Нове школе нису световне само зато што у њима раде световни учитељи (а не црквењаци) и што се у њима предају световне науке и употребљавају светивне књиге (а не црквене), него су такве и по циљевима учења. Са новим наставницима, новим садржајима учења и новим школским књигама, улазе у школе и нове наставне и васпитне методе (Ђорђевић 1954:41-42). Питање језика и писма се разрешава у другој половини 19. века.

Литература

- Бакић, В. (1901) *Посебна педагогија*. Београд: Државна штампарија.
- Стојковић, А. (1972) *Развитак филозофије у Срба 1804-1944*. Београд: Слово љубве.
- Тешић, В. (1973) *Морално васпитање у школама Србије (1830-1878)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Жунковић, С. (1972) *Школство и просвета у Србији у XIX веку*. Београд: Педагошки музеј.
- Ранке, Р. (1864) *Историја српске револуције*. Београд: Државна штампарија.
- Ђорђевић, Т. (1922) *Из Србије кнеза Милоша*. Београд: Државна штампарија.
- Пантелић, Д. (1927) *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791-1794*. Београд: Државна штампарија.
- Шапчанин, М. П. (1869) *Посланица учитељима основних школа*. Београд.
- Милићевић, М. Ђ. (1870) *Педагогијске поуке*. Београд.
- Милићевић, М. Ђ. (1873) *Школица за грађанска права и дужности*. Београд.
- Дитес, Ф. (1872) *Теорије педагогије или основе науке о васпитању*. Превод Милорад П. Шапчанин, Београд: Издање државне штампарије.
- Бакић, В. (1878) *Наука о васпитању I и II*. Београд: Издање државне штампарије.
- Бакић, В. (1910) *Српско Родољубље и Отачаствољубље*. Београд: Српска академија наука, Задужбина Димитрија Стаменковића.
- Нови васпитаћ* (1890), уредио и издао Мита Нешковић. Нови Сад: Штампарија др Павловића и Јоцића. 1890.
- Ђорђевић, Ж. (1954) *Школа и просвета после Првог српског устанка*. Београд: Педагошко друштво Србије.

Natalija Jovanović

Moral Education in XIX Century Serbia

Summary

The nineteenth century is the time of Serbian revolution, the time of the reconstruction of Serbian state and the creation of the Principality of Serbia. This important historical epoch was marked by many corner-stone events and occurrences, particularly by the tempestuous development of the political, social and cultural life of the young Serbian society. The foundation of social education in XIX century Serbia was family upbringing and moral instruction in schools. The family was the role model and source of all education, thus necessarily of moral education, as well. The base of this family-based moral education is parental love and love among all other members of the unit. The practices and the code out of which true morality derived were deeply rooted in the family. Moral instruction in schools was obtained both in grammar schools and in vocational schools. The main objectives of moral instruction in the primary school were: development of student consciousness and customization to individual virtue models, and in particular, the development of inclination to morality, piety, righteousness, friendly relationship building, etc.

Key Words: Moral Education, Serbian Society, Family Upbringing, Moral Instruction in Schools.

УДК 316.2 : 316.42

Петре Георгиевски

Филозофски факултет

Институт за социологију

Скопље, Р. Македонија

СОЦИОЛОГИЈА КАО КРИТИКА ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ*

Резиме

У раду се полази од тезе да је друштвена промена онтолошка категорија и због тога је неопходно да као компонента буде конститутивни део дефиниције предмета социологије. Социологија је настала као посебна наука на раскршћу прелаза из традиционализма у модернизам који се карактерише индустријском револуцијом, политичком и интелектуалном (победа рационализма, науке и позитивизма).

У тексту, затим следи кратак преглед теоријских парадигми о друштвеној промени, како оних класичних (структуралног функционализма и еволуционизма, теорија конфликта и симболичког интеракционизма), тако и академске актуализације „теорије завере” и теорије културне промене (П. Штомпка).

Трећи део чланка односи се на актуализацију Марксовог концепта критике свега постојећег и метанаучни аспект критике социологије. У овом контексту се разматра и тространа природа социологије (Н. Смелсер): социологија као наука; као хуманистика и као уметност. Социолози почевши од 70-тих година прошлог века па до данас говоре о кризи социологије, а неки говоре и о повезаности кризе друштва и кризе данашњег света. О критици социологије као и критици друге модерне (У. Бек) или постмодерне (З. Бауман) критички се промишља у трећем делу овог чланка.

Кључне речи: социологија, друштвена промена, теоријске парадигме, критика друштвене промене, метасоциолошки аспект критике.

Увод

Настанак социологије је уско повезан са процесом друштвених промена. Фигуративно се може рећи да социологија и друштвена промена иду руку под руку. Наиме, социологија се рађа из промене или транзиције од традиционалног у модерно друштво; она се појављује на раскршћу следећих револуција: политичке (француска револуција); економске (индустријска револуција) и интелектуалне (победа рационализма, науке и позитивизма); укратко на прелазу од традиционализма у модернизам. Одатле, према речима Филипа Кабена (Cabin, 2000: 1-2), она је резултат модерности, рођена са жељом да се проучи и схвати друштво и да се утиче на његову промену.

* Рад је саопштен на научном скупу *Изазови и дometи савремене социологије друштвеног развоја* који је одржан на Филозофском факултету у Нишу 25. и 26. маја 2008. године. Организатори скупа били су Департман за социологију и Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу.

Социологија се развија или пада у кризу исто тако као што се развија или пада у кризу друштво које проучава и критички промишља, или се претвара у његов сервис.

Међутим, не пада у кризу само неки тип конкретног друштва, него се и читав модерни свет налази у кризи. Дуготрајна криза која траје у свету, а и у социологији као науци и у критичкој рефлексiji о друштву, свету и њиховој промени, само је сигнал да ће се неминовно десити промена у друштву, свету и у социологији.

Са метасоциолошке тачке гледишта, социологија је настала као критика друштвене промене и у њеној позитивистичкој и у марксистичкој оријентацији. Стога запостављање њене критичке компоненте друштвене промене њу претвара претежно у сервис или апологију друштвених и политичких елита и центара моћи.

Не улазећи шире у ову релевантну проблематику, циљ овог рада је да укратко покуша да елаборира следећа три питања: 1) Друштвена промена као конститутивни елемент предмета социологије и њена амбивалентна улога; 2) Савремене теоријске парадигме о друштвеној промени и 3) Обнова социологије као критике друштвене промене.

*Друштвена промена као конститутивни елемент
предмета социологије и њена амбивалентна улога*

Друштвена промена је шира и онтолошка категорија. Онтолошки, друштво није ништа друго него промена, процес кретања и трансформација, акција и интеракција, продукција и репродукција, константно настајање, а не скамењено, статично постојање. Одатле, динамичка перспектива је једини онтолошки приступ према друштву, сматра Пјотр Штомпка (Sztompka, 2000: 275).

Свакако, ово сазнање потиче још од почетка настајања социологије као научне дисциплине. У ствари, класична социологија је рођена као наука друштвене промене на макро нивоу; епохалне, грандиозне промене од традиционалног ка модерном друштву. Њено карактеристично поље била је „прва велика транзиција” (Polanyi) оличена у индустријализацији, урбанизацији, масовном образовању и масовној култури. Даље, социологија се фокусира на „другу велику транзицију” представљену преко аутоматизације, роботизације, повећаног значаја „слободног времена” и путовања. Затим, она се оријентише ка „трећој великој транзицији”, пре свега бављењем револуцијом у комуникацијама и информацијама, крећући се ка „глобалној старости” (Албоу) и „сазнању друштва” (Ibid.); оријентација више ка противречном процесу глобализације или „политике глобализације” (Бурдије), а све мање према социјалним последицама најоштријих облика неолибералног капитализма које снажно утичу на повећање јаза између богатих и сиромашних (богати постају богатији, а сиромашни све сиромашнији, као што утичу и на наглу

фрагментацију живота индивидуе и ширих друштвених слојева). Овде можемо додати велику радикалну промену – распад реалсоцијалистичког ("комунистичког") поретка као неуспех модерне (З. Бауман).

Насупрот друштвеној промени може се говорити о равнотежи, еквивалибриуму друштва као што то ради класични функционализам у социологији, о чему ће бити речи касније. Такође, може се говорити и о релативној друштвеној стагнацији, која у одређеним периодима захвата одређене историјске типове друштва. Класичан пример описа релативне друштвене стагнације даје К. Маркс у раду „Британска владавина у Индији”. У њему он је јасно показао да се до доласка Британаца у Индију то друштво налазило у релативној стагнацији, да је било промена али незнатних, као и што је показао шта значе техничко-технолошке иновације као што су изградња железница, рудника и индустрије за укупне економске, социјалне, политичке и културне промене.

Према енглеском социологу Гордону Маршалу (Marshall, 1998: 64) друштвена промена је један од централних проблема социологије. Према његовом схватању, "од свих друштвених наука, социологија је та која се највише интересује за промене и конфликте у ширем друштву. Опсег дисциплине и релевантност аргумената о којима се расправља, још увек њу чине једном од најузбудљивијих друштвених наука" (Ibid., п. 629).

Друштвена промена као шира и онтолошка категорија има различите облике. Наиме, промене могу бити прогресивне или развојне и регресивне или назадне, еволутивне и револуционарне (шире о овоме, Поповић, 1974: 297). Често се у социолошкој литератури друштвена промена своди или редукује на друштвени развој, што је свакако погрешно. Социологија у настајању је дефинисана као наука о реду и друштвеном прогресу (Конт). Међутим, касније је расправа о прогресу била поткопана расправом о друштвеној кризи. Дуготрајна криза друштва, према једном броју социолога, снажно утиче на појаву кризе социологије као науке (Х. Бек, З. Бауман), о чему ће касније бити речи.

Међутим, ако је друштвена промена универзална и онтолошка категорија, поставља се питање како се може дефинисати и да ли је она уграђена као конститутивни елемент предмета социологије?

Један број социолога не дефинише овај кључни концепт социологије, сматрајући да се сам по себи подразумева. Ипак, као такав концепт или појам, неопходно је да се дефинише. Дефиниција овог концепта коју даје социолог Пјер Ансар (Ansart) је одговарајућа за циљеве овог чланка:

Друштвена промена је „значајна трансформација, парцијална или општа, друштвеног система у његовим саставним деловима и начинима делања” (Ansart, 1999: 68).

Из садржаја ове дефиниције јасно произлази покушај аутора да помири холистички приступ (трансформација друштвеног система и његових делова) и приступ „методолошког индивидуализма (трансформација у начинима делања). Овај покушај помирења ових различитих приступа у социологији је

результат обновљене дебате деведесетих година прошлог века о томе да ли су друштвене структуре одвојене и независне од индивидуа, актера и да ли утичу на њихово понашање (заступници холизма и позитивизма) или су пак, примарна делања (акције) индивидуа у стварању различитих облика друштвене структуре и њихових промена. На тај начин онтолошка категорија „друштвена промена” добија предметну и методолошку димензију у социологији као науци.

На ову онтолошку димензију социолошког метода и социолошког истраживања, указује Ален Брајман (Bryman, 2001: 4). Он поред изношења *епистемолошких* питања (која се односе на оно што се сматра одговарајућим знањем о друштвеном свету), указује и на *онтолошка* питања (која се односе на то да ли се друштвени свет сматра као нешто споља од друштвених актера или као нешто што су људи створили у процесу формирања или обликовања). На основу одговора на ова питања у методологији су настали следећи правци: објективизам и конструкционизам.

У погледу предметног одређења социологије, чак и код утицајнијих савремених социолога, онтолошка категорија „друштвена промена” не налази се као конститутивна компонента. Као илустрацију, овом приликом навешћу три дефиниције социологије – социолога Н. Смелсера, Е. Гиденса, као и социолошкиња Џејн Л. Томпсон и Џудит Присли.

Смелсер дефинише социологију као „једну од друштвених наука, која проучава понашање људи и функционисање друштвених институција. Свака од ових области знања има своје карактеристичне црте, али оне се често поклапају (Смелсер, 1998: 20).

Е. Гиденс пише да „социологија проучава друштвени живот човека, група и друштва. То је занимљива и изазовна наука, јер је њен предмет проучавања наше сопствено понашање као друштвеног бића. Поље социолошких истраживања изузетно је широко и креће се од анализе случајних сусрета на улици између појединаца до истраживања друштвених процеса” (Giddens, 2006: 4).

Обе дефиниције предмета социологије Н. Смелсера и А. Гиденса не садрже онтолошку категорију „друштвене промене”, што не значи да у другим деловима својих уџбеника социологије не говоре о друштвеној промени. Тако, Смелсер је покушао да да један систематски функционалистички покушај Мертонове оријентације специфицирања структурних детерминаната промене у раду *Друштвена промена у индустриској револуцији* (1959) анализирајући, при том, односе између раста и организације памучне индустрије и структуре породице Енглеске у XIX веку. У овом раду, Смелсер је предложио модел за објашњење диференцијације друштвених система на основу анализе начина на који ова два посебна система реагују у односу на силе промена. У својим наредним прилозима, на пример, у *Теорији колективног понашања* (1963), Смелсер прецизира овај модел и примењује га у анализи различитих типова колективног делања. Он концептуализује друштвену промену као "вредносно надопуњен процес" у којем је неколико услова или фаза одговарајуће комби-

новано пре него што изазову друштвену промену (наведено према Marshall-у, Ibid., п. 65). Према Маршалу, овај приступ минимализује, али не игнорише потпуно непосредније узроке друштвене промене. Почетком деведесетих година прошлог века, Смелсер је применио своју теорију о друштвеној промени у истраживању образовања радничке класе у Енглеској у књизи *Друштвена парализа и друштвена промена* (1991).

Гиденс, пак, у оквиру поглавља наведене књиге „Култура и друштво” један део насловио је „Друштвена промена”, док је треће поглавље насловио „Свет који се мења” које је, у ствари посвећено тематици о глобализацији, његовој омиљеној теми. Међутим, и поред овога, он није нашао за потребу да у саму дефиницију предмета социологије укључи и категорију „друштвена промена”. Интересантно је код Гиденса и то што није доследан у навођењу редоследа фактора друштвене промене. Наиме, у издању исте књиге *Социологија* у 2001. години (четврто издање) редослед фактора друштвене промене је: физичко окружење (укључујући и економске чиниоце), политичка организација и културни чиниоци. У петом издању исте књиге (2006), без образложења мења овај редослед чиниоца који су утицали на друштвену промену. Тај промењени редослед гласи: културни фактори; физичко окружење, политичка организација (п. 46-47). Дакле, културни фактори са трећег места у четвртом издању, дошли су на прво место у петом издању његове *Социологије*.

Џејн Л. Томпсон и Џудит Присли у уџбенику *Социологија*, у дефиницији предмета социологије која битно не одступа од компонената Смелсерове дефиниције, ипак воде рачуна о „променама друштва”. Њихова дефиниција предмета социологије гласи:

„У самој једноставној формулацији социологија јесте проучавање сложених узајамних односа међу људима и друштвом, истраживање како људи стварају и мењају друштво и како друштво обликује понашање људи и њихове представе о себи” (Томпсон, Присли, 1998:7).

Ова дефиниција предмета социологије води рачуна о „мењању друштва”, односно о друштвеној промени и одговарајућа је Ансаровој дефиницији друштвене промене, која такође укључује оба приступа у обрнутом смеру: приступ „методолошког индивидуализма” (проучавање узајамних односа између људи и друштва; људи стварају и мењају друштво) и холистички приступ (друштво обликује понашање људи и њихове представе о себи).

Сложенија дефиниција предмета социологије коју износи Војин Милић садржи један облик друштвене промене – „друштвени развој”. Ова дефиниција гласи:

„Социологија је теоријска наука о систему односа који у друштву постоје, о облицима и делатностима у којима се друштвени живот испољава и његовим разноликим творевинама; а затим, о односима друштва према природи, у коју поред спољних природних услова спадају и биолошка својства човека као врсте и коначно наука о *друштвеном развоју* (курзив - П. Г.). Као теоријска наука социологија

тежи да о свим овим искуственим садржајима дође до теоријског, тј. општег и систематског сазнања. У овоме се састоји разлика између ње и опште историје, пошто се њихови искуствени садржаји подударају” (Милић, 1978: 234).

У ову, према приступу претежно холистичку дефиницију, укључен је ужи облик друштвене промене – „друштвени развој”. Међутим, не само на макро нивоу, него и на mezzo и микро нивоу друштва и степена социолошке теорије, у свим периодима се не одвија развој, него се и назадује. На пример, Македонија и Србија назадовале су према висини друштвеног производа у односу на 1989. годину, јер је он још увек нижи у односу на годину пре распадања југословенске федерације. Затим; постоји динамика друштвених структура, где је, на пример, у Македонији скоро подједнако карактеристична друштвена покретљивост, али и друштвена имобилност или самообнављање (репродукција у Бурдијеовој терминологији). На пример, македонско друштво крајем 80-тих година прошлог века на макро нивоу показује паралелну тенденцију самообнављања друштвених слојева и друштвене покретљивости, с том разликом што је наглашенија тенденција самообнављања (51,1%) у односу на покретљивост (48,9%) као што то показују социолошка истраживања (Георгиевски, 1998: 305). Одатле је у дефиницију предмета социологије исправније укључити ширу категорију друштвене промене као конститутивног елемента од њеног ужег облика друштвеног развоја или било којег другог њеног ужег облика.

Поред укључења у дефиницију социологије категорије „друштвени развој”, Милићева дефиниција указује и на разграничења између социологије и опште историје са теоријског аспекта и холистичког приступа. Оно претходи Пасероновом разграничењу између ових наука полазећи од приступа „методолошког индивидуализма”. Наиме, Жан Клод Пасерон сматра да „социолошко резонување неизбежно осцилира између експерименталног пола и историјског пола; између испитивања и историјског разумевања” (Passeron, 1991: 75). Конфронтирајући резултате испитивања и рефлексije шире о француском друштву као парцијално историјском друштву, социолошко разумевање извлачи његову оригиналност (Schnapper, 1999: 1).

Овим се долази до питања како различите теоријске парадигме у савременој социологији третирају друштвену промену.

Савремене теоријске парадигме о друштвеној промени

Одређени број социолога, одговор на актуелна питања о друштвеним променама тражи у радовима класичних социолога, као што то раде, на пример, француски социолози Филип Рејно и Лисјен Сев. Први у свом раду *Макс Вебер и дилеме о модерном резону* (1996) актуелизује Веберово схватање историјске и друштвене промене засновано на ретроспективним рачунима вероватноће – шта би било да није било... (тзв. мисаони експеримент), што се односи на ретроспективно реконструисање историјских догађаја, на пример, онај о Персијско-атинском рату: да ли би европски ток историје био такав какав је био да је у том рату победила Персија, а не Атина? (Raynaud, 1996). Лисјен Сев се, пак, обраћа Марксу у књизи *Да се мисли са Марксом данас* (2005) у којој апострофира фундаменталну критику капиталистичког система коју је извршио велики мислилац савременог света, критику која је веома актуелна за данашње облике неолибералног капитализма (Sève, 2004).

Други социолози одговоре на одређена питања о друштвеној промени траже у стандардним парадигматичним социолошким теоријама: у структуралном функционализму и еволуционизму; у теорији конфликта и у симболичком интеракционизму. Француски социолог Мишел Форсе (Forsé, 2000) ове теорије о друштвеној промени класификује у две основне и то на оне чији је фокус равнотежа (еквилибриум – функционалистичка и еволуционистичка теорија) и на оне о неравнотежи (теорија конфликта и теорија симболичког интеракционизма). Теорије о равнотежи садрже став да промене друштвеног система нису изазване ендогеним факторима, него, егзогеним и да је иманетна карактеристика друштвеног система да буде у равнотежи што се постиже усаглашеним функционисањем сваког дела тог система. Промене које настају унутар система нису значајне за његову радикалнију промену. Структурално-функционални нагласак на равнотежи (најбоља друштвена промена је никаква промена), како истиче амерички социолог Џорџ Хако (Huaco, 1986: 52) био је добро усклађен с интересима САД, тада „најбогатијим и најјачим царством на свету”. Опадање светске доминације САД седамдесетих година XX века коинцидирао је с губљењем најзначајније позиције структуралног функционализма у оквиру социолошке теорије (Ritzer, 1997: 62).

Ови ставови Хакоа и Рицера, поклапају се са тезом Е. Гулднера о кризи западне социологије, изнетој у његовој често цитираној књизи *Надолазећа криза западне социологије* (1971); криза која се све изгледније претвара у дуготрајнију, тј. која траје до данас.¹

¹ Довољно је да се погледају часописи Footnotes, Sociological Forum, American Sociologist итд. од деведесетих година прошлог века па да се нађу ставови и констатације о јасној свести о кризи америчке и шире западне социологије. Такво мишљење и за европску социологију деле

Супротно структуралном функционализму, представници теорије конфликта сматрају да друштвене промене настају под утицајем ендогених фактора, пре свега, на основу класне неједнакости и класне борбе (код представника марксистичке оријентације за које је класна борба мотор друштвених промена) или на основу интеракције међу индивидуама и микро-групама, на пример, као што је утакмица у каријери или у другим облицима интеракције (код представника симболичког интеракционизма). У првом је случају теорија агонистичка, у другом интеракционистичка (Forsé, 2000: 282).

Према М. Форсеу, теорије о неравнотежи почивају на четири принципа од којих сваки представља антитезу функционалистичкој парадигми. Он их формулише на следећи начин: 1) свако друштво је подложно процесу промена; 2) свако друштво манифестује у целини тензије или конфликте; 3) постоје елементи који природно доприносе дезинтеграцији или промени система и 4) свако друштво је засновано на принуди неких од његових чланова над осталима. Друштво је далеко од тога да буде систем спонтане равнотеже, оно је арена противречних сила које су некад невидљиве и које 'организују промену' (Ibid.).

Актуелизирање Марксове теорије друштвених противречности и класних конфликта може изгледати сувишно или неаргументовано, нарочито ако се има у виду да садашњи класни конфликти немају такве манифестне облике (што не значи латентно да не постоје) као 50-тих и 60-тих година прошлог века. Распадање партија левице у западним капиталистичким земљама као и отупљење оштрице синдикалних организација и покрета праћених централизацијом моћи политичких елита; јачање репресивних мера и поступака као и централизацијом и контролом средстава масовних комуникација и јавног мњења – снажно су утицали на јењавање манифестних облика класних сукоба. Међутим, на светлост су дана изашли видљивији етнички сукоби, мањинске и полне неједнакости и противречности, но и империјалистички или „глобализирајући ратови и ратови произишли из глобализације” (З. Бауман, 2001) који такође воде до радикалних промена појединих конкретних друштава, региона и света у целини у овој „другој модерни” (У. Бек) или у „постмодерни” (З. Бауман).

Међутим, иако супростављене, класичне теорије о друштвеној промени (структурални функционализам; теорија конфликта и симболичког интеракционизма), ипак један број социолога, као на пример, Ралф Дарендорф, Ерол Баби, Жан Мишел Бертло, сматрају да их треба узимати комплементарно, јер појединачно узето оне нису самодоволне у тумачењу друштвених промена.

Одређени број социолога, пак, незадовољних претходно наведеним социолошким теоријама у објашњењу одређених друштвених догађаја,

З. Бауман и Улрих Бек; видети интересантан чланак Врцана (Vrcan, 2005). Криза социологије је значајна метатеоријска тема и није циљ овог рада.

прибегава актуализацији тзв. теорије завере или стварању теорије средњег обима као што је теорија друштвене или културне трауме.

Теорија завере (конспирације) чији корени се могу пратити веома далеко, али све чешће се актуелизује 90-тих година XX века, добила је и академски статус. Тако, према *Daily Telegraph*-у (London, Oct. 5, 2005), на Дерби универзитету уведен је посебан курс наставе о теоријама завере у коме се проучава смрт Дијане, терористички напад 11-ог септембра у САД-у и новела Дона Брауна „Да Винчијев код”. Социолози на овом универзитету сматрају да се ширење теорије завере јавља због недостатка поверења у традиционалне религије и због пораста скептицизма у вези са политичарима. Циљ курса са овим теоријама, према Ендрју Вилсону, вишем предавачу социологије и популарне културе на Дерби универзитету јесте „да охрабriamo индивидуе да слободно и критички размишљају о друштву које је комплексно и често контрадикторно” (Ibid.). Неповеће у политичаре довело је до атмосфере у којој се у сумњу доводе официјални извештаји о многим актуелним догађајима, као што су они претходно поменути. Сумња у нешто, нека је то и официјално, јесте први корак сваког научног сазнања. Одатле и Ендрју Вилсон напомиње да ће њихов рад на научном степену социологије охрабрити студенте да истражују официјалне и мање вероватне верзије из историје, са циљем да открију шта би оне могле да нам кажу о друштву и култури у којима живимо.

Свакако да ове теорије завере о догађајима који доводе до друштвених промена могу да имају само одређену хеуристичку димензију да би се трагало за подацима који нису познати, а постоје индиције да се могу сазнати. Због тога оне нису саме по себи експликативне, као што су класичне и стандардне социолошке теорије и не могу бити њихова замена.

Новија социолошка теорија о *културној трауми* стварана је и развијана крајем XX века међу социолозима Пјотра Штомпка, Нела Смелсера, Џефа Александера, Роја Ауермена, Берна Гизена и Бјорна Витрака. Шири текст о овој теорији објавио је Пјотр Штомпка у пољском часопису који излази на енглеском језику (Sztompka, 2000). Аутор овог ширег чланка објашњава да концепт „траума” (преузет из медицине и психијатрије) примењен на друштво почиње са реализацијом саме промене, независно од области које додирује, група на које утиче и чак независно од садржаја, она (друштвена промена) може да има супротне ефекте, може допринети да се изазову шокови и повреде друштвених и културних ткива. Фокус се усмерава од критике посебних и карактеристичних типова промена према узнемирујућим, деструктивним, шокирајућим последицама промена. Класична претпоставка да је промена аутогенична вредност коначно је оживела, фетиш о промени јесте поткопан, сматра Штомпка. Ту он укључује хипотезу да људи дају предност сигурности, предвидљивости, континуитету, рутини и ритуалима свог „животног света”. Ову теорију Штомпка анализира и проверава на

пољском искуству последњих деценија прошлог века. Најпарадоксалније и изазивачко је гледиште да чак и промене које су стварно корисне, добро-дошле за људе који су о њима сањали и борили се – може се десити да су болне. Трауме које настају услед наглих друштвених промена могу бити економске, социјалне и културне. Најосетљивије и најдуготрајније су културне трауме које се теже и „лече”, напомиње Штомпка.

Интересантно би било да се ова теорија о културној трауми примени на друштва дуготрајне транзиције као што су балканска и посебно она која су прошла кроз вихор ратова и чији су грађани доживели све облике траума (економске, социјалне, политичке, културне, духовне).

Свакако да и ова теорија о културној трауми не може бити замена за савремене стандардне социолошке теорије о друштвеној промени, јер се она не бави узроцима, чиниоцима друштвене промене, него се бави последицама, и то последицама посебног типа као што је културна траума. Овај тип последица скоро да је занемарен у наведеним савременим социолошким теоријама о друштвеној промени. Одатле ова се теорија може успешно комплементарно третирати са теоријама неравнотеже, односно са теоријама конфликта и симболичког интеракционизма.

Обе теорије – завере и трауме, у концептуалном погледу још су у повоју. Неопходно је проширити њихов концептуални оквир, дефинисати кључне и остале концепте и повезати их у мрежу или шему; затим, изградити одговарајуће класификације или типологије и на крају искуствено их проверавати у појединим њиховим деловима и њих саме у целини. На тај начин ове теорије би биле корисније у социолошким истраживањима друштвене промене, па и у тумачењу, објашњењу и разумевању последица друштвене промене.

*Обнова социологије као критике друштва
и друштвене промене као и њене самокритике*

Дуготрајна криза социологије често се тумачи и недовољном дистинктивношћу према осталим друштвеним и хуманистичким дисциплинама као и све већим губљењем критичке оштрице према друштву и друштвеним променама, али и губљењем самокритичке димензије. Тако, социологија се понекад одређује као друштвена наука, други пут као хуманистичка дисциплина. Француски социолог Жан Франсоа Дортије покушао је да дефинише разлике између друштвених и хуманистичких наука и да одреди место социологије међу њима. Наиме, он указује да „на француским универзитетима термин ‘хуманистичке науке’ упућује на једно језгро формирано око психологије, социологије и антропологије’. Ту се понекад додају лингвистика и историја. ‘Друштвене науке’ више би означавале науке о друштву *stricto sensu*: економија, политичке науке, географија и поново социологија. Да би се именовао читав тај скуп наука, одељење Националног центра за друштвена

истраживања (CNRS) изабрало је термин ‘науке о човеку и друштву’. У САД-у где је термин хуманистичке науке веома мало употребљаван, од недавно се говори о *social and behavioral sciences*. Али, након овога од недавно скован је термин *social sciences* са тежњом да буде наметнут као еквивалент за хуманистичке науке (Dortier, 1998: 4). У ствари, употреба термина стварно не може бити ригорозна, сматра Дортије, јер би то представљало трасирање једне ригидне демаркације између подручја, поља компетентности, што не би било могуће, јер где почиње човек, где завршава друштво?, пита се Дортије.

У овом контексту, независно од Ж. Ф. Дортијеа, амерички социолог Н. Смелсер, сматра да је социологија према својој природи тродимензионална: она је симултано и урођено наука, хуманистика и уметност:

„... У току последњег века (20 век, П. Г.) највеће дебате и дилеме из наше области (социологије – П. Г.) које трају до данас могу се разумети са аспекта приближно три интелектуална погледа који симултано конституишу део њихове средине и део самих њих. Ово се може односити као научна, хуманистичка и уметничка оријентација” (Smelser, 1997: 18).

Смелсер не објашњава садржај овог тројства социологије и да ли су све три стране или оријентације социологије подједнако развијене. Ја ћу укратко покушати да реконструишем садржај и значај овог тројства социологије.

Социологија у својој „научној оријентацији” има своју епистемолошку основу и карактеристику, јер ствара ново знање или проверава постојеће на основу објективних, прецизних, систематских података и сазнања путем примене одговарајућих метода истраживања. Социологија настоји да испита каузалне односе између друштвених појава (друштвених група и њихових динамика), и тиме објасни њихов настанак и промене као и да разуме понашања и интеракције људи у одређеном друштвеном контексту. За ову научну оријентацију социологије може се навести низ доказа на основу досадашњих социолошких истраживања, почевши од класичних до најсавременијих, но у овом раду није то циљ. Поред овога, дистинктивност социологије као науке, према Анри Мандрасу, састоји се у проблематици којом се она бави. „Једна проблематика је социолошка”, сматра Мандрас, „у том смислу када она има за циљ да одвоји друштвене структуре, показујући како се ове структуре супростављају или се супротно придружују променама. Овај тип проблематике иде заједно са теренским радом. А то је врлина социолога. У овом смислу он је ближи етнологу, него економисти” (Mendras, 2000: 231).

„Уметничка оријентација” социологије све се више темељи на преферирању и развијању квалитативних истраживања. Извештаји ових истраживања садрже наративну анализу. Ова се анализа „ослања на литерарни рад – креативну селекцију посебних речи да би се приказала прича, описала ситуација, да се изнесе развој карактера и да се презентира драматични акценат, интрига или сумња” (Neuman, 2003: 449). Према познатим квалитативним методолозима Метју Мајлсу и Мајклу Хаберману, постоје алтернативе у

начину писања текстуалног садржаја резултата квалитативних истраживања. Тако они постављају питање: „да ли један извештај квалитативног проучавања може да буде лирска поема“? „Да“, одговарају они. „Да ли може да буде представљена под формом драме или комедије“? Технички „одговор вероватно је ‘да’, али применом критерија квалитативног проучавања“, одговарају они (Mils, Huberman, 2003: 545). Нојмен (Neuman) наводи књигу Дагласа Харпера (Harper) *Добра компанија* (1982) као пример оваквих извештаја. Наиме, књига садржи много фотографија са текстом. Фотографије дају визуелан попис ситуација описаних у тексту и представљају значење ситуација у смислу оних који су проучавани. Тако, написи са теренског истраживања појавили су се у облику ових фотографија, сценарија за драму или за документарни филм (Neuman, 2003: 479).

Дакле, истраживачки извештај неког квалитативног истраживања је веома сличан некој врсти литерарног, уметничког дела. Исто тако литерарно, уметничко дело које је аутор радио са социолошком имагинацијом наликује тексту извештаја квалитативног истраживања. У овом смислу добро се уклапа став књижевног критичара Романа Ролана који се, да парафразирам, састоји у томе да је он за економске (па и друштвене) проблеме Француске у то време сазнао више из књижевних дела Оноре де Балзака него из радова тадашњих економиста.

У својој „хуманистичкој оријентацији“, социологија тиме што проучава човека, његову интеракцију са осталим људима у одређеном друштвеном контексту, помаже да се одређени његови проблеми доводе до нивоа јавности, а тиме и да се ти проблеми решавају. То посебно долази до изражаја у акционо-оријентисаним социолошким истраживањима. Социолошка активност шире, и социолошко истраживање посебно, јесте једна врста друштвене комуникације. А без ове друштвене и јавне комуникације животни проблеми човека и друштвених сегмената не могу се дијагностицирати, истраживати и решавати. Хуманистичка оријентација социолога тражи њихов ангажман. Ту социологија излази из позиције вредносно-неутралне науке. Као илустрација ове хуманистичке оријентације у савременим условима може послужити ангажман Пјера Бурдијеа који, поред осталог поставља следећи захтев социологији: она треба да дозволи разоткривање стратегија доминације. Тиме се, социолог, сматра Бурдије одаје двојном задатку; научном раду, но истовремено суочава се са политичким импликацијама у мери у којој се он сукобљава са свим друштвеним чиниоцима који свесно или несвесно теже ка очувању постојећег реда. Овај политички позив социологије почива на једној посебној дефиницији политичког делања: политичко поље јесте поље симболичке продукције у коме су чиниоци у борби наметања категорија визије и подела друштвеног света са циљем да се одржи доминација структуре моћи над доминираним. Са ове тачке гледишта, социолошко истраживање и описивање друштвених односа није једноставно подношење научног извештаја него

инструмент за ослобађање доминираних, омогућујући да њихову судбину узму у своје руке. У овом смислу, социологија може да буде гарант контроле моћи за демократију: симболичком насиљу она супроставља контра симболичко насиље, сматра Бурдије (наводи се према Bonnewitz, 2002: 15-16).

Такав се ангажман и схватање социологије не може остварити, нити замислити без критике друштва и друштвене промене, но и без метасоциолошке критике. Критика је заједнички именитељ наведеног тројства социолошких оријентација. Она је иманентна свакој друштвеној науци и хуманистичкој и уметничкој дисциплини, пре свега социологији. Класично поимање друштвене науке као критике друштва, но и као метанаучне карактеристике, дао је Карл Маркс у писму Ругеу од септембра 1843. године:

„Ако конструирање будућности и проглашење готових решења за сва времена није наша ствар, онда је утолико сигурније шта треба да извршимо у садашњости, – ја говорим *о безобзирној критици свега постојећег*, безобзирној у двојном смислу: та се критика не боји сопствених закључака и не одступа испред сукобљавања са постојећим властима... Ми смо дужни исто тако да обратимо пажњу и на другу страну, на теоријску егзистенцију човека; дакле, да религију, науку итд. учинимо *предметом наше критике*” (Маркс-Енгелс, 1961: 53-54).

Из наведеног текста јасно се види се да безобзирна критика свега постојећег односи, пре свега на критику постојеће друштвене збиље и друштвених промена и са једном двоструком осмишљеношћу – критика која се не боји сопствених резултата или закључака (чиме се избегава самоцензура аутора који врши ту критику) и критика која не одступа под притиском и сукобљавањем са постојећом структуром моћи (чиме се избегава да аутор критике упадне у воде апологије). Други аспект или димензија Марксовог концепта „безобзирне критике” је друге, метанаучне природе и односи се на критику или прецизније на самокритику науке (пре свега мисли се на друштвену науку). Он је скоро подједнако развио обе стране свог поимања критике и друштвене збиље и друштвених промена као и критику појединих схватања у филозофији и друштвеним наукама, пре свега у економским учењима, на тај начин стварајући своја оригинална филозофска, економска и социолошка дела. У тим делима може се наћи безброј примера и систематских излагања резултата обе стране критике: критике капиталистичке збиље или капиталистичке економске формације друштва и критике различитих теоријских схватања и емпиријских истраживања, у шта овде, због простора и циља рада се не може улазити.²

² Овде се не ради о односу према Марксу као према икони, односно да је све оно што је написао истинито и актуелно, него се ради о ономе што је у његовом делу од трајније вредности; дакле, о ономе што је у његовом делу још живо и подстицајно, на пример, као што је његов критички приступ према друштву у коме се живи и шире према капиталистичкој формацији друштва и његовим променама, али је реч и о његовом метанаучном аспект,

Међутим, у бившим југословенским условима, средином 60-тих година прошлог века, прва страна Марксовог појма безобзирне критике свега постојећег је доживела редукцију, тј. да она важи за капиталистичку формацију, а не и за „социјалистичко” друштво. Као што је познато, ову редукцију без образложења извео тадашњи идеолог Едвард Кардељ у књизи *Белешке о нашој друштвеној критици* (1966). Он је такође померио тежиште Марксове критике свега постојећег према будућности. "Она несумњиво мора изражавати друштвени циљ који је израз друштвено-економских и политичких интереса и тежњи радних људи..." (Кардељ, 1966: 108).

Метанаучна страна Марксовог концепта критике није била довољно уочена и актуелизирана. Ипак, у периоду 60-тих година у социологији англо-саксонских земаља обе стране концепта критике се афирмишу. Тако, Питер Бергер, почетком 60-тих година пише књигу *Позив за социологију* (1963), тврдећи, поред осталог да „акт цивилизирања ума у нашој епохи долази из модерне, нарочито са благовременим обликом критичког мишљења, што називамо социологијом”. Међутим, касније због дуготрајне кризе социологије и друштва у Америци, Бергер сматра да је социологија изневерила очекивања и почетком 90-тих година 20. века пише рад *Социологија: Опозив?* (A Disinvitation to Sociology, 1992).

Средином 70-тих година Т. Б. Ботомор објавио је књигу *Социологија као друштвена критика* (1975), истичући, при том, још у *Уводу* да се једна од позитивних и радикалних особина социологије као науке састоји у непрекидној критици свих постојећих друштвених теорија, укључујући ту и свакодневне погледе на друштво који обликују практични живот. Ипак, Ботомор не остаје само на истицању метасоциолошког аспекта критике, него инсистира и на критици друштва и друштвене промене, што је на прагу Марксовог вишедимензионалног концепта „критике”.

Да би социологија изашла из дуготрајне кризе, све се више схвата потреба за продубљењем критиком друштва, друштвене промене и противречног процеса глобализације на трагу и у двојном смислу Марксове критике свега постојећег, али и у метасоциолошком смислу – критике саме социологије у њеној тространој природи: као науци, хуманистички и уметности, да употребим Смелсерову терминологију.

У овом контексту укратко ћу указати на два утицајнија гледишта савремене социологије: Зигмунта Баумана и Улриха Бека. Наиме, Бауман сматра да се социологија треба све више окретати од модернизма ка постмодернизму, тако постајући „социологија постмодернитета”. Ту се ради о двема

односно о критици философије, науке и посебно друштвених наука. Значај и актуелност оног живог и подстицајног у Марковом делу потврђују и недавно пронађени и необјављени радови Маркса, који се сада први пут објављују као посебна књига његових сабраних дела. Уређивач ове књиге означава Маркса као "последњег универзалног научника и мислиоца". Свакако, на исти начин треба приступати и осталим класицима социологије и друштвених наука.

великим и значајним друштвеним променама. Прво, реч је о заокрету од капитализма који је усредоточен на производњу и на рад, према савременом капитализму који је усредоточен на потрошњу. То доводи до помака у двоструком смислу: прво, у знаку темељне друштвене децентрализације рада. Посреди је капитализам који нема више ни неку макроструктуралну потребу за културом, нити у функцији друштвене интеграције, па ни у функцији прибављања потребног легитимитета његовим кључним институционалним аранжманима (наводи се према Vrcan, 2005: 163). Бауман критику модерне усмерава према холокаусту (Аушвицу) и Гулагу као феноменима који припадају модернитету, као и према неуспеху, краху комунизма као кључне идеје „скицираног друштва”. Бауман експлицитно истиче да неуспех комунизма јесте неуспех модерне и модернитета; неуспех идеје о друштву као људској творби, по којој се друштвена збиља може свесно обликовати према људским нацртима и намерама (Ibid.). Одатле Бауман извлачи закључак да се социологија мора усмерити доследном критичком промишљању, о томе како је било могуће да дође до Аушвица и до Гулага у контексту модерне. Он у свом раду *Холокауст и модернитет*, поред осталог, истиче да је до холокауста дошло због бирократије и њене послушности, оспоравајући тиме Веберову тезу о њеном рационалном деловању.

Бауман настоји да развије метасоциолошки аспект критике, тј. критике социологије. То његово настојање кулминира у кључном закључку да је досадашња социологија била конципирана и практикувана у основи на двострук начин: прво, као ‘законодавна наука’ на подлози и у спрези с такозваним ‘законодавним разумом’ и, друго, као интерпретирајућа социологија. У првом случају социологија по правилу нуди своје услуге моћницима у друштву као ‘цртач нацрта’ оних услова који ће осигурати предвидљиве обрасце понашања – те као зналац који даје упуте за рационалност у служби, влашћу промовисаног друштвеног поретка (Ibid., 2005). Наравно, да се у оваквој оријентацији социологије губи критичка карактеристика било да се „боји сопствених закључака”, било да се боји сукобљавања са постојећом структуром моћи (власти), да употребим Марксову терминологију. У другом случају, социологија се нуди као арбитар и судија у сукобима између ривалских концепција људске ситуације, као снабдевач истине „о правим изворима” људског деловања и судбине, те тако као водич до истинске слободе и рационалног живљења, поистовећеног с применом циљева и ефикасношћу делања (навод према Vrcan, 2005: 164). Полазећи од овог другог случаја, Бауман се залаже за социологију која ће, прво, напустити идеју „привилегираног” или сугерираног знања, тј. једне једине праве интерпретације која има право све алтернативе себи самој прогласити неваљанима; друго, која ће до краја прихватити плурализам са свим његовим последицама укључивши доследно прихватање и мноштеност интерпретација или „коегзистенцију

ривалних знања, „као конститутивну карактеристику битка као таквог”, и треће, која ће одбити просуђивати у стварима лаичког знања... (Ibid., 165).

У овим метасоциолошким ставовима о социологији постмодернитета провејава дух постмодернистичке методологије и истраживања и битно одступа од Марксовог метанаучног схватања критике, тј. да треба водити бригу да предмет критике буде наука, у конкретном случају социологија. Говорити о плурализму интерпретација и не прихватити ни једну као надмоћнију над другом, то значи да социолог или било који други друштвени научник не може јасније да изгради своје гледиште на основу критике осталих гледишта или интерпретације као и на основу истраживања о истом предмету. По мом мишљењу, такав начин практицирања социологије неће помоћи да она изађе из дуготрајне кризе.

Улрих Бек (Beck) не говори о постмодерној, него о другој модерној у којој ће се социологија обликовати на темељу критичког, али и реалистичког односа према друштвеној збиљи. То значи да ће се социологија обликовати, најпре, као „транснационална наука”, ослобођена „методолошког национализма” (изједначавање националне државе са друштвом, што је карактеристика социологије прве модерне која је означена као „контејнер теорије о друштву”), и потом „као наука о збиљи” која успева открити нове појмовне (концептуалне) оквире или старе да их на нов начин интерпретира (шире код Vrcana, 2005: 160-161). Међутим, таква социологија се може обликовати на темељу *критичке рефлексije*. Најпре, критичке рефлексije о великим променама епохалних размера, које су се већ догодиле, или се сада догађају и на приземним нивоима друштвеног живота диљем света. То су промене у склопу заокрета од прве у другу модерну, те у знаку упоредних процеса индивидуализације и глобализације који воде и до практичне транснационализације и практичне космополитизације оних друштвених повезаности у крилу којих данашњи људи директно све више живе своје животе на нивоу свакидашњице (Ibid.). У овом смислу Бек констатује да све више и више појединаца привређује интернационално, ради интернационално, воли се интернационално итд., но Бек заборавља или неће да констатује да се људи интернационално убијају и „чисте” у „глобализирајућим ратовима” и у „ратовима произашлим из глобализације”, да употребим Бауманову терминологију.

Према Беку, социологија треба да одбаци размишљање о „зомби категоријама”, категорије или концепте треба редифинисати и створити нове концепте у контексту друге модерне. Оштрицу критичке рефлексije социологије треба усмерити према узгредним, али већ видљиво катастрофичним последицама процеса модернизације, у којем је капитал главни актер и који се одвија у знаку диктата светског капитала и доминације савременог „турбо-капитализма”. Ако Бауман страхује у постмодерној од појаве нових холокауста и гулага, Бек страхује, у другој модерној, од појаве нових Чернобила, различите врсте – од климатских, еколошких до економских и политичких.

О овој критичкој рефлексiji Улриха Бека о затворености социологије унутар држава нације, називајући је као „контејнер теорије о друштву”, други пут као „методолошки национализам” (Бек, 2002: 48-49) и напуштање промишљања у „зомби категоријама”, такође се може критички промишљати или извршити критику критичке критике.

Један вид такве могуће критике Бекових критичких рефлексija може се скицирати и таксативно изнети (због ограничења простора) у следећим тачкама:

1. Ако је исправно Беково гледиште да се социологија као наука затворила у националне границе (пример у изразима, немачка социологија, француска социологија итд.), и да не треба мешати категорије националне државе и грађанског друштва, ипак већина земаља и посебно европска глобална друштва функционишу као државе-нације, и та карактеристика савремених друштава се не може занемарити као предмет или једна од проблематике социолошког истраживања, а тиме и критичке рефлексije. Узгред да напоменем, да се једна од четири карактеристике западне цивилизације које набраја Анри Мандрас односи на „пут који је прошла Европа од феудализма до државе-нације...” (Mendras, 2004: 10).

2. У Бековој критичкој рефлексiji о космополитском усмерењу социологије, тј. у проучавању глобализма и глобализације и доминације светског капитала као и последица које из тих противречних процеса произлазе што је исправно, али чини се да Бек запоставља или игнорише идиосинкратност појединих конкретних глобалних друштава (њихов географски положај, топониме, обичаје, начин културног живљења као и оно што се тешко може дефинисати а ла Хегел – „дух народа”). То је онај амалгам који формира идентитет појединаца и колективитета укључујући ту и нацију. У дугогодишњем проучавању друштва западне цивилизације Луј Дирн (псеудоним за групу социолога окупљених око Анри Мандраса), према речима Мандраса (Mendras, 2000: 229), то што је њега изненадило јесте крајња различитост Западне Европе, која егзистира не само међу нацијама него и у оквиру сваке од европских нација. Супротно неким који мисле, различитост (у смислу наведене идиосинкратности) није препрека европској изградњи; колико то изгледало парадоксално, ова изградња учвршћује различитости, сматра Мандрас.

3. Свакако да Бек има право када каже да социолошке категорије, концепте, треба редифинисати или стварати нове у зависности од истраживања збиље и друштвене промене. Али да ли по сваку цену треба одбацити старе појмове или концепте без битне промене кључног односа компонената или димензија у пракси? Не изгледа сасвим оправдано а са новим концептом може се ући у воде оксиморона. Дефинисање концепата и њихово повезивање у шему или мрежу ствара социолошку теорију у смислу Мертоновог указивања. Један од концепата Бековог критичког промишљања друге модерне „светско друштво” (наслов његове познате књиге „Светско ризично друштво”)

није довољно прецизно дефинисан и више наликује на оксиморон. Наиме, ако је карактеристика савремених глобалних друштава све већег повезивања и међусобна зависност, то не значи да је створено светско друштво; супротно, продубљује се јаз између Севера и Југа, између сиромашних и богатих земаља (сиромашне земље из дана у дан постају сиромашније, а богате земље све богатије); даље, постојање тенденција доминације глобализирајућих земаља и непоштовања међународног правног поретка – не указује да се може конструисати концепт „светско друштво”.

Један сличан оксиморон који је пре више од деценије ушао некритички и у социологију јесте концепт „људски капитал”. Социолог Ален Бир с правом доводи у питање овај концепт, означавајући га оксимороном. „Они који радну снагу описују изразом ‘људски капитал’ хоће на тај начин да убеди и себе и запослене раднике да свако од њих, са својом радном снагом, носи у себи ‘капитал’ (Bihl, 2007: 28). На сваком је, дакле, да се понаша као капиталиста чији је ‘капитал’ ништа друго до његова сопствена личност. Сви су капиталисти, сви подузетници... Тај цинизам и незнање имају за циљ да људе убеди да су, ако остану без посла или се нађу на *робџи*, привременог посла, сами одговорни за такво стање (Ibid.).

Овде се поставља питање: да ли се у условима неолибералног капитализма битно променио темељни однос најамног рада и капитала да би се могло приступити мењању или рedefинисању концепта? Само приступ критичке теоретизације кључних друштвених односа и промена може довести до успешног рedefинисања постојећих концепата или до стварања нових као и применом индуктивне и дедуктивне истраживачке стратегије, користећи, при том, и интуицију. Кант је говорио: „Без интуиције концепт је празан; без концепта интуиција је слепа”. Ја имитирам и наглашавам да, без безобзирне критике свега постојећег и ригорозног третмана емпиријске искуствене евиденције, социологија је само празна спекулација као и без метасоциолошке критике и постављања питања о смислу друштвене чињенице и њене концептуалне теоретизације, социологија није више од слепо књиговодствене активности.

Можемо се сложити са ставом Гордона Маршала "социологија се појављује као покушај да се нађе смисао дубоке трансформације традиционалних у модерна друштва, а како се та промена наставља тако на значајности добија питање о разумевању друштвене промене. Од сада, социологија је и вероватно тако ће остати, атрактивна и унутрашње подељена дисциплина која привлачи велику дозу критицизма, нарочито оних који су из било којих разлога најотпорнији на друштвену промену" (Marshall, 1998: 630) с том примедбом да критицизам или прецизније социолошка критика није резервисана само за оне социологе који су "најотпорнији на друштвену промену", него и према друштву, и према самој социологији као науци, јесте или би требало да буде иманентна њихова карактеристика.

Литература

- Ansart, P., 1999, „Changement social”, en: *Dictionnaire de sociologie* (sous la Direction de A. A. Koun et P. Ansart), Paris: Le Robert/Seuil.
- Berger, P., 1963, *Invitation to sociology - A Humanistic Perspective*, New York: Anchor Books.
- Berger, P., 1992, „Sociology: A Disinvitation?” in: *Society*, November/December-1992.
- Bihir, A., 2007, „Capital... HUMAIN”, *Le Monde diplomatique*, Décembre.
- Bonnewitz, P., 2002, Pierre Bourdieu, vie, œuvres, concepts, Paris: Ellipses.
- Bottomore, T., 1975, *Sociology as Social Criticism*, (Korišćen prevod na tadašnji srpsko-hrvatski jezik - Sociologija kao društvena kritika - 1977, Zagreb: Naprijed).
- Bryman, A., 2001, *Social Research Methods*, Oxford: Oxford University Press.
- Cabin, Ph., 2000, ‘Introduction général-Les trajectoires de la sociologie, en: *La Sociologie*, histoire et idées, Paris: Editions sciences humaines.
- Dortier, F. J., 1998, *Les sciences humaines*, Paris: Editions sciences Humaines.
- Forsé, M., 2000, „Les theories du changement social, en: *La Sociologie* - histoire et idées Paris: Editions sciences Humaines.
- Giddens, A., 2006, *Sociology* (fifth edition), Cambridge, Polity Press.
- Gouldner, A., 1971, *The Coming Crisis of Western Sociology*, London: Heinemann.
- Huaco, G., 1986, „Ideology and General Theory: The Case of Sociological Functionalism” *Comparative studies in Society and History*, No. 28, pp. 34-54.
- Кардељ, Е., 1966, Белешке о нашој друштвеној критици, Београд: Култура.
- Marshall, G., 1998, *Dictionary of Sociology* (Second Edition), Oxford: Oxford University Press.
- Mendras, H., 2000, „Structures et dynamiques des sociétés, (Entretien avec Henri Mendras), En: *Sociologie*, Histoire et idées, Paris: Editions Sciences Humaines,
- Mendras, H., 2004, *Europa i Europljani – Sociologija Zapadne Evrope*, Zagreb: MASMEDIA
- Miles, B. M., Huberman, A. M., 2003, *Analyse des données qualitatives*, 2e edition, Bruxelles: De Boeck Université
- Милић, В., 1978, *Социолошки метод*, Београд: Нолит
- Neuman, L. W., 2003, *Social Research Methods* (Qualitative and Quantitative Approaches), Fifth edition, Boston, New York: Allyn and Bacon.
- Passeron, Cl. J., 1991, *La raisonnement sociologique*, Paris: Nathan.
- Поповић, М., 1974, *Проблеми друштвене структуре*, (Друго проширено издање), Београд: БИГЗ.
- Raynaud, Ph., 1996, *Max Weber et les dilemmes de la raison modern*, Paris: Quadrige/ Presses universitaires de France
- Ritzer, G., 1997, *Suvremene sociologijske teorije*, Zagreb: Nakladni zavod Globus
- Schnapper, D., 1999, *La compréhension sociologique*, Paris: Presses universitaires de France.
- Sève, L., 2004, *Penser avec Marx aujourd’hui* (Marx et nous), Paris: La Dispute.
- Smelser, N., 1997, *Sociology as science, Humanism and Art*, in: Erikson, K., *Sociological Visions*, Boulder, Oxford: Rowman&Littlefield Publishers, Inc. N.Y.
- Sztompka, P., 2000, „The Ambivalence of Social Change: Triumph or Trauma?”, *The Polish Sociological Review*, No. 3, pp. 275-290.
- Vrcan, S., 2005, „Suvremeni prijepori oko sociologije: Ulrich Beck, Zygmunt Bauman i Ernst Gellner, *Revija za sociologiju*, no. 3-4, str. 157-169.
- Бауман, З., 2001, „Вощните в ерата на глобализацията”, *Социологически проблем*, 1-2, (София).

- Бек, У., 2002, *Што е глобализација, Заблудите на глобализма – одговори на глобализацијата*, София, КХ.
- Георгиевски, П., 1998, „Структура на општеството”, у: *Социологија* (редактор Б. Петроска), Скопје: НИП Студентски збор.
- Маркс, К., -Енгелс, Ф., 1961, *Од раните трудови*, Скопје: Култура.
- Смелзер, Н., 1998, *Социологија*, Москва: „Феникс“.
- Томпсон, Л. Х., Пристли, И., 1998, *Социологија*, Москва: „Инициатива“ Львов.

Petre Georgievski

Sociology as Criticism of the Social Change

Summary

It is proceeded from the thesis in this work that the social change is an ontological category and it is necessary as a component to be a constitutional part of the definition of the subject of sociology. Sociology has been created as a separate science at the crossroads of the transition from traditionalism to modernism which is characterized by an industrial revolution, political and intellectual one (victory of rationalism, science and positivism).

In this text, then follows a short review of the theoretical paradigmas on the social change, as the classical ones (of the structural functionalism and evolutionism, theory of conflicts and symbolic interactionism), as well as those of academic actualization of “the theory of conspiracy” and the theory of cultural change (P. Sztompka).

The third part of the article refers to the actualization of the Marx’s concept of criticism of everything that exists and the meta-scientific aspect of the criticism of sociology. In this context the triple nature of sociology is being considered (N. Smelser): sociology as a science; as a humanistics and as an art. A number of sociologists, beginning from the 70-es of the last century up to now, argue about a crisis of sociology, and others argue about the connection of the crisis of the society and the crises of the current world. The criticism of sociology as well as the criticism of second modern (U. Beck) or postmodernism (Z. Bauman) is considered in the third part of this article.

Key Words: Sociology, Social Change, Criticism of Social Change, Metasociological Aspect of the Criticism

УДК 316.346-053.6

Сузана Марковић-Крстић

Филозофски факултет

Ниш

ФЕНОМЕН ОМЛАДИНЕ У ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКОМ КОНТЕКСТУ*

Резиме

У раду су представљени неки од теоријских и емпиријских приступа омладинској проблематици кроз историју, односно схватања феномена омладине код неких представника друштвене мисли у историјској перспективи. У њему се приказују социјални оквири живота омладине у различитим историјским периодима: од античке Грчке и Рима до савременог друштва. У том смислу, полази се од недоследног разликовања старосних узраста у античком периоду, преко средњовековне неодређености животних циклуса, до модерног концепта и свести о специфичностима детињства и младости.

Омладина је шездесетих година XX века постала релевантан социолошки проблем. Проблеми омладине се истражују, како у контексту читавог друштва, тако и диференцирано – као посебне социјалне групе, са особеним својствима. Конституисање и развој социологије омладине са специфичним теоријским и методолошким приступом проучавању друштвеног положаја, улоге и аспирација омладине омогућава разумевање омладинског феномена, али и адекватне друштвене одговоре на социјалне проблеме омладине.

Кључне речи: детињство, млади, омладина, социологија омладине.

Увод

У предмодерним, традиционалним заједницама омладина није постојала као издвојена и посебна друштвена група. Антрополошка истраживања показују да су примитивне заједнице своје најмлађе чланове из периода дечаштва (дечаци и девојчице) чином иницијације уводили у свет одраслих. Након иницијације, осим што су биолошки млади, млади људи се ни по чему нису разликовали од старијих. Откриће *младих* није једино социјално-културно откриће модерног друштва – модерно друштво је заслужно и за «откриће» *детињства*, предмладачког доба човековог живота. Детињство (дечји свет) „откривено“ је након што су млади 60-их година открили да постоји „проблем младих“. Свака генерација има привилегију да буде омладина у социолошком смислу – *да трага за новим друштвеним идентитетом*, али ту привилегију по правилу користе млади (Ненадић 1999). Имајући у виду све културне, економске, социјалне и политичке разлике између глобалних

* Рад са пројекта *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције* (149014Д), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство науке Републике Србије.

друштва, експерти Уједињених нација (УНЕСКО) предложили су прагматичну дефиницију: *млади су сви они којима је друштво дало такав статус*.¹

У историји социолошке мисли неколико кризних друштвених раздобља показало се плодним, са становишта појаве теоријских захвата у омладинску проблематику и прикупљања емпијских података за поузданија научна тумачења. Постоје извесна неслагања научника различите провенијенције при одређивању самог појма “млади”. Појам млади често се поистовећује са појмом “омладина”. Као предмет многих социолошких истраживања омладина је дефинисана на различите начине, понајвише као *релативно јединствена и специфична социјална група*. Ослобођење од патријархалних стега породице, запошљавање изван ње, продужено елементарно образовање, учешће у политичком животу и стварање субкултуре младих су фактори који су омогућили конституисање омладине као социолошке категорије. Она јесте једна специфична социјална група, изнутра подељена линијама раздвајања које је диференцирају (тако да је могућа операционализација ужих категорија омладине), а такође, споља је подложна идеологизацији и манипулацији разних врста.

Однос друштва према омладини у великој мери зависи од степена развијености датог друштва, успостављених друштвених односа и конкретне историјске ситуације. Свако раздобље претпоставља и захтева другачије тумачење основних тежњи и расположења омладине, нове теоријско-методолошке приступе – ново објашњење феномена омладине.

Омладина кроз историју: од античке Грчке и Рима до савременог друштва

Целовито социолошко одређење омладине као специфичне социјалне групе очигледно је немогуће без анализирања “историје” појма омладина и разматрања њених социолошких одредница. Термин *омладина* постојао је у античкој Грчкој и Риму, али са другачијим значењима у односу на она у савременом друштву. Аристотел је извршио периодизацију живота на детињство, младост и одрасло доба. Међутим, по Аристотеловој класификацији, младост је у античком грчком друштву трајала од седме до четрдесете године.² Доказе о недовољној брзи античког човека према његовој деци

¹ Конференција УНЕСКО 15-20. 10. 1968. у Паризу (видети: (1969) *Омладина у савременом друштву*. Билтен југословенске националне комисије за УНЕСКО, Београд, бр. 1)

² У складу са тим, Аристотел говори и о периодима који су погодни за васпитање: “Два су периода према којима се мора поделити васпитање: од седме до пубертета и од пубертета до двадесет прве године. Сасвим су у праву они који људски живот деле на раздобља од седам година, јер та подела треба да иде укорак с природом. Целокупна уметност и васпитање има за циљ да употпуни недостатке природе. Пре свега, треба да испитамо да ли је потребно донети неке прописе о деци; затим, да ли је боље да бригу о деци води држава или појединци (као што је то случај данас у већем броју држава), и, најзад, какво треба да буде васпитање” (Аристотел 1970:259).

можемо наћи у Аристотеловим ставовима да је потпуно правичан и разуман закон који тражи да се ниједно наказно и неспособно дете не храни и негује.³

Слична схватања старосних узраста могу се наћи код старих Римљана: *infans* до седам година, а затим *puerilis* и *adolescens*. У овим одређењима старосних узраста нема доследности, јер пуерилис и адолесценс некада изражавају узастопна узрасна доба, а некада се употребљавају као синоними за исто узрасно доба. За време цара Константина (IV век нове ере) била је позната периодизација у којој прве године живота означавају *детињство* (почиње са рођењем детета и траје до седме године живота), после кога настаје друго доба које се назива *pueritia* (дечаштво) и траје до четрнаесте године. Адолесценцијом се називао трећи период у животном циклусу који се завршава, по Константину, причешћем у двадесет првој години. Иза овога је долазио четврти период – *младост* “доба највеће снаге” и траје до четрдесет-пете године, по Исидору, или до педесете, по другима.⁴

До модерног доба дете је третирано као ниже биће, оно је припадало родитељима, као и остала својина. Очеви су могли да одлучују о животу и смрти своје деце и то право им је одузето тек крајем IV века, око 390. године. Инфантицид је проглашен за злочин за време императора Константина (318. године), чиме је Константин у духу хришћанства као нове државне религије, ограничио право *pater familias*-а да одлучује о животу и смрти новорођенчади – *ius vitae ac necis* (Ненадић 1999:56).

У средњовековном друштву изгубиле су се из језичке употребе категорије *детињство*, *адолесценција* и *младост*, тако да се са седам година ступало у заједницу продуктивних. Ова промена у односу на античка времена није случајна већ изражава промене укупне социјалне стварности. Са средњим веком друштво се дели на масу кметова, феудално везаних сељака и мали број припадника горњих сталежа племства и свештенства, тако да се није могла појавити масовнија група младих, са статусом омладине. Феудално сељаштво је било доминантно, тако да се читаво друштво конституисало на обележјима сељаштва, сељачког живота и привређивања. У стварности патријархалног сељачког друштва личност је била под знатним утицајем породице која својим крутим социјалним, културним и моралним захтевима, није дозвољавала формирање омладине (као посебне социјалне групе) у данашњем појмовном значењу. То је резултат владајуће поделе рада, коме је доприносио и релативно

³ “У вези са излагањем новорођене деце, односно њиховим одгајањем, нека закон забрани да се иједно кржљаво дете одгаја, али ниједно дете не треба излагати зато што у породици има превише деце, и ако закони то ограничавају” (Аристотел 1970:255).

⁴ Подаци Филипа Аријеса (Аријес 1989:42-43).

кратки животни циклус средњовековног човека.⁵ Разлике животних циклуса скоро да се нису опаžале, скоро да нису постојале или су биле пригушене.

У средњовековном друштву одвијала се и непосредна припрема младих за улоге одраслих у складу са друштвеним положајем који им је рођењем одређен. Постојала је једна институција припремања младих, институција шегртовања или службе, време које је млади човек морао да проведе изван своје породице у различитим службама код страних особа и господара, како би научио вештине и понашања која одговарају његовом сталежу. Млади принчеви су слати на стране дворове да би их научили дужностима владара и потчињених, деца еснафлија и трговаца су слата у друге градове, у службе код мајстора и трговаца да би се обучила за вођење послова. Млади који су се опредељивали за свештеничка звања ишли су да стичу знања у манастирима, деца слободних и неслободних сељака ишла су на дворове, у градске куће да би се служећи господаре обучила за свој будући друштвени положај.

Развој школа није доприносио разликовању животних циклуса, одвајању младости од детињства и одраслог доба, јер у средњем веку ни похађање школа, ни разреди нису били везани за одређени узраст, већ су их похађали ђаци различитих узраста у истим групама. Наиме, у средњовековним школама се могло наићи на све узрасте и године старости у истом аудиторијуму⁶. Школа није имала велике просторије, учитељ се са ученицима смештао у ходник, у манастирско двориште или пред врата цркве. Касније како се број озваничених школа повећавао, учитељ је изнајмљивао салу, *schola*, по цени која је била утврђена у универзитетским градовима. Основно обележје демографске структуре је старосна неуједначеност и равнодушност према годинама старости оних који образују ту структуру. Међутим, неки извори указују да су почетници углавном имали око дванаест година. Школско-педагошки рад је имао одређене особености применљиве на све старосне узрасте: начин учења *magister dixit* (учитељ каже), учење напамет и друге механичке методе, крута дисциплина,⁷ употреба батина и разних забрана, па постаје разумљивим зашто су термини дете и млад(ић) били синоними.

⁵ Жан Фурастие наводи да је у Француској у XVII веку просечно трајање живота износило 25 година, а код неких генерација које су погађале епидемије заразнеих болести спуштао се на 20 година. (Fourastie 1966).

⁶ *Добри ученици, будите отворени*
Било да сте стари или млади,
зрели или зелени...

(Наведено према: Аријес 1989:191).

⁷ Историја дисциплине у XVI и XVII веку указује на два значајна запажања. Пре свега, понижавајућа дисциплина: бич, по вољи учитеља, узајамно ухођење, заменили су заједништво у којем су млађи ученици и други одрасли били равноправни. Сва деца и сви млади, без обзира на порекло, били су подвргнути општем закону и изложени шибану. То не значи да у свету школе није постојало издвајање по сталежима. Њега је било, али чињеница да су одрасли сматрали телесно кажњавање понижавајућим није утицала на то да се оно не примењује и на њихову децу. Наиме, телесно кажњавање је чак постало обележје новог односа према

Поставља се питање какав је био пут од средњовековне неодређености и слободе до модерног концепта, када је школски разред добио данашње обележје старосне категорије? Наиме, већ почетком XV века, код истог учитеља и на истом месту, долази до разврставања школске популације у групе по способности, свака група добија свог професора, мада су сви и даље боравили у истој просторији. Овај облик школовања задржао се у Енглеској до половине XIX века, када су разреди и њихови учитељи одвојени и смештени у посебне просторије. Одвајање разреда сведочи о рађању свести о специфичности детињства и младости и схватања да у оквиру детињства и младости постоје различити ступњеви.

Установа хијерархизованог колеца је у XIV веку издвојила школско детињство из гомиле у којој је популација различитих година старости била помешана, а формирање разреда у XVI веку покренуло је поделе унутар школске популације.

Појам детињства, по Аријесу, појавио се у породичном животу буржоазије XVII века и састојао се у посебном ставу према детету. Наиме, у овом раздобљу долази до конституисања појмова *дете* и *детињство* којима се означава посебна природа која разликује и одваја дете од одраслог, чак и младог од одраслог. Онда када је детињство издвојено као посебна етапа одрастања, претпоставља се и намеће њено проширење, одвајање *младог човека* од *одраслог човека*. Овим одвајањем у друштвеном смислу потенцира се неједнакост у односу на свет одраслих, која повлачи за собом нормативно утврђивање зависности и потчињености деце и младих од њихових одраслих старатеља. Моралисти и свештеници тога доба настојали су да у васпитање и образовање уведу методе дисциплине, како би заштитили децу, јер су она “невина бића” и “божја створења”. Стога су ограничења и дисциплина карактеристике рада са децом, које су се афирмисале нарочито у школи тог периода.

Историјска, социолошка, правна и друга проучавања детињства наводе разлоге због којих до модерног доба није постојао појам детињства. Ни сви савремени људи немају развијен осећај за разликовање света детета од света одраслих. Доживљај детињства условљен је социјалним, културним, економским, религиозним, образовним и другим факторима. Након што је у модерном друштву дошло до открића детињства, откривају се и права детета која улазе у основна људска права. Изостајање појма детињства указује на дехума-

детињству. Друга појава је продужетак школског узраста на који се примењивало бичевање, у почетку намењено малој деци, од XVI века обухвата целу школску популацију, која је често на граници двадесете и често прелази ту границу. Тежило се да се спусти праг детињства и адолесценције, да се адолесценција помери ка детињству, тако да се примењује иста дисциплина. У свету школе адолесцент је удаљен од одраслог и поистовећује се са дететом, с којим дели понижење телесне казне – казне за прост народ. Наиме, свест о јединству детињства, сазнање да је оно различито од света одраслих, настаје кроз доживљај о његовој нејакости, који га спушта на ниво најнижих друштвених слојева (Наведено према: Аријес 1989:204-205).

низацију детета, јер у друштвима у којима не постоји појам детињства деца имају нижи социјални статус и имају мање привилегија у односу на одрасле.

Са становишта права уочава се непостојање јасно утврђене границе старосних узраста, а посебно пунолетства (потпуне психофизичке, емоционалне и социјалне зрелости). Подела на малолетне и пунолетне постојала је у старом Риму. Малолетство је имало неколико фаза: *infantes* – до пете године, *impuberes* – од 5-12 године за девојчице и до 14. за дечаке (Ненадић 1999:60).⁸

У средњовековном друштву ни образовање није било поуздани критеријум за утврђивање граница младости, јер су школовањем били обухваћени припадници различитих узраста и генерација. ”Та помешаност разних узраста и година старости нас данас изненађује, да не кажемо да нас збуњује: међутим, људи тадашњег времена били су до те мере неосетљиви у том погледу, да такве ствари уопште нису примећивали... Али, зар се уопште могла примећивати таква појава када је владала равнодушност према самој чињеници година старости? Уласком у школу, дете је одмах улазило у свет одраслих. То поистовећивање, толико безазлено да је остајало непримећено, јавља се као једна од најизразитијих црта старе социјализације, једна од најпостојанијих такође, јер одговара нечем дубоко укорењеном у животу... Од краја средњег века, назире се настанак супротног развоја, чији је крајњи исход наш данашњи истанчани став према годинама старости” (Аријес 1989:192). Са капиталистичким друштвом стекли су се неопходни социјални и економски услови да се омладина искаже као специфична биолошко-психолошка групација.

Осамнаести век обележиле су бурне промене, почиње нова модерна грађанска ера, а тек са наредним веком постају признате етапе одрастања индивидуа: *дете-детињство* и *младост*. Настанак и развој омладине као социјалне групе условљени су епохалним превратима које је прва индустријска револуција извршила: “1) омогућила је да масовна експлоатација младих, чак и деце, није више толико неопходна за експанзију капиталистичке производње, услед чега настаје процес ограничавања и искључивања дечјег и омладинског рада из индустрије и сродних делатности; 2) процес разарања структура сељачког друштва услед индустријализације, који је почео још раније, водио је истом циљу: изопћењу младих из економских функција у једној традиционалној производњи, замени те производње индустријском пољопривредом, у којој најпре треба доста младе неквалификоване радне снаге, а затим и њу, њен највећи део, избацује механизација; и 3) омогућавањем општег и убрзаног прогреса цивилизације и покретљивости

⁸ Данас се појам зрелости везује за утврђену старосну границу, која се у нашем праву односи на 18. годину живота. У скандинавским земљама и САД старосна граница за пунолетство померена је навише – на 21. годину живота. Разлике у утврђивању старосних граница пунолетства показују да оне постоје и у културним, економским, политичким сферама појединих друштава, односно да у њима постоје различити социокултурни услови одрастања.

(урбанизација, стварање друштва са обележјем “градског друштва” насупрот “сељачком друштву”, усложњавање производних, радних и грађанских функција које захтевају све дужу општу и професионалну припрему) услед чега традиционалан искуствени начин преношења производних и других знања од родитеља деци почиње да отказује и институционални процес образовања постаје нужан и дуготрајан” (Томановић 1977:12).

Започиње процес изградње новог дела социјалног колектива и потпуно новог институционалног сектора – *омладине и школе*. Услед бржег развоја и учвршћивања онога што се почело развијати у 18. веку, настаје школски образовни систем под непосредном контролом државе, који у 19. веку добија своје данашње оквире, форме и садржаје. Школски систем се оформљује кроз три образовна степена (основно, средње образовање и универзитет). Школски систем обухватиће децу од седме године живота па до краја детињства, који ће захватити и један део младости. За све то време школовања млади ће бити одвојени од реалног друштвеног миљеа и биће подвргнути строго утврђеном режиму дисциплиновања, учења и социјализације за своје будуће друштвене улоге. Постепено ће се уводити пракса обавезног основног образовања, која ће до краја XIX века бити остварена у великом броју земаља. Универзализацијом основног школовања признат је статус детета у грађанском друштву, детињство је признато као општа људска потреба и створена је обавеза друштва да обезбеди нормално и сигурно детињство за своје потомство.

Из досадашњег разматрања произлази да омладина није одједном настала резултат историјских промена, већ да и она има свој историјски развој. Историјски процес “конструкције” омладинске структуре пролази кроз неколико етапа: 1) етапа “малог човека” (Аријес 1989), 2) етапа формирања “младог човека”, 3) етапа “двокласног обрасца одрастања” и 4) етапа коначног успостављања омладине као посебне структуре.

Социолошки прилаз феномену омладине

Бројни су теоријски и емпиријски покушаји да се недовољно познато друштвено биће омладине више и потпуније сазнаје. Социолошка промишљања омладине јасно упућују да је ту посредни социјална група, дакле друштвено посредовано окупљање и организовање једне социјалне заједнице, а не само пука старосна агломерација људи који су посебни по томе што су млади, што се биолошки и физички издвајају од других чланова истог друштва.

На теоријском нивоу полази се од дистинкције међу појмовима *млади* и *омладина*. Анђелка Милић ову дистинкцију третира као хоризонталну осу поделе теоријских становишта. Друга, вертикална оса поделе, гради се на разлици између статичког и динамичког приступа омладини као појави, то јест, да ли се млади првенствено посматрају као старосна групација или у

смислу сталне обнове друштва новим поколењима. У првом случају, *омладина се третира као групни феномен* при чему главно питање постаје одређивање границе саме групе и дефинисање природе омладинског груписања. У другом случају *омладина се посматра као генерацијски феномен*. Први је више заинтересован за одређивање положаја и функције омладине у друштвеној структури. Други поклања већу пажњу природи деловања омладине у историјском кретању друштва, интерес је превасходно усмерен ка временском одређењу феномена и његових граница (Милић 1987:17-18).

Теоријски приступ омладини и њеном појмовном разграничењу је разнолик: од одређења **младих као скупине у прелазној друштвеној улози и положају** (Х. Шелски, В. Фукс), одређења **омладине као специфичне друштвене групе: омладина као старосна група** (Парсонс, Ајзенштајт), као облик *подкултурног груписања* (Ф. Тенбрук, К. Кенинстон, Ж. Дивињо, Т. Рошак), као *“нова класа”* (А. Турен) и *маргинална групација* (Мусгрове, Маркузе, Хабермас, Ферароти) потом **омладина у генерацијском кључу** (Манхајм, Дилтај): *генерација схваћена као животни циклус* (Е. Ериксон, Л. Фојер, А. Бек) *генеалогске генерације, однос родитељ-деца* (М. Мид, А. Мичерлих) и *сукоб генерација* (К. Дејвис, Л. Розенмајер) до одређења **омладине као социјалне или политичке генерације** (Манхајм): *кохортне групе* (Р. Инглхарт) и *политичке генерације* (Р. и М. Браунгарт) (Милић 1987).

Свеукупни друштвени развој, као и бројни теоријски и емпиријски покушаји да се омладина свестрано проучи, допринели су конституисању социологије омладине – социолошке науке која проучава омладину као социјалну категорију, особености социјализације и васпитања младих поколења, процес преношења знања и искуства са старијих на млађа поколења, особености начина живота омладине, формирање њихових животних аспирација и вредносних оријентација, социјалну мобилност, испуњавање социјалних улога различитих група омладине (Лисовски 1991:407-410).

Основни проблеми социологије омладине који имају теоријско и практично значење јесу: изучавање улоге и места омладине у социјалном развоју друштва, анализа “социјалног портрета” различитих група омладине, изучавање интереса, потреба, вредносних оријентација, социјалних очекивања омладине у свим сферама живота; формирање активних животних позиција, стила живота и понашања; разматрање особености адаптације у различитим социјалним сферама; изучавање животних планова омладине и одређење оптималних услова за њихову реализацију; истраживање социјалне активности и разлога (узрока) пасивности, морално-психолошке спремности за рад и незапосленост итд.

Данас се омладини приступа као специфичној друштвеној групи која се суочава с озбиљним тешкоћама и значајним изазовима у својој непосредној животној ситуацији, у условима и околностима у којима, у различитим фазама свог укупног сазревања, мора доносити веома далекосежне животне

одлуке. Проблеми омладине се истражују, како у контексту читавог друштва, његових основних карактеристика, тако и диференцирано – као посебне социјалне групе, са особеним својствима. Приметно је да су проблеми омладине конкретне земље умногоме повезани са објективним процесима који се дешавају у савременом свету. Али, поред тога, они у свакој појединачној земљи имају и своју специфичност, посредовану начином живота у целини и политиком која се води у односу на омладину.

Уместо закључка: изазови социологије омладине

Феномен омладине све чешће постаје предметом проучавања, све више расте интересовање за њега, тако да су неки представници друштвене мисли формулисали бројна теоријска и методолошка становишта о различитим аспектима друштвеног положаја и понашања омладине, о вредносним оријентацијама и аспирацијама младе генерације. Досадашња проучавања омладине упозорила су да се млади људи налазе у врло сложеном положају с обзиром на социјалне перспективе, економске проблеме и проблеме образовања. Млади људи први реагују на друштвене промене и они први сnose последице промена, а по неким ауторима омладина представља једну од најрањивијих група у процесу транзиције. Савремена омладина трага за својим друштвеним и персоналним идентитетом, у складу са условима и могућностима које нуди одговарајући друштвено-историјски контекст. Јавља се потреба за новим научним истраживањима на овом подручју, с обзиром на то да је омладина један од кључних носилаца друштвеног и економског преображаја и може значајно да утиче на судбину самог друштва.

Брзе и дубоке промене у савременом друштву поставиле су на нов начин питање омладине. У друштвеним наукама и друштвеној пракси ово се питање прихвата као *изазов*, тако да се трага за могућим одговорима. Развој социологије омладине треба да омогући да се мисаоно крене корак даље: емпиријским приступом проучавање се основни проблеми омладине данас, а теоријски ће се пројектовати како треба да се ради сутра, а то сутра треба да буде знатно боље, квалитетније, прогресивније од досадашњег.

Литература

- Аријес, Ф. (1989) *Векови детињства*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Аристотел (1970) *Политика*, Београд: Култура.
- Ивковић, М. (2003) *Социологија образовања I*. Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Књажевац: ДИП Нота
- Ковалева, И. А. (1999) “Социјализација младежи”, *Социологија младежи*. Москва: Социум.
- Лисовский, Т. В. (1991) *Социология молодежи. Социологический словарь*. 2-е изд., перераб. и доп. науч. ред. Г. Н. Соколова, И. Я. Писаренко, Минск.
- Лисовский, Т. В. и др. (1996) *Социология молодежи*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.
- Milić, A. (1987) *Zagonetka omladine*. Beograd: CID, Zagreb: IDIS.
- Ненадић, М. (1999) *Социолошки итинерер: увод у социологију*. Београд: Просвета.
- Ненадић, М. (1997) *Нови дух образовања*. Београд: Просвета.
- Сорокина, Д. Н. (2004) *Образование в современном мире (социологический анализ)*. Москва: «Економика и финанси».
- Томановић, В. (1977) *Омладина и социјализам*. Београд, Младост.
- Томановић, С. (2004) *Социологија детињства*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Fourastie, J. (1966) *Civilizacija sutrašnjice*, Zagreb: Mladost.
- Флере, С. (1976) *Образовање у друштву*. Ниш: Градина.
- (1982) *Млада генерација данас*. Друштвени положај, улога, и перспективе младе генерације Југославије. Београд: НИРО Младост и ЦИД ПК ССОЈ.
- (1983) *Омладина и друштвене кризе*. Београд: Центар за марксизам универзитета у Београду, Социолошко друштво Србије, Центар за идејни рад ССО Београда, ЦИД ПК ССОЈ

Suzana Marković-Krstić

The Youth Phenomenon in Social and Historical Context

Summary

The paper presents some of the theoretical and empirical approaches to the problems of the youth through history, i.e. the understanding of the youth phenomena with some representatives of the social thought in the historical perspective. It focuses on the social frames of life of the youth in different historical periods: from the ancient Greece and Rome to the contemporary society. In that sense, we start from the inconsistent difference of age groups in the ancient period, through medieval undetermined life cycles, till the modern concept and consciousness about the characteristics of the childhood and youth.

The youth in the 1960s in the 20th century became an important sociological problem. The youth problems have been researched in the context of the whole society as well as problems of special groups with the special characteristics. The constitution and the development of the sociology of youth with a specific theoretical and methodological approach to the study of social position, role and aspirations of the youth make it possible to understand the youth phenomenon as well as an appropriate social response to the social youth problems.

Key Words: Childhood, The Youth, Adolescence, Sociology of the Youth

УДК 316.344.23(497.6)

Велинка Томић

Регулаторна комисија за енергетику РС

Требиње, БиХ

МОГУЋНОСТИ СУЗБИЈАЊА СИРОМАШТВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Резиме

Сиромаштво је ријеч која се, тринаест година након окончања ратних сукоба на просторима бивше Југославије, најчешће повезује са именом државе Босне и Херцеговине. Иако се сиромаштво може пратити преко више димензија, материјално сиромаштво је најчешће изражен облик сиромаштва у Босни и Херцеговини. Економски раст је сигурно неопходан за смањивање сиромаштва, али показало се да он није самодовољан и да без активне улоге државних институција и приватног сектора на овом пољу, не може доћи до побољшања положаја сиромашних у Босни и Херцеговини.

Кључне ријечи: сиромаштво, транзиција, привредни раст, социјална политика.

Увод

Сиромаштво перципирано кроз прилоге CNN-а о гладовању дјеце у Етиопији и осталим држава које су жртве колонијалног покрета, дуго времена је представљало једину слику коју су људи са простора Европе имали о овом друштвеном феномену. Џакови са брашном, рижом и пшеницом, гладне очи афричке дјеце и хиљаде руку које се отимају за хљеб су биле слике које су Балкану биле тако далеке и туђе.

Међутим, последњих петнаестак година, на овом простору, значајно су промијењена поимања сиромаштва. Распад СФРЈ, ратови, избјеглице, разарање привреде и крах животног стандарда су на велика врата довели сиромаштво и у наше домове. Средњи staleж који, према водећим свјетским економистима, представља кичму сваке економије и има највећи потрошачки потенцијал преко ноћи је нестао остављајући земље са два изражена екстрема: екстремно богати и екстремно сиромашни.

Сиромаштво има и суштинску вриједност и функционалан значај. Сиромаштво рађа неефикасности различитих врста: социјалну нестабилност, разне врсте дискриминације, негативне ефекте по цјелокупну привреду и друге облике економског и социјалног функционисања. Сиромашни требају повољне прилике, јачи утицај у друштву и већу сигурност. Чак и у периодима економског раста појединци или групе које су се нашле у зачараном кругу сиромаштва тешко из њега излазе.

1. Истраживање сиромаштва у БиХ

Само истраживањем и мониторингом сиромаштва, идентификовањем типова сиромаштва и најугроженијих становника у неком друштву, могуће је креирати и одговарајуће политике и програме који воде смањивању сиромаштва. Дакле, без мјерења сиромаштва не би било могуће пратити ни резултате његовог смањења. Најпознатији индикатори сиромаштва су: коефицијент (стопа) сиромаштва, коефицијент (стопа) јаза сиромаштва и коефицијент (стопа) доходног јаза. Поред овог ужег приступа приказивању сиромаштва на основу дохотка и потрошње, литература нуди и шири приступ феномену сиромаштва преко људског развоја. Године 1997. у оквиру Програма Уједињених нација за развој (УНДП) афирмисан је индекс људског сиромаштва *Human Poverty Index*. (HDR 2001: 243; HDR 1997:117) Ако су здрав и дуг живот, стицање знања, располагање ресурсима за пристојан животни стандард, социјална укљученост итд. расположиве људске опције, онда би ускраћивање истих означавало сиромаштво. Поред наведених индикатора сиромаштва код спровођења анкета уобичајено је, а и неопходно, да се утврди неједнакост расподјеле дохотка становништва или дисперзија дохотка становништва и то најчешће преко Gini коефицијента. (БХАС, РСИС, ФИС, WB, 2002:8,9)

1.1. Ко су сиромашни у БиХ?

Према међународним стандардима сматра се да особа која троши дневно око 8 КМ¹ (или 5,67 USD), живи испод границе сиромаштва, а особа која дневно троши 2 КМ (или 1,42 USD) живи на граници физичке егзистенције. Пошто се у БиХ није радио попис становништва од 1991. године, не може се прецизно упоређивати статистика са бројем становника, али се на различитим интернет адресама могу наћи подаци о снижавању стопе сиромаштва. Посљедње свеобухватно мјерење сиромаштва обављено је у 2004. години и представници Свјетске банке најављују ревизију и ново истраживање стања сиромаштва у БиХ (EWR 2008: 40).

У покушају да се одговори на питања: ко су сиромашни, какве су њихове карактеристике, каква је расподјела богатства, који су фактори који воде у сиромаштво итд. Влада БиХ, путем своје три статистичке организације (Државне агенције за статистику, Завода за статистику РС и Завода за статистику ФБиХ) спровела је вишенамјенску анкету домаћинстава широм земље у јесен 2001. године. Ова анкета, *Студијска анкета мјерења животног стандарда у БиХ* [ЛСМС-БиХ], израђена је да би се измјерило благостање у монетарном и немонетарном смислу у држави, те пружиле информације о повезаности степена благостања и незапослености, здравства, образовања...

¹ КМ = конвертибилна марка.

ЛСМС је послужила као статистичка база за израду анкете *Живјети у БиХ, Талас 4*, која је спроведена крајем 2004. године. Примјеном дефиниције сиромаштва према којој су сиромашни они чији је приход испод двије трећине медијалног прихода, изведени су показатељи сиромаштва за БиХ. Према подацима ове анкете линија екстремног сиромаштва износи 772 КМ по становнику, док линија генералног сиромаштва износи 2 223 КМ по становнику годишње, тј. 8 КМ дневно. Такође, према истој анкети, праг или граница сиромаштва за домаћинства је 250 КМ мјесечно или двије трећине медијалног прихода.² Испод ове границе сиромаштва је у Таласу 4 било 35,7% домаћинстава у БиХ. Према претходном истраживању (Талас 3) број сиромашних домаћинстава био је 34,7%, што представља благи пораст од 1% кумулативно. Разлика између ентитета је велика. У РС дошло је до пада броја сиромашних домаћинстава, са 46,4% на 41,9% а у ФБиХ до пораста броја домаћинстава која живе испод границе сиромаштва, са 25,3% на 27,6% (DfID 2005:60).

Узрок оваквој разлици у броју сиромашних појединаца у БиХ и сиромашних домаћинстава у БиХ се дугује карактеристикама и саставу домаћинстава. Запослени појединац чија су примања скромна (али довољна да га држе изнад линије сиромаштва), са једне стране, је истовремено глава породице чија укупна примања не прелазе границу сиромаштва те се цијело домаћинство сматра сиромашним. Такође, за Босну и Херцеговину је карактеристично и "комјешање" око линије сиромаштва. Другим ријечима, много је људи који нису дугорочно а ни перманентно сиромашни, него се крећу око границе сиромаштва налазећи се некад испод, а некад изнад те границе.

Најчешће се у анализама транзиционих привреда као најсиромашније категорије становништва наводе: становништво руралних подручја, незапослени, особе са ниским нивоом образовања, дјеца и стара лица. Међутим, Босна и Херцеговина има и једну специфичну категорију становника: избјегла и расељена лица. То су лица која су током и након рата промијенила своје мјесто пребивања. Ако се посматра учешће избјеглих и расељених у сиромашном становништву БиХ, табела показује да је ова категорија становништва доминантна међу сиромашним у држави. За ово постоји неколико објашњења. Прво, ова категорија становника БиХ је била присиљена да се сели, изгубила је регуларне изворе прихода, а пошто је настала током рата за њу и није било адекватно осмишљених програма социјалне помоћи, који би је чували од пада у дубоко сиромаштво. У наредној табели приказан је састав становништва БиХ према критеријуму сиромаштва:

² Медијални приход је у Таласу 4 износио 375 КМ.

Табела 1. Профил сиромаштва: Састав становништва БиХ по групама (у %)

Карактеристике (личне и карактеристике домаћинства)	Удио у становништву	Удио у сиромашнима
Величина домаћинства		
1 особа	4.9	0,7
2 особе	13.6	4,3
3 особе	18.1	9,8
4 особе	29.5	26,3
5 и више	34.0	58,8
Статус расељености због рата		
Мјесто становања непромијењено	46.2	45,9
Промијењено током рата	29.6	18,4
Повратници (избјеглице и РЛ)	7.6	6,5
Остатак избјеглица и расељених	16.6	29,2
Старосна доб особе		
Дјеца (18 и млађа)	24.7	34,4
Омладина (19-24)	9.1	8,5
Основна радна доб (25-49)	35.1	35,7
Предпензиона доб (50-55Ж/60М)	9.9	7,3
Пензионисање (>55Ж, >60М)	21.3	14,2
Образовање главе домаћинства		
Никакво	7.9	11,5
Основно	35.7	46,9
Средње	13.0	6,6
Средње стручно	34.1	32,2
Виша школа	4.6	2,3
Факултет	4.8	0,5
Запосленост главе домаћинства		
Старији, не ради	25.5	24,5
Радне доби, не ради	23.0	33,2
Запослен	51.5	42,3
Одрасле особе на тржишту радне снаге		
Зависни чланови породице	31.5	39,0
Пензионер, хендикепиран, студент	30.9	23,7
Регистрован као незапослен	16.0	21,9
Регистрован као запослен	21.6	15,4
Локација		
Урбана	25.6	18,2
Мјешовита	31.6	38,2
Рурална	42.8	43,7
Тотал	100	100

Извор: Благодатање у БиХ 2001: Мјерења и налази, БХАС, РСИС, ФИС, WB, децембар 2002, стр. 30.

Ризику пада у сиромаштво посебно су изложена дјеца. У Федерацији БиХ дјеца чине 26,2 процента становништва, а чак 39,6 процената сиромашних. Ситуација је нешто блажа у Републици Српској: на учешће дјеце у укупном

становништву од 22,2 процента забиљежено је учешће од 28,9 процената у сиромашним у РС. Претходна табела доказује и чињеницу да пензионери нису најугроженија категорија становништва, као што се претпоставља. Сиромаштво је најјаче погодило становнике у радној доби који нису остварили радни статус, те живе на самој маргини друштва.

Повезаност ниског нивоа образовања и сиромаштва се показује и на нивоу ентитета и на нивоу државе БиХ. Структура становништва ентитета и државе према овом критеријуму није повољна за нове изазове транзиције. Доминира становништво са основним и средњим образовањем и оно биљежи и највеће учешће у сиромашним БиХ. Најнижи проценат сиромашних је међу високо образованим особама.

И домаћинства са запосленом главом породице западају у сиромаштво (то је стога што су плате биле или сувише ниске или нису редовно исплаћиване или и једно и друго). Може се рећи да сиромаштво погађа и породице у којима глава породице ради али да је ипак учешће у сиромашним веће за породице гдје глава породице не ради, а посебно ако је у радној доби. Величина породице је директно пропорционална ризику пада у сиромаштво. Најсиромашније су оне породице у којима има троје и више дјеце, гдје глава породице није запослена, гдје има више издржаваних чланова домаћинства, гдје је низак ниво образовања носиоца домаћинства итд.

И према Прелиминарном извјештају о стању сиромаштва у БиХ за период 2001-2004. година (БХАС, РСИС, ФИС, WB (2005) међу најсиромашније групе становника у БиХ спадају:

- домаћинства са троје и више дјеце,
- лица која су још увијек избјеглице и расељени,
- домаћинства са двоје дјеце,
- домаћинства у којима глава породице има мање од 25 година,
- незапослени (ИЛО квалификација) и
- домаћинства у којима глава породице има само основну школу.

Исти извјештај садржи податке о јазу сиромаштва, тежини сиромаштва, стопама сиромаштва и неједнакости (Gini коефицијенту) за наведени период (Табела бр 2).

Дакле, шта се то промијенило од 2000. године до 2004. године? Република Српска биљежи значајан пад вриједности свих наведених показатеља сиромаштва. Јаз сиромаштва је снижен за 46 КМ. Такође, забиљежене су и ниже вриједности индекса јаз а и квадратног индекса јаз а сиромаштва у 2004. години у односу на 2001. годину: тежина сиромаштва се смањила за 1%. Показатељ неједнакости, Gini коефицијент, је остао на истом нивоу од 0,26%. Стопа сиромаштва је снижена за 4 процента а број сиромашних за чак 16,1%. У ФБиХ јаз сиромаштва је и 2001. године био знатно нижи него у РС – 73 КМ, а 2004. године је снижен за 4 КМ, на 69 КМ. Интересантно је да се неједнакост, мјерена Gini коефицијентом, повећала за 2%, док су индекс јаз а

и тежина сиромаштва остали непромијењени. У Федерацији је забиљежено, у посматраном периоду, смањење стопе сиромаштва од 0,9% и броја сиромашних за 5,5%. И на нивоу државе БиХ осјетно су снижени: јаз сиромаштва (са 101 КМ на 83 КМ), стопа сиромаштва за 1,7% и број сиромашних за 8,7%.

Табела 2. Индикатори сиромаштва у БиХ у периоду 2001-2004. година

	ПОКАЗАТЕЉ	РС	ФБиХ	БиХ
2001.	Јаз сиромаштва (у КМ)	147	73	101
	Индекс јаза сиромаштва (у %)	7	3	5
	Квадратни индекс јаза (у %)	2	1	2
	Gini коефицијент	0,26	0,26	0,26
	Стопа сиромаштва (у %)	24,8	16,3	19,5
2004.	Јаз сиромаштва (у КМ)	101	69	83
	Индекс јаза сиромаштва (у %)	5	3	4
	Квадратни индекс јаза (у %)	1	1	1
	Gini коефицијент	0,26	0,28	0,27
	Стопа сиромаштва (у %)	20,8	15,4	17,8
	Смањење стопе сиромаштва (у %)	4,0	0,9	1,7
	Смањење броја сиромашних (у %)	16,1	5,5	8,7

Извор: *Благостање у БиХ 2001: Мјерења и налази*, БХАС, РСИС, ФИС, WB, децембар 2002, стр. 30.

На интернет адреси развојног програма Уједињених нација могу се пронаћи подаци и о неким показатељима сиромаштва за последње двије године који се базирају на самопроцјењивању анкетираних. Иако 2007. годину карактеришу повећање просјечних плата и пензија, мјерено "очима званичне статистике", видљиво је да је и даље око половине босанскохерцеговачких домаћинстава у групи са ниским приходима (приходима испод 500 КМ мјесечно) што им није довољно за покривање издатака за просјечну потрошачку корпу (EWR, 2007:45).

Према подацима испитивања у марту 2008. године, од новембра прошле године број домаћинстава са ниским приходима (приходима испод 500 КМ мјесечно) се смањено са 47,9% на 37,9% у Федерацији БиХ, односно са 51,4% на 48,3% у Републици Српској. Истовремено, број домаћинстава са високим приходима (приходима изнад 1 500 КМ) у овом кварталу у односу на претходни повећао се у оба ентитета, и то у Федерацији БиХ са 3,9% на 4,3%, а у Републици Српској са 1,9% на 4,8% (EWR 2008:40).

Поред људи који живе испод границе сиромаштва (8 КМ) додатних 30% становништва у БиХ је близу да постане сиромашно. Међутим, екстремно сиромаштво у БиХ не преовладава. Поједина домаћинства су хронично сиромашна, нека су перманентно изван сиромаштва али највише забрињава чињеница да је као најзначајнији фактор који доводи до пада у сиромаштво – повећање броја дјете.

2. Борба против сиромаштва

Питање борбе против сиромаштва у Босни и Херцеговини може се, у принципу, поставити на два основна начина: реактивно – дакле, као борба против сиромаштва, или проактивно – као борба за просперитетно друштво и одржив развој. Тренутно у БиХ доминира први приступ, са свим својим инхерентним ограничењима. Проактиван приступ би питање добре управе ставио у први план, тамо гдје му је и мјесто. Свакако је примарни услов за смањивање сиромаштва у БиХ убрзани опоравак и раст реалне економије, производње, што подразумева низ специфичних економских политика. У датим економским реалностима и ризицима од повећања сиромаштва једино могуће рјешење је у реформи свих сектора усмјерених на смањење сиромаштва, боље речено у радикалној промјени приступа. Елиминација сиромаштва не може бити само ствар државе (БиХ, ентитета, кантона, општина) већ цијелог друштва, тј. интегрисана политика државе, локалних заједница и невладиног сектора.

2.1. Системи социјалне заштите

Системи социјалне заштите у ентитетима су основни инструмент, којим друштво настоји помоћи грађанима у стању социјалне потребе. Мада све категорије корисника социјалне помоћи нису једнако заступљене међу сиромашнима, ограничени ресурси и још неприлагођен законски оквир, заједно са нараслим потребама за социјалном заштитом, доводе до оштрог пада могућности постојећих система социјалне заштите да удовоље тим потребама, што представља додатни фактор повећања угрожености животног стандарда корисника социјалне помоћи.

Јавни трансфери су значајан чинилац у смањењу сиромаштва: текући трансфери чине око 17% БДП у БиХ. На трансфере домаћинствима отпада највећи дио – око 15% БДП у оба ентитета, тј. сваки пети становник је у неком виду прималац трансфера. Трансфери чине око 11% укупне потрошње домаћинстава и представљају брану од пада у сиромаштво, јер овој групи у просјеку дижу потрошњу за око 50% (WB, 2003:18). Многа домаћинства у БиХ примају неки вид трансфера, али тек мање од половине сиромашних домаћинстава је укључено у те програме. У поређењу са другим земљама региона, трансфери у БиХ су неравномјерно распоређени између угрожених група и имају ограничен учинак, у смислу извлачења домаћинстава из сиромаштва. Постојећи систем социјалне заштите није адекватан, јер фаворизира једну групу у односу на другу, тако да укупна социјална издвајања нису равномјерно распоређена према свима који за њима имају потребу. Истовремено, постоје индиције о злоупотребама код додјеле права на социјалну заштиту и о већем броју корисника него што је потребно.

Наредна табела презентује процентуалне износе социјалних давања у БиХ у 2004. години по појединим категоријама накнада:

Табела 3. Учешће појединих категорија накнада у укупним социјалним давањима

КАТЕГОРИЈА НАКНАДЕ	РЕПУБЛИКА СРПСКА	ФЕДЕРАЦИЈА БиХ
Дјечија заштита	34,8	21,0
Социјално угрожена популација	88,9	18,7
Накнаде за незапосленост	15,2	6,5
Здравствено осигурање за незапосленост	15,3	15,4
Ратни војни инвалиди	326,0	117,0
УКУПНО РС		480,2
УКУПНО ФБиХ		178,6
Накнаде за избјеглице и расељене особе (БиХ)		10,1
УКУПНО		668,9

Извор: UNDP, *Извјештај о хуманом развоју, Социјална укљученост у БиХ*, 2007. стр. 125.

Владе оба ентитета пружају ратним ветеранима посебно издашну материјалну помоћ. Насупрот мишљењу у јавности, анализа података, прикупљених у току Анкете о испитивању животног стандарда (ЈСМС), показала је да се ратни инвалиди и ратни ветерани суочавају са знатно нижим ризиком од сиромаштва у односу на просјек становништва БиХ, што се може објаснити израженом пажњом влада према овим категоријама, због политичких обећања, снаге и организованости ових група. Систем заштите ветерана у оба БиХ ентитета спада међу највеликодушније у свијету. Трансфери бившим борцима представљају највећи појединачни вид социјалних трансфера. У износу од близу 4% БДП-а, трансфери ветеранима стварају велико оптерећење за ентитетске буџете и ограничавају могућности помоћи другим угроженим категоријама становништва. Поред тога, у оба ентитета значајно додатно финансирање, са нижих нивоа власти, усмјерава се за ветеранске накнаде. Ипак, уочено је да најтежи инвалиди нису адекватно заштићени (особе са степеном инвалидитета вишим од 50%) док се помоћ даје великом броју оних који су способни за рад. Са друге стране, издваја се веома мало новаца за помоћ типичним социјалним случајевима. Од укупно 668,9 милиона КМ, колико је издвојено за ове намјене у 2004. години, на социјалну бригу о ратним војним инвалидима је отишло приближно 66% или 443 милиона КМ.

2.2. Образовањем против сиромаштва

Око 60 процентних поена сиромашних живи у домаћинствима, гдје глава породице има само основно образовање или ни то. Вјероватноћа да неко домаћинство дође у категорију сиромашних је готово три пута већа ако је глава породице завршио/ла само основну школу. Већ и средњошколски ниво образовања главе породице пружа значајну гаранцију да ће домаћинство избјећи пад у сиромаштво. Ово указује на значај побољшања образовног система за младе, као основног инструмента за дугорочно сузбијање сиромаштва. Средњорочно, стварање нових могућности за одрасле људе нижег образовног нивоа имало би позитиван утјецај на велики дио сиромашних.

Један од главних налаза већине студија јесте негативна корелација између образовања и сиромаштва: што је виши ниво образовања, појединца или у домаћинству, то је мања вјероватноћа да ће они бити незапослени, а самим тим и пасти у категорију сиромашних. Чак и код узраста од 25 до 35 година, половину свих сиромашних чине особе које су завршиле само основно образовање. Ниже образовање је повезано са радом у "сивој економији" – више од половине запослених са основном школом ради у неформалној привреди, док је за категорије с вишим нивоима образовања овај показатељ испод једне четвртине. Потреба до(пре)квалификавања радника који су остали без посла и који у својој струци нису пронашли запослење, као и остали начини стручног усавршавања представљају неке од видова подршке овој категорији становника. Од свих фактора који повећавају ризик сиромаштва, ниво образовања је појединачно најзначајнији фактор (*Образовање у борби против сиромаштва* 2002:22).

Око 94 процента дјеце од 7 до 14 година старости је обухваћено основним образовањем, а од дјеце која се упишу у први разред, 99% њих достиже до петог разреда. Ови подаци важе за цијелу земљу, без значајних разлика између полова, ентитета, те руралних и урбаних средина. Међутим, стопа уписа у средње школе знатно је неповољнија, око 73 процентна поена (74% у ФБиХ и 71% у РС), док је стопа уписа у високообразовне установе приближно 24 процентна поена (26% у ФБиХ и 22% у РС).

Структура уписаних у средње школе је још значајнији проблем: свега 14% од укупног броја младих, дораслих за средње образовање (17% у ФБиХ и 7% у РС), уписује се у средње школе, које их припремају за високо образовање, док остали ученици похађају разне облике стручних и техничких школа, које су у највећој мјери неприлагођене потребама модерне привреде и не пружају ону врсту обуке и квалификација, која би омогућила лакше запошљавање свршеним полазницима (*Ibid.*).

Реформа система образовања је кључна да би образовање могло успјешно доприносити структурном смањењу сиромаштва: према подацима јавних установа за запошљавање у БиХ, од 252 занимања за која се ученици обучавају у средњем образовању, тражња постоји тек за 20% њих. Од 32 високошколска занимања, радних мјеста има за 4. Свршени матуранти и дипломци чине 62,6% регистрованих незапослених. Стопа незапослености је 2,6 пута виша међу младима (19-24 године) који тек завршавају школу, него међу припадницима старосне групе 25-49, а чак 3,6 пута више него међу онима у доби између 50 и 60 година (WB, 2003:30-88)

3. Привредни раст и сиромаштво

Привредни раст је повезан са бројним димензијама сиромаштва. Богатије земље имају нижи проценат становништва које живи испод 1\$ дневно. Показатељи образовања и здравља су, у просјеку, бољи у имућнијим земљама. Ипак, и при истом нивоу *per capita* дохотка проценти сиромашних се могу

значајно разликовати по земљама, услед неједнакости расподеле дохотка. Ове разлике у *per capita* дохотку, од којих у великој мјери зависе размјере сиромаштва, су последица неједнаког темпа економског раста у врло дугом временском периоду. Привредни раст и у врло кратком временском периоду има позитивне ефекте по смањење сиромаштва. Током осамдесетих и деведесетих година, са сваким додатним процентом раста у просјечној потрошњи домаћинства, удио људи који живе са мање од 1\$ дневно смањивао се у просјеку за око два процентна поена. (WDR 2000/2001, 46-47).

Графикон 1. Улога привредног раста у снижавању сиромаштва

Извор: Growth, Poverty, and Inequality: Eastern Europe and the Former Soviet Union, Chapter 3: The Role of Labor Markets and Safety Nets, Document of World Bank (2006), Washington, D.C., стр. 108.

Графикон 1 на врло једноставан начин приближава везу сиромаштва и привредног раста. Привредни раст генерише додатни доходак који, ако се правилно усмјери, води смањивању сиромаштва. Међутим, привредни раст сам по себи не обезбјеђује снижавање сиромаштва. Само правилна расподела дохотка води снижавању сиромаштва. Коефицијент сиромаштва показује да при датом темпу економског раста, сиромаштво опада брже уколико се расподела дохотка уравнотежује, него ако постаје неравномјернија.

Главна гаранција правичног и сталног смањења сиромаштва је управо економски раст наклонен сиромашним, што захтијева живу економију и правичност у расподјели прихода. Влада БиХ у овом погледу има двије главне дужности: да подстиче раст путем одржавања макроекономске стабилности, осигурава висок степен конкурентности и промовише инвестиције, те да обезбједи да сиромашни имају користи од бољег економског учинка путем отварања радних мјеста и правилне расподјеле буџета.

Ипак, и при равномјерној расподјели дохотка, привредни раст неће имати приказане линеарне ефекте за све. Ако сиромашни на старту присвајају мали дио расположивог дохотка и ако се неједнакост у расподјели не мијења, њима ће припасти и мали дио додатног дохотка који је резултат привредног раста. Такође, са економским растом отварају се и бројне повољне прилике. Неједнакост у приступу тим приликама производи исте ефекте као и неједнакост у расподјели дохотка. Сиромашни, нижег образовања, имају мање изгледа за запослење у динамичним секторима привреде. Или, ако отворене политичке баријере спречавају кретање од удаљених, руралних и економски заосталих региона ка урбаним центрима, сиромашни ће тешко моћи да искористе предности миграција. Све ово говори о томе да привредни раст мора бити праведнији како би и сиромашни у Босни и Херцеговини могли убирати његове плодове.

Привредни раст је заиста неопходан, али није самодовољан. Ово потврђују и искуства осталих земаља у транзицији које су доживјеле и преживјеле нагло повећање сиромаштва са уласком у транзиционе процесе. Држава мора преузети бригу о сиромашним и помоћи им у рјешавању бројних питања, а са циљем стварања здравог друштва и здраве привреде.

Закључак

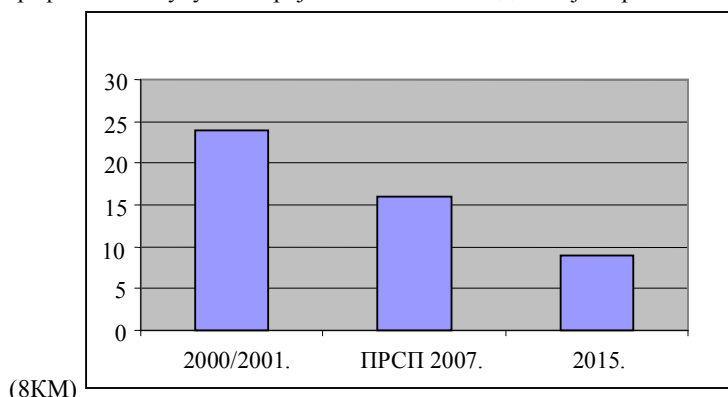
Из хуманих и економских разлога, БиХ се мора ухватити у коштац са сиромаштвом. Сиромаштво у БиХ је таквог карактера да постоји стална опасност да оно може да доведе до социјалног бунта и друштвених немира. Такви догађаји могли би озбиљно умањити изгледе земље да успостави повољније окружење за инвестиције, и отежати стабилизацију привредног раста.

Главни разлози сиромаштва у БиХ су били прије свега рат, а након њега некоректно спроведен метод приватизације, лош порески систем, корупција, стагнација у развоју индустрије, непостојање правне државе, ниски приходи и високе цијене. Посљедице сиромаштва могу се посматрати кроз три међусобно повезана нивоа: лични (незадовољство, фрустрације и беспомоћност, што често доводи до психолошких и физичких обољења), породични (већи конфликти, свађе, психолошка и физичка злоупотреба и разарање породице) и социјални ниво (виша стопа криминалитета, крађе, провале у станове, туче, социјалне немири). Недостатак културног живота и културних активности сматрају се једном од посљедица сиромаштва и генерално доводе

до опадања квалитета социјализације, што се опет сматра узроком због којег млади напуштају земљу.

У Националном извјештају о хуманом развоју / МРЦ и глобалном МРЦ оквиру за БиХ наводе се два општа задатка везана за МРЦ 1: смањење броја оних који живе у сиромаштву и смањење за пола броја оних који гладују.

Графикон 2. % укупног броја становника испод линије сиромаштва

(8KM)

Извор: *Извјештај о хуманом развоју – Миленијумски развојни циљеви* – UNDP, БиХ, 2003, стр. 124.

Дакле, борба против сиромаштва је заједничка за цијели свијет али свака држава мора на националном нивоу усвојити и спроводити стратегије за смањење сиромаштва. За значајнију редукцију сиромаштва често се мора ангажовати и међународна заједница. Нова сазнања о овом феномену и релативно повољним глобалним економским перспективама, говоре у прилог оптимистичким прогнозама о сиромаштву у 2015. години, али без политичке воље и истинског духа партнерства међу главним актерима то неће бити могуће.

Литература

- БХАС, РСИС, ФИС, WB (2002) *Благостање у БиХ 2001: Мјерења и налази*, Сарајево.
- БХАС, РСИС, ФИС, WB (2005) *Прелиминарни извјештај о стању сиромаштва у БиХ за период 2001-2004. година*, Сарајево.
- EBRD (2002) *Transition report 2002: Agriculture and rural transition*, Сарајево.
- Образовање у борби против сиромаштва* (2002) Министарство образовања, науке, културе и спорта ФБиХ.
- IBNI (2002) *Gender and Poverty: A Qualitative Survey*, Бања Лука.
- Уред за међународни развој Владе Велике Британије (DfID) (2005) *Социјалне политике у Босни и Херцеговини: развој политика дјеловања и ублажавања негативних посљедица приватизације*, Панел анкета – Извјештај ТАЛАСА 4.
- UNDP (2003) *Кратки осврт на статус МРЦ-а у БиХ: ПРСП, Европа и даље перспективе*, Сарајево.
- UNDP(2007) *Early Warning System – 2007*.
- UNDP (2007) *Извјештај о хуманом развоју, Социјална укљученост у БиХ*.
- UNDP (2008) EWR, Први квартални извјештај – март 2008. године.
- WB (2003) *Bosna i Hercegovina: Poverty Assessment*, Извјештај бр. 25343-BiH, WB, Vashington D.C.
- WB (2006) *Growth, Poverty, and Inequality: Eastern Europe and the Former Soviet Union*, Washington, D.C.
- World Development Report 2006/2007*.
- <http://ssla.oneworld.net/article/view>.
- <http://www.undp.ba>.
- <http://www.childrenstrategies.org/reports/Bosnia%20Herzegovina>.

Velinka Tomić

Possibilities for Prevention of Poverty in Bosnia and Herzegovina

Abstract

Poverty is a word which, thirteen years after the war conflicts are over in the region of former Yugoslavia, is mostly associated with a name of Bosnia and Herzegovina. However, poverty can be monitored through other dimensions as well, material poverty is the most expressed form of poverty in Bosnia and Herzegovina. Economic growth is definitely necessary for reduction of poverty but it proved not to be self-sufficient and without active role of state institutions and private sector in this field, there can't be improvement of status of the poor in Bosnia and Herzegovina.

Key Words: Poverty, Transition, Economic Growth, Social Policy.

Виолета Таловић

ПОЛИТИКОЛОГИЈА РЕЛИГИЈЕ
- први научни часопис у свету
који се бави односом религије и политике -

„Политикологија религије“, први научни часопис са овом тематиком у свету, у Србији се појавио у фебруару 2007. године. Издаје га *Центар за проучавање религије и верску толеранцију*. Главни и одговорни уредник и идејни творац овог јединственог часописа је др Миролуб Јевтић, редовни професор Факултета политичких наука Универзитета у Београду.

Први пут у историји друштвених наука наша земља изборила је прво место управо дефинисањем и одређивањем предмета и метода истраживања научне области која одређује узајамни однос религије и политике. Професор Јевтић оснивач је Београдске школе политикологије религије, која је у овом делу Балкана и Европе водећи центар за проучавање нове научне гране.

Часопис је за веома кратко време нашао пут до научне јавности заинтересоване за теме о религији и политици. Његовим издавањем настављен је природан и очекиван ток афирмације политикологије религије, као једне од најмлађих научних дисциплина.

Циљ др Јевтића, оснивача часписа, између осталог је био и да „Политикологија религије“ постане не само научно верификована периодична публикација него и занимљиво штиво које ће широком читалачком аудиторијуму пружити бројне корисне информације из ове важне области.

Политикологија религије као посебна научна дисциплина присутна је на великом броју факултета политичких наука или института у свету али је, по свему судећи, предмет истраживања ове науке први пут дефинисан у Београду, на поменутом факултету. Колико је српска политикологија религије испред других види се из текста мр Јана Иненхофера, са бечког универзитета, који показује да се наставна дисциплина политикологија религије на немачком говорном подручју први пут појавила 2004, једанаест година после београдског ФПН-а.

„Ко не разуме религију, неће разумети политику“, кажу немачке колега. Др Јевтић, професор овог предмета на ФПН-у који је најзаслужнији што је београдска школа политикологије религије прва одредила предмет и метод истраживања ове младе науке, поносан је што је у Србији уједно покренут и први научни часопис посвећен политикологији религије а референтни аутори и занимљиве теме привукли су огромну пажњу стручне јавности широм света.

Назив и идеју часописа, убрзо после Београда, преузела је и *Америчка асоцијација за политичке науке*, што је велики успех. Жеља професора Јевтића, главног уредника „Политикологије религије“ била је и да стотинак страница научног текста писаног популарно, надмаши локални значај. Скоро цео часопис је на енглеском језику и има интернет верзију.

У уређивачком колегијуму су др Томислав Бранковић, др Драгољуб Б. Ђорђевић, др Живојин Ђурић, др Миролуб Јевтић, др Зоран Јевтовић, др Драган Новаковић и Оливер Потежица. Чланови уређивачког одбора су из бројних земаља – професор из

Велике Британије Џон Рекс, др Абе Ата са Аустралијског римокатличког универзитета из Мелбурна, др Шантимукар Хетиарачи из Центра „Свети Филип“ из Велике Британије, др Марија Серафимова са Југозападног универзитета Бугарске, др Зоран Матовски са Универзитета „Свети Кирил и Методиј“ у Скопљу.

Часопис излази два пута годишње. О угледу редакције најбоље говоре аутори, реномирани универзитетски професори из Америке, Јапана, Аустралије, Словачке, Индије, Русије, Белорусије, Пакистана, Либана, Енглеске, са Филипина... О религији и њеном односу према политици пишу представници свих нација, раса и различитих верских опредељења. Финансирање часописа помажу Министарство науке и Министарство вера Републике Србије.

Свакодневни догађаји у свету потврђују да је религија постала главна детерминанта политике. У прва два броја „Политикологије религије“ обрађене су скоро све светске религије. Пројекат је замишљен као мултирелигијски и мултикултурни управо ради ширења толеранције и разумевања међу припадницима различитих вера. А само са једним циљем, како је то у једном од својих текстова нагласио професор Јевтић, изградње светског мира. Не на штету истине.

Присутност Београдске школе политикологије религије у свету може се схватити већ на Интернет претраживачу google. Довољно је уписати „Политикологија религије“, "Political science of religion", "Politologie des religions", "Politologia della religione" или "Religionspolitologie" и видети да на првом месту избијају текстови који о Београду говоре као о водећем центру за проучавање ове гране науке. А за интернет верзију часописа потребно је укуцати www.politicsandreligionjournal.com.

Признати универзитетски посленици, са готово свих тачака земаљске кугле, у часопису пишу о актуелним темама везаним за међусобни однос религије и политике. Они обрађују не само њихов општи, међусобни однос него и историјску генезу, друштвене, економске и културне услове у којима се стварала међузависност појединих религија и актуелне политике.

Часопис је подељен у три целине – прва је тема броја, затим анализа и у трећем делу научна критика, полемика и прикази. Теме које се обрађују отворене су за различита мишљења а уређивачки колегијум руководи се искључиво критеријумом научне истине у њиховом одабиру. Правила политичке коректности практично не обавезују, ако су противуречна истини.

Посебна пажња усмерена је на разумљиво и прихватљиво поимање религије у контексту легитимитета, политичке моћи, политичког ауторитета и политичке толеранције. Религија је дефинисана и у контексту грађанског друштва, а посебно занимљиви су ауторски погледи на начине политичког организовања условљеног религијским утицајем. На тој основи формиран је и концепт првог броја у којем је Марија Серафимова анализирала стање у Бугарској православној цркви. Зоран Матовски написао је вредну студију о религијском дијалогу и толеранцији. Средишни текст главног уредника др Јевтића дефинисао је однос политичких наука и религије. Гост из Белорусије, др Дмитриј Безњук анализирао је националну и религиозну безбедност у својој земљи. Др Живојин Ђурић предочио је однос православне религије у Србији и савремене неолибералне економске политике.

Колико је религија постала део политике види се из деловања политичких партија као главних субјеката политичког живота, што је била средишна тема другог броја „Политикологије религије“. Тему је иницирало и ангажовање једног броја

покретача часописа који су се окупили на научном пројекту Министарства за науку. Пројекат је назван „Ставови политичких партија у политичком систему Србије према религијским и верским заједницама.“

Нарочито запажен у другом броју био је текст Михаеле Моравчикове о словачко-мађарским односима, католицизму и хришћанској демократији. Општу анализу религије и политичких партија сачинила је Марија Серафимова. У јеку предизборне кампање за председника САД Јевтићев текст одговорио је на питање функције председника и утицаја религије у политичком систему САД. Занимљиво је враћање др Драгана Недељковића у српску прошлост о ставу народњака према Српској православној цркви. Др Томислав Бранковић читаоце је подсетио на став Савеза комуниста Југославије према религији.

У сваком броју важне су и анализе о религији и држави, првенствено о историјском односу у којем се тај однос формирао. Аутори с посебном пажњом обрађују теме о религијском фундаментализму и политичким последицама. Научници се баве и општим условима обнове утицаја религије у државама из којих долазе. У „анализама“ Инуе Набутак говори о веома занимљивој теми – могућности стицања образовања о верској култури у државним школама у Јапану. Абе Ата пише о о прилагођавању и комплицијама у католичким и међуверским мешовитим браковима. Шантикумар Хетиарачи пише о „мучеништву Тамилских тигрова у Шри Ланки“ описујући снагу вере која појединце тера на самоубиство ради стварања државе.

Ових дана појавио се први број за 2008.годину који показује домете којима стреми часопис. Читајући га јасно је да ће се наћи на столовима министара иностраних послова заинтересованих за исламски свет и шефова свих обавештајних земаља јер му је тема „арапско-исламски свет – поглед изнутра“. Др Фатма Синдал пише на горућу тему односа исламизма и владајуће партије Турске, Анила Султана из Пакистана даје исламску верзију контроверзног појма цихада, Зијад Фахед расветљава улогу цркве у Либану, Џафар Абдулмахди Сахиб обрађује однос исламског света и косовско питање... Професор Рана Синг из Индије говори о верском контексту у непрегледном простору јужне Азије, а текст Стивена Ханта о политичком активизму пентекостализма једне од нарастајућих верских заједница на простору Велике Британије и САД. Веома је богата и рубрика „Научна критика, полемика и прикази“ у којој се издваја подужи осврт др Мирка Благојевића на књигу др Драгољуба Б. Ђорђевића *Узорници и пријани: скице за портрет ЈУ социолога религије*, објављен на енглеском језику, који ће свакако постати пример за писање критичких приказа.